

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

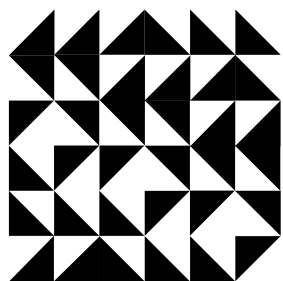
Tartalom

AZ IDÉZÉS MINT ÚJRAKONSTRUÁLÁS. AZ IDÉZŐ TEVÉKENYSÉG AZ EGYENES IDÉZÉSBEN <i>Csontos Nóra</i>	1
AZ ARCVEDŐ HAZUGSÁG. A SZÍVESSÉGGKÉRÉS ELUTASÍTÁSÁBAN MEGJELENŐ HAZUGSÁG VIZSGÁLATA <i>Falyuna Nóra</i>	21
A MANYSI DITRANZITÍV IGÉK SZINTAXISA SZEMANTIKAI MEGKÖZELÍTÉSBŐL <i>Sipőcz Katalin</i>	49
AZ ÍGÉRET BESZÉDAKTUSÁNAK VIZSGÁLATA A MAI MAGYAR NYELVHASZNÁLATBAN <i>Nowosielski Diána</i>	63
MAGÁT ÉS ESETLEG ŐT IS? NÉVMÁSOK A MAGYAR GYEREKNYELVBEN <i>Rákosi György – Tóth Enikő</i>	99
A MONDATKÖZI ANAFORA ÉS AZ Ő NÉVMÁS SZEREPEI <i>Kocsány Piroska</i>	117
UGYE MELYIK SZABÁLY ALÓL NE TALÁLNÁNK KIVÉTELT? AZ UGYE PARTIKULA ELŐFORDULÁSA KIEGÉSZÍTENDŐ KÉRDÉSEKBEN <i>Molnár Cecília Sarolta</i>	151
A MAGYAR NYELV TAGADÓSZÓK ELDÖNTENDŐ KÉRDŐ MONDATAINAK JELENTÉSÉHEZ <i>Gyuris Beáta</i>	169

Szemle, ismertetés

BÁRÁNY TIBOR – ZVOLENSZKY ZSÓFIA – TÓZSÉR JÁNOS (SZERK.) <i>METAFORA, RELEVANCIA, JELENTÉS</i> . Budapest: Loisir Kiadó. 2015. 235 pp. ISBN 978-963-89655-4-7 <i>Andor József</i>	191
--	-----

[EMPTY]

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata
3. évfolyam (2016)

Szerkesztők

Maleczki Márta
Németh T. Enikő
Szécsényi Tibor

Szerkesztőbizottság

Andor József
Bibok Károly
Csatár Péter
Dér Csilla
Gyuris Beáta
Ivaskó Livia
Kiefer Ferenc
Nemesi Attila László
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Enikő
Tátrai Szilárd

Technikai szerkesztő

Szécsényi Tibor

A folyóirat megjelenését 2016-ban a Nemzeti Kulturális Alap
Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiuma támogatta.

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóirat az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül teszi közzé. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók.

Cikkek benyújtása

A *Jelentés és Nyelvhasználat* folyamatosan várja leendő szerzőitől a megjelentetni kívánt tanulmányokat. A benyújtott tanulmányokat a nyelveszet@hung.u-szeged.hu címre várjuk.

Lektorálás

A benyújtott névtelen tanulmányok mindegyikét két-két anonim szakember bírálja el, a szerkesztők az ő véleményük alapján döntenek a megjelenésről.

A cikkek hol vannak nyilvántartva

A folyóirat megjelent évfolyamait a következő repozitóriumban archiváljuk:
SZTE Contenta; Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratot és a benne megjelenő tanulmányokat a következő gyűjtemények indexelik: Directory of Open Access Journals (DOAJ); Google Scholar; European Reference Index for the Humanities (ERIH)

Open Access

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratban megjelenő tanulmányok a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználhatóak.
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.hu>

ISSN 2064-9940

Kiadó

Szegedi Tudományegyetem
6720-Szeged, Dugonics tér 13.
Felelős kiadó: Dr. Szabó Gábor rektor

Szerkesztőség

SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
6722-Szeged, Egyetem u. 2.
tel: +36 62 544 128
fax: +36 62 544 687
Felelős szerkesztő: Szécsényi Tibor

www.jeny.szte.hu

Tartalom

AZ IDÉZÉS MINT ÚJRAKONSTRUÁLÁS. AZ IDÉZŐ TEVÉKENYSÉG AZ EGYENES IDÉZÉSBEN <i>Csontos Nóra</i>	1
AZ ARCVEDŐ HAZUGSÁG. A SZÍVESSÉGGKÉRÉS ELUTASÍTÁSÁBAN MEGJELENŐ HAZUGSÁG VIZSGÁLATA <i>Falyuna Nóra</i>	21
A MANYSI DITRANZITÍV IGÉK SZINTAXISA SZEMANTIKAI MEGKÖZELÍTÉSBŐL <i>Sipőcz Katalin</i>	49
AZ ÍGÉRET BESZÉDAKTUSÁNAK VIZSGÁLATA A MAI MAGYAR NYELVHASZNÁLATBAN <i>Nowosielski Diána</i>	63
MAGÁT ÉS ESETLEG ŐT IS? NÉVMÁSOK A MAGYAR GYEREKNYELVBEN <i>Rákosi György – Tóth Enikő</i>	99
A MONDATKÖZI ANAFORA ÉS AZ Ő NÉVMÁS SZEREPEI <i>Kocsány Piroska</i>	117
ÜGYE MELYIK SZABÁLY ALÓL NE TALÁLNÁNK KIVÉTelt? AZ <i>ÜGYE</i> PARTIKULA ELŐFORDULÁSA KIEGÉSZÍTENDŐ KÉRDÉSEKBEN <i>Molnár Cecília Sarolta</i>	151
A MAGYAR NYELV TAGADÓSZÓSZ ELDÖNTENDŐ KÉRDŐ MONDATAINAK JELENTÉSÉHEZ <i>Gyuris Beáta</i>	169

Szemle, ismertetés

BÁRÁNY TIBOR – ZVOLENSZKY ZSÓFIA – TÖZSÉR JÁNOS (SZERK.) <i>METAFORA, RELEVANCIA, JELENTÉS</i> . Budapest: Loisir Kiadó. 2015. 235 pp. ISBN 978-963-89655-4-7 <i>Andor József</i>	191
--	-----

Az idézés mint újrakonstruálás

Az idéző tevékenység az egyenes idézésben

Csontos Nóra

KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Université Sorbonne Paris Cité, INALCO

Összefoglaló

A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika és a pragmatika mint szemléletmód együttes érvényesítésével a közös figyelmi jelenetben megvalósuló idézést mint egy meglevő és nyelviileg reprezentált esemény újrakonstruálását értelmezi. Az idézést ezáltal két esemény reprezentációját elvégző, összetett jelentésszerkezetnek tekinti, és az idézésnek az idéző tevékenység által irányított megalkotási módját, illetve az idéző résznek és az idézetnek egymás megteremtéséhez való kölcsönös hozzájárulási folyamatát, kölcsönös kidolgozottságát elemzi. Ebben az elméleti keretben az idéző adaptív tevékenységét az egyenes idézésben vizsgálja. Ezen elemzéssel azt kívánja bemutatni, hogy az egyenes idézési módban az idéző miként valósítja meg az eredeti diskurzus hozzáférhetővé tételét, és mindeközben miként befolyásolhatja a beágyazódó diskurzus megértését és értelmezését.

Kulcsszavak: újrakonstruálás, összetett jelentésszerkezet, egyenes idézés, idéző tevékenység, referenciapont-szerkezet

1. Bevezetés

A tanulmány a funkcionális kognitív szemantika (l. Tolcsvai Nagy 2010; 2013) és a pragmatika mint szemléletmód (l. Verschueren 1999; Tátrai 2011) együttes érvényesítésével a közös figyelmi jelenetben megvalósuló idézést mint egy meglevő és nyelviileg reprezentált esemény újrakonstruálását értelmezi, ebből következően az idézést két esemény reprezentációját elvégző, összetett jelentésszerkezetnek tekinti (vö. Csontos 2012). Az idéző adaptív tevékenységét előtérbe helyezve az újrakonstruálás folyamatát és jelentőségét az egyenes idézésben vizsgálja abból a célból, hogy szemléltesse, miként találkozik a befogadó a közös figyelmi jelenetként megvalósuló egyenes idézésben az idézetként funkcionáló szövegrésszel, miközben megérti és értelmezi azt. Ehhez kapcsolódva arra kérdez rá, hogy az egyenes idézetként létező szövegrész feltételezi-e, megőrzi-e önmaga létét, vagy csupán – az aktuális megnyilatkozó idéző tevékenységének következményeként – egy meglevő észleléséről van-e szó (vö. Heidegger 2001).

A téma összetettsége miatt jelen kutatás az idézést az intertextualitás prototipikus eseteként értelmezi. Megkülönböztetve egyéb, a szövegköziségen, transztextualitáson (Genette 1996) alapuló eljárásoktól, azokkal az egy megnyilatkozóhoz köthető egyenes idézésekkel foglalkozik, melyekben a perspektivizáció (vö. Sanders-Spooren 1997: 86–95; Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2011: 34–35)

explicitté válik.¹ A vizsgálat elsősorban az írott nyelvi tevékenységnek írott nyelvi diskurzusokba történő idézésére koncentrál. Ettől csak azokban az esetekben tér el, mikor az újrakonstruálás folyamata egy írásban rögzített beszélt nyelvi diskurzus idézése által megy végbe. Ezekben az esetekben az eredeti, írásban rögzített diskurzust a maga teljességében idézi abból a célból, hogy az újrakonstruálás folyamatának releváns tényezőit szemléltesse.

A tanulmány az idézés újrakonstruálásként történő értelmezése után (2.) az idézést összetett jelentésszerkezetnek tekinti, melyben az idéző rész és az idézet úgy dolgozza ki saját jelentését, hogy mindeközben idézetként egymás meglétét is megteremtik (3.). Mivel az idéző tevékenység teszi hozzáférhetővé az idézetet, ezért a vizsgálat az idéző rész előtérbe helyezésével és részletes elemzésével mutatja be az egyenes idézés létrehozásának folyamatát, illetve az idéző rész és az idézet kölcsönös kidolgozását azon folyamatokra koncentrálva, melyek nagyban meghatározhatják az eredeti diskurzus hozzáférhetővé tételét, továbbá módosíthatják annak jelentését (3.1.). Először az idéző rész elsődleges figurájának vizsgálatát végzi el (3.1.1.). A másodlagos figura elemző bemutatásakor külön hangsúlyozza a nyelvi elemben reprezentálódó idéző tevékenységet, majd ehhez kapcsolódva az egyenes idézésben működő figyelemirányítói eljárás módra felhívva a figyelmet, az idézésben működő, az idézet befogadását meghatározó kettős figyelemirányítás mellett érvel (3.1.2.). Az elsődleges és a másodlagos figura közötti temporális viszony elemzése után (3.1.3.) az idéző tevékenység eltérő fokú nyelvi reprezentálását szemlélteti (3.2.). Mivel az idézés megalkotása során kiemelt jelentősége van annak a pozíciónak, ahonnan az idéző a meglevő esemény újraalkotását végzi, ezért a tanulmány az egyenes idézésben működő nézőpontfajtákat külön-külön elemzi (3.3.). Először a referenciális központ szerveződését vizsgálja (3.3.1.), majd a tudatosság szubjektumának elemző bemutatásakor az újrakonstruálás folyamatát felhasználva javaslatot tesz a fogalom újraértelmezésére az egyenes idézésben (3.3.2.). Végül a semleges kiindulópont működését elemzi, és ehhez kapcsolódva az idéző rész szerkezeti felépítésére reflektál (3.3.3.). Mindezek alapján az idéző diskurzusalakító és jelentésformáló aktivitására felhívva a figyelmet, az idéző tevékenység referenciapont-szerkezetként történő értelmezésével az egyenes idézés feldolgozási folyamatát elemzi (4.).

2. Az idézés mint újrakonstruálás

Az idézés esetében nem csupán egy esemény, hanem egy nyelvileg megkonstruált (l. Langacker 2008: 55; Tolcsvai Nagy 2010: 30–31) esemény feldolgozása és fogalmi megalkotása történik.

Az (1) példa egy interjú egy fordulóját tartalmazza, a (2) példa ezen interjúból származó diskurzusrészletet idéz.

¹ Az intertextualitáson alapuló nyelvi eljárások között az explicittség foka alapján több lehetőséget lehet megkülönböztetni. A legexplicittebb és legszószerintebb változat – mely a jelen tanulmány kiindulópontját is képezi – az *idézés*. Az explicittség alacsonyabb foka jellemzi a *plágiumot*, még kevésbé explicit a *célzást* (l. Genette 1996: 83).

(1) Varga 2015

Inkább azt szeretném, ha nem nyernék semmit, mert az, hogy ki kell menni a színpadra, a legfélelmetesebb gondolat számomra. És nem gondolom egyáltalán, hogy az első filmemre nekem díjat kellene kapnom. Nekem az pontosan elég, hogy versenyben vagyok. Hiszen akkor hova megyek azután?

(2) Onozó–Papp–Varga 2015

„Inkább azt szeretném, ha nem nyernék semmit” – mondta Nemes Jeles László egy héttel ezelőtt az Origónak adott interjújában.

Az idézés létrehozásánál a szövegalkotó az írott vagy a beszélt nyelvi reprezentációt – diskurzusként való funkcionálását, létezését megteremtve (vö. Gadamer 1984; 1991; Kocsány 1992; Tolcsvai Nagy 2001: 60) – feldolgozza, majd az így létrehozott diskurzust, illetve annak egy részletét az idézés nyelvi lehetőségén keresztül hozzáférhetővé teszi mások számára (l. (1) és (2) példa). A szövegalkotó tehát az idézés folyamatának egy pontján éppúgy befogadója az idézni kívánt diskurzusnak, mint később saját diskurzusának. Diszkurzív viszony nemcsak a szövegalkotó és a befogadó között, hanem a szövegalkotó és az idézésre szánt, beágyazódó diskurzus között is létesül. Az idézés megalkotásakor a szövegalkotó, az – idézni kívánt nyelvi tevékenységgel történő diszkurzív viszonyba kerülés során – idéző ugyanakkor interpretálónak válik, aki – mint az a (2) példában is látható – kiszakítva az eredeti kontextusából a feldolgozott és az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át. Jelen esetben az interszubjektív ellenőrizhetőség lehetőségét, az eredeti szövegrész megalkotásának előidejűségét kihasználva „hidat ver múlt és jelen között, a szöveg (kánoni)² értelme és 'nekünk szóló' értelme között” (Jauss 1999: 11). Idézőskor tehát nem csupán egy esemény konstruálása történik, hanem **újrakonstruálás**: egy, a feldolgozás által létező szöveg idézetként való újraalkotása, **újrakontextualítás**, mely során „jelentésetolódás mehet végbe a kontextus megváltoztatása következtében” (Fehér M. 2008: 32; l. még Gadamer 1984: 325; Ong 1998: 149).

Az eredeti diskurzusnak, illetve az eredeti diskurzus egy részletének az idézés nyelvi tevékenysége által idézetként funkcionáló újramegteremtése tehát recepció, interszubjektív ellenőrizhetőségnek alávetett applikáció, mely az eredeti diskurzus és az idézett diskurzus közötti idő- és térbeli távolságból, továbbá az idéző megértési, értelmezési és aktualizáló eljárásából fakad. Az idézet ugyanakkor nem veszti el az autoritását, a „betűkben őrzött 'szelleme' biztosít a szubjektív önkénnyel szemben” (Jauss 1999: 11). Az idézet tehát ugyan elszakad az eredeti diskurzustól, de – a lehetőséget fenntartva, hogy az idézetként funkcionáló szövegrész befogadját visszavezesse az eredeti diskurzusba – metonimikusan képviseli az eredeti diskurzus létét. „Az idézet nem íródik bele a szövegbe, beleékelődik idegen testként. Bele applikálódik. Nem válik egyneművé velem, de én sem övele: megmarad különbözőségünk, az eljárás csak így lehet hatékony” (Compagnon 1979: 17–18).

² A zárójel alkalmazása tőlem (Cs. N.) származik. Az idézésre előkészített diskurzus vagy annak egy részlete ugyanis nem minden esetben tekinthető a kánon (l. Assmann 1999: 103) tagjának, de bizonyos értelemben az idézést létrehozó szövegalkotó idéző, hagyományozó tevékenységével a kanonizáció folyamatát kezdheti el.

3. Az újrakonstruálás folyamata

Az újraalkotás az idéző tevékenység során megy végbe. Az idézet ugyanis idézetként csak akkor funkcionál, ha az idéző tevékenység által része lesz egy diskurzusnak. Ugyanakkor az idéző tevékenység csak akkor lép működésbe, ha egy diskurzust idézetként kívánunk saját diskurzusunkba ágyazni. Az idéző tevékenység és az idézet tehát úgy tekinthető külön-külön egy-egy eseménynek, hogy – idézésként – egymás kölcsönös létét teremtik meg. Ezáltal az idézés **összetett jelentésszerkezetnek** tekinthető, mely nyelvi reprezentációban mind az idéző rész, mind az idézet önálló jelentésszerkezet révén dolgozódhat ki, de úgy, hogy mindeközben – a kölcsönös kidolgozottság és megfelelések által – e jelentésszerkezetek az alkotás, illetve a megértés és értelmezés folyamatában össze is kapcsolódnak.

Az idézés megalkotása során – mint az a (2) példában is látható – az idéző az idézésre szánt és az adott diskurzussal, valamint a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve folyamatos döntéseket hoz arról, hogy az eredeti diskurzus tartalma közül mit, hogyan és milyen mértékben rögzít, tesz explicitté, és ezt milyen perspektívából teszi elérhetővé. Az eredeti diskurzus medialitása is alapvetően befolyásolja az idézést. Az (1) és a (2) példát tekintve, különbséget kell tenni beszélt, illetve írott nyelvi diskurzusok egyenes idézetként történő hozzáférhetővé tétele között. Az összetett jelentésszerkezetből adódóan, megkülönböztetve az idéző részt és az idézetet, két alapvető, az újrakonstruálás és a befogadás folyamatát is meghatározó kérdést lehet feltenni: (1) milyen medialitással jellemezhető az eredeti diskurzus, (2) az eredeti diskurzus idézetként milyen medialitású folyamaton keresztül válik hozzáférhetővé (l. még 3.1.3.).

3.1. Az idéző rész megalkotása

Egy esemény közvetlen megtapasztalása, feldolgozása után a fogalmi megalkotás a figyelem irányításával jár.

(3) Az író elhagyja a grammatika törvényeit.

A (3) egyszerű mondatban a megnyilatkozó egy elemi jelenetet konstruál meg a befogadóval interszubjektív viszonyban. Az eseményben szereplő **figurák** kidolgozása főnévi megnevezésekben (*író, törvényeit*) történik (vö. Tolcsvai Nagy 2003: 300; 2013: 139–144, 178). A két figura **temporális viszonyát** az ige (*elhagyja*) jeleníti meg (vö. Tolcsvai Nagy 2003: 300; 2010: 56–59; 2013: 176, 178–179). A megnyilatkozó a figyelem irányítását az egyik szereplőnek előtérbe, a másik szereplőnek háttérbe helyezésével végezheti el. Az előtérbe, illetve a háttérbe kerülés a két figura közötti aszimmetrikus viszonyon alapszik, a figurák egymáshoz való viszonyából kerül tehát valami a figyelem előtérébe, illetve háttérébe. A figyelem előtérébe kerülő figura az **elsődleges figura**, a **trajektor**, 'ami valamihez képest előtérbe kerül' (*író*), a háttérben álló figura a **másodlagos**, a **landmark** 'amihez képest az elsődleges figura előtérbe kerül, illetve amihez képest történik az elsődleges figura megértése' (*törvényeit*) (a fogalmakra l. Tolcsvai Nagy 2003: 300–301; 2010: 57, 64–66; 2013: 178–179).

Az idéző tevékenység egy már nyelvileg megalkotott eseményt vagy annak egy részletét teszi mások számára is hozzáférhetővé. E tevékenység az idéző rész által

válhat explicitté. Az idéző rész összetevői, a figurák és a köztük levő temporális viszony megteremtése ugyanakkor nem függetleníthető magától az idézettől.

3.1.1. Az elsődleges figura

Az egyenes idézés idéző részének **elsődleges figurája (trajektora)** az az entitás, akihez az idézésre szánt diskurzus létrehozásának aktusa kapcsolható.

- (4) Szathmári 2009: 154

Bár – mint már jeleztem – Kazinczy azt vallja: „Az író, midőn főbb okok lebegnek előtte, elhagyja a grammatika törvényeit” (Levél Pápay Sámuelnek, 1818. máj. 31.), de azt is hozzáteszi, hogy feltétlen ismernie kell a grammatikai szabályokat.

A (4) példából látható, hogy az idéző rész elsődleges figurájának megnevezése (*Kazinczy*) annak eredménye, hogy a szövegalkotó az eredeti, idézni kívánt szövegrész feldolgozása során az adott diskurzust egy adott megnyilatkozóhoz képes kötni, képes a már nyelvileg reprezentált eseménnyel kapcsolatban feldolgozni, kinek a perspektívájából konstruálódott meg a megidézni kívánt diskurzus. Az egyenes idézéskor tehát annak a kiindulópontja is működésbe lép, aki az eredeti diskurzusért felelőssé tehető. Az idéző részben lexikális elem (*Kazinczy*) vagy inflexiós morféma (például a *hozzáteszi*-ben az *-i*, mely *Kazinczyra* utal) expliciten jelölheti a **tudatosság szubjektumát** (a fogalomra l. Sanders–Spooren 1997: 87, a fogalomra és működésére l. bővebben 3.3.2.).

Írott diskurzusokban az egyenes idézés aktív tudatosságát reprezentáló elsődleges figura nyelvileg nem vagy nem feltétlenül jelenik meg expliciten.

- (5) Illyés 1743: 273

Sok az igazak háborúsága: és mind azokból ki-fzabadittya őket az Úr.
Pjalm. 33. 20.

Mint az az (5)-ben szerepel, ezekben az esetekben az idézetet jelölő írásképi megoldás (dőlt betű), de emellett az idézetet kísérő írásjel (idézőjel) is utalhat arra, hogy – egyenes idézetként való működését megteremtve – az adott diskurzusrész valaki máshoz köthető.

Írásban rögzített diskurzusok egyenes idézése során az idézet, ezáltal az elsődleges figura interszubjektív ellenőrizhetőségének lelőhelye a hivatkozások révén is explicitté válhat (l. (4) és (5)). A hivatkozásokkal kapcsolatban azt is el lehet mondani, hogy – mint az az (5)-ben is megfigyelhető – az elsődleges figura, az eredeti diskurzus megalkotásáért felelőssé tehető tudatosság szubjektuma a megjelölt hivatkozás (*Psal. 33. 20*) feloldásával, az eredeti diskurzusba való visszavezetéssel alkotható meg.

3.1.2. A másodlagos figura

Az egyenes idézés idéző részében a deiktikus nyelvi elemmel reprezentált figura **másodlagosnak (landmarknak)** abban az értelemben tekinthető, hogy hozzá képest kerül a figyelem előterébe az elsődleges figura. A (4)-ben az *azt*, de emellett más mutató névmások is, pl. *ezt, így, úgy, ekképp, akképp* stb. meglétét is egyfelől az idézet teremti meg, mert az idézetre történő rámutatás megvalósítása során a **diskurzusdeixis** (l. Levinson 1983: 54–55, 85–89; Marmaridou 2000: 93–96; Tátrai

2010: 14–16; 2011: 121, 142–144) funkcióját betöltő deiktikus nyelvi elemek – a diskurzus bizonyos részére történő reflektálásból adódóan szükségszerűen – az idézetre utalnak, értelmezésüket az idézet feldolgozásával lehet megtenni. Másfelől viszont ezen mutató névmások alkalmazása – az elsődleges figura megalkotásának módjától eltérően – nem az eredeti diskurzus egy elemének, hanem az eredeti diskurzus egészének feldolgozó és az idéző diskurzusalakító eljárásából fakad. A sajátos funkciómegoszlást mutató veláris-palatális mutató névmások mint a diskurzusdeixis funkcióját elvégző nyelvi elemek az általuk aktivált metaforikus jelentésképzéssel egyrészt a diskurzus szerveződését teszik reflexió tárgyává, másrészt – amennyiben arra mód nyílik³ – a szövegalkotótól való TÁVOLSÁG-ot, illetve a hozzá képest értelmezhető KÖZELSÉG-et is kifejezik (vö. Tátrai 2011: 145). Ezekben a nyelvi elemekben tehát az idéző aktív, figyelemirányítói tevékenysége reprezentálódik, kifejezésre jutva azon döntéseit, hogy mennyire kívánja az adott diskurzust a szövegvilág részévé tenni, illetve mennyire kívánja a figyelmet az idézetre irányítani. E nyelvi eszközök alkalmazása vagy nem alkalmazása az egyenes idézésben azt a jelentést képes létrehozni, hogy a szövegalkotó saját diskurzusába milyen fokon kívánja beágyazni, mennyire kívánja részévé tenni, interiorizálni, vagy éppen eltávolítani az idézet által reprezentált jelentést. Ebből a szempontból ezen elemek a szubjektivizáció eszközeivé válhatnak.

Mindezek alapján az egyenes idézés egészét tekintve e nyelvi elemek nem tekinthetők másodlagosnak. Az idézés folyamatában az idéző rész másodlagos figurája ugyanis nem (csak) az idéző rész elsődleges figuráját helyezi a figyelem központjába, hanem az idézetre is utal. Az idéző részben alkalmazott deiktikus nyelvi elem az idézés egészét tekintve a befogadó figyelmét a beszédhelyzetre, illetve annak összetevőjére irányítva az idézetet helyezi a figyelem központjába. Ezáltal figyelemirányítói funkciója nem csupán az idéző részre korlátozódik, hanem az idézetre is kiterjed, illetve az idézés egészét tekintve diskurzusalakító funkcióját ahhoz való viszonyában nyeri el.

Az egyenes idézésben tehát az idéző rész működik háttérként, melyhez képest dolgozódik ki, kerül a figyelem központjába az idézet. Az idéző rész mint közös figyelmi jelenetként megvalósuló diskurzus végső soron az idézett referenciális jelenet lehorgonyzásához (l. Tolcsvai Nagy 2013: 161–165) és megértéséhez járul hozzá, ezáltal megteremtve az idézés tényét.

Az idézés ezek alapján **kettős figyelemirányítással** jellemezhető. Az idéző rész elsődleges figurája ugyanis csak addig kerül a figyelem központjába, míg a másodlagos nem irányítja a figyelmet az idézetre (l. bővebben 4).

3.1.3. A két figura közötti temporális viszony

Az idéző részben a két figura közötti **temporális viszony** leképezése alapvetően az idézés tényéhez köthető.

(6) a. Onozó–Papp–Varga 2015

„Megrázó élmény a semmiből a filmes világ közepébe belekerülni, de az volt a legfontosabb, hogy beszéljenek erről a filmről. Teljesítettük ezt a feladatot.” – mondta Nemes Jeles az MTI riporterének a díjkiosztó után Cannes-ban.

³ E lehetőséggel jellemzően azokban az esetekben lehet élni, mikor az idéző rész megelőzi az idézetet, illetve mikor az idézés két része nem grammatikai kapcsolaton alapul.

b. Szikszainé Nagy 2001: 500

Magának a nyelvi sztenderdnek a fogalmát Szathmári István így írja körül: „egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, a szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentánsává válik, miközben azért a többi használati forma – ha bizonyos mértékig átalakulva is – általában megmarad, esetleg új is alakul, de mindegyik saját külön normarendszerrel”.

c. Napi remény 2012

Ahogy a Biblia mondja: „Ezekkel törődj, ezekkel foglalkozz, hogy előrehaladásod nyilvánvaló legyen mindenki előtt.” (1 Timóteus 4:15).

A figurák közötti viszonyt reprezentáló nyelvi eszköz, sematikus KÖZÖL VALAKI VALAMIT, az idézés tényét teszi explicitte úgy, hogy mindeközben az eredeti diskurzus létrehozásának folyamatát, az eredeti diskurzus medialitását is megjelenítheti (l. (6a) és (6b)).

A medialitását tekintve írott diskurzusból való idézésnél – mint az a (6c) példában látható – a *mond* alkalmazásakor az ige metonimikus jelentése aktivizálódik, az idézés művelete során az idéző tudatos választási lehetőségét reprezentálva. Az idézőnek az eredeti szöveg megalkotásához fűződő viszonya, az eredeti szöveg befogadási folyamata reprezentálódhat abban, hogy az írott nyelvi szövegből való idézés alkalmával is a beszélt nyelvet visszaadni képes ige végzi el a két figura közötti temporális viszony leképezését. A közvetett interakcióval jellemezhető írott nyelvi szövegeknél ugyanis a szövegalkotás és -befogadás folyamata aszimmetrikussá válik (vö. Iser 1996: 241–249), melynek következtében a szöveg elidegenedik mind létrehozásának,⁴ mind befogadásának szituációjától (vö. Ong 1998: 144, 148; valamint Gadamer 1984: 274–275). De az írott szöveg esetében is diskurzusról van szó, melyben a diskurzus egyik résztvevője a szöveg, a másik pedig az interpretátor (vö. Gadamer 1984: 207–218, 269–283; 1991: 24, 28; továbbá Iser 1996; Ong 1998: 143–146). Az írott szöveg az interpretátor révén jut szóhoz, az írott jeleket a befogadó változtatja vissza értelemmé. Ugyanakkor „azáltal, hogy az interpretáló az írásjeleket megértéssé változtatja vissza, maga a dolog szólal meg, amelyről a szöveg beszél” (Gadamer 1984: 272). A megértés és az értelmezés folyamatában tehát az válik fontossá, hogy – mivel megérteni elsősorban a hallottakat kell (vö. Gadamer 1984: 276, 279–280; Fehér M. 2008: 29) – az írott szövegeket is beszélt nyelvi diskurzusként, élő beszédként legyünk képesek hallani. A beszélt nyelvet reprezentáló ige az idézésként funkcionáló szövegrész befogadját is ebbe a – megértéshez és értelmezéshez hozzájáruló – közvetlenségbe tudja visszavezetni úgy, hogy az idézetet nem mint egy kész és az írás által rögzített, ezáltal elidegenített szövegrészt, hanem mint egy éppen zajló diskurzust jeleníti meg.

A fentiek értelmében az idézőnek az eredeti diskurzushoz való viszonya által az egyenes idézések megalkotása során a KÖZÖL VALAKI VALAMIT-ből más jelentés-

⁴ „Ami írásban rögzítve van, az függetlenedett eredetétől és szerzőjétől. [...] A szövegek nem azt kívánják meg, hogy a szerzői szubjektivitásnak az életkifejezéseként fogják fel őket” (Gadamer 1984: 277).

összetevő profilálódhat. Ha a szövegalkotó az idézés konstruálásakor az eredeti diskurzus medialitását kívánja előtérbe helyezni, akkor írott/beszélt nyelvi tevékenységet, ha az interpretációs folyamatra kíván reflektálni, akkor beszélt nyelvi tevékenységet leképező nyelvi eszközt alkalmaz.

Az eredetét tekintve beszélt, illetve írott nyelvi tevékenységet a prototipikusnak tekinthető *mond* és *ír* mellett más igék – pl. *könyörög*, *imádkozik*, *parancsol*, *panaszkodik*, *kér*, *int*, *sír*, *közöl*, *abból bemutat*, *kiemel*, *összegez*, *fogalmaz* stb. –, illetve más grammatikai kategóriába tartozó nyelvi eszközök (pl. melléknévi igenevek, a *szerint* névutó) is megjeleníthetők.

- (7) a. Onozó–Papp–Varga 2015
„Nagyon komoly dolog, hogy a zsűrinek is ennyire tetszett a film azok után, hogy a fesztiválon sokat volt róla szó, és hogy el tudtuk adni mindenhol a világban. Ráadásul a Sony-nak (az amerikai forgalmazónak) nagyon nagy tervei vannak vele” – mondta Nemes Jeles az MTI riportérének a díjkiosztó után Cannes-ban.
- b. Rovó 2015
„Nagyon komoly dolog, hogy a zsűrinek is ennyire tetszett a film azok után, hogy a fesztiválon sokat volt róla szó, és hogy el tudtuk adni mindenhol a világban. Ráadásul a Sony-nak (az amerikai forgalmazónak) nagyon nagy tervei vannak vele” – hangsúlyozta a rendező.
- c. Inforádió 2015
A Facebookon publikált elemzésben ez olvasható: „2014 ősze óta ez volt – Újpest és Veszprém után – sorozatban a harmadik időközi parlamenti választás [...]”.⁵
- d. Ambrus 2013
A gondolkodás képelmélete című írásban Nyíri a következőket állítja: „a mozdulatlan mentális képek, amint ezt korábban sejteni engedtem, s a későbbiekben explicite is megfogalmazom, pszichológiailag szólva éppenséggel dinamikus képek határesetei” (Nyíri 2003).
- e. Rozgonyiné Molnár 2014: 120
A szerző így összegzi ezt a tényt: „Tehát a vallási élet műfaja a szépirodalomban a profán élet műfajává transzformálódott [...]” (177).
- f. Ambrus 2013
Tolcsvai Nagy Gábor szerint „a fogalmak az emberi megismerés során alakulnak ki. [...]” (Tolcsvai Nagy 2011).
- g. Rovó 2015
Nemes Jeles László: „Megrázó érzés a semmiből ide kerülni”.

Az idéző a nyelvileg reprezentált jelenet feldolgozása után az egyenes idézés eseményének fogalmi megalkotását az adott diskurzus kontextusának egy-egy

⁵ Az egyenes idézetekben alkalmazott szögletes zárójelek – mivel az alfejezet az idéző részre koncentrálni – tőlem (Cs. N.) származnak.

tényezőjét előtérbe állítva több módon is megteheti (vö. Tolcsvai Nagy 2010: 31). Ez a KÖZLÉS erősen specifikus változatát eredményezi. A (7a–e) példákban a KÖZLÉS-t reprezentáló nyelvi eszközök azonos jelentés-összetevője a 'mondás aktusa'. A KÖZLÉS megjelenítése – a nyelvi reprezentációkban profilálódó eltérő jelentés-összetevők miatt – viszont nem azonos módon történik. A *mondta* (7a) a KÖZLÉS tekintetében a leginkább általános jelentésű. Ehhez képest a (7b)-ben a *hangsúlyozta* – bár mind a (7a), mind a (7b) ugyanazon írott nyelvi tevékenységben rögzített beszélt nyelvi esemény idézését végzi el – a KÖZLÉS egy összetevőjét (a módot, a mondás intenzitását) emeli ki. A (7c–e)-ben írott nyelvi tevékenység egyenes idézése látható. A (7c)-ben a figurák közötti temporális leképezést egy melléknévi igenév (*olvasható*) végzi el. Az általa reprezentált jelentésben nemcsak az eredeti diskurzus medialitása, hanem az esemény, valamint az idézet hozzáférhetőségének folyamatossága is megjelenítődik, továbbá a konstruálás folyamata a befogadói pozíció előtérbe helyezésével megy végbe. A (7d) és (7e) példákban az idéző feldolgozási folyamata kerül előtérbe. Az ő értelmezői pozíciója reprezentálódik az *állítja* és az *összegzi* igékben. Az eltérő kifejtettséggel jellemezhető idéző rész (l. bővebben 3.2.) arra is lehetőséget adhat, hogy a figurák közötti temporális reláció leképezése expliciten ne jelenjen meg az idéző részben (l. 7f–g). A (7f)-ben a *szerint* névutó a konvencionalizálódott 'valamilyen értesülés alapján' (vö. Eöry 2007) dolgozza ki a KÖZLÉS aktusát, a rajta alkalmazható inflexiók morféma képessé teszi az elsődleges figurához való kapcsolatot reprezentálni. A (7g) típusú esetekben az idézőjel által elindított jelentésképzéssel alkotható meg a KÖZLÉS eseményére történő reflektálás (l. bővebben 3.2.).

Az idéző az alapvetően múltbeli eseményt éppen zajló eseményként is hozzáférhetővé teheti az egyenes idézés során. Az idéző részben a két figura közötti temporális viszony ezért jelen (6b–c) és (7d–e), valamint múlt időben (6a) és (7a–b) is megalkotható. A deiktikus időjelölés – az egyenes idézésben érvényesülő kettős diszkurzív viszony következményeként (l. 2.) – az idézőnek az idézethez fűződő viszonyát, illetve a beágyazódás mértékét is reprezentálja. Az idéző a jelen idő alkalmazásával az idézet által reprezentált jelentéshez való KÖZELSÉG-et képes kifejezni, ezáltal a beágyazódás dominánsabbnak mondható. A múlt idejű igealak alkalmazásával viszont a saját diskurzusának idejét előtérbe helyezve dolgozza fel az idézésre szánt diskurzust, az idézettől való TÁVOLSÁG-ot is kifejezve (l. még 3.3.1.).

Mindezek alapján az mondható, hogy a KÖZLÉS-t megjelenítő nyelvi eszköz az idéző feldolgozó, megértő és interpretáló eljárását, az eredeti és az aktuális diskurzusnak kontextuális tényezőihez történő szubjektív viszonyulását fejezheti ki. E nyelvi eszközök szemantikailag eltérő fokon és eltérő módon reprezentálhatják az eredeti diskurzus elhangzásának aktusát. A *mond* és az *ír* mellett megjelenő, erősen specifikált jelentésű nyelvi eszközökkel az eredeti diskurzus valódi és/vagy az idéző által értelmezett kontextuális körülménye adható vissza. Ezen eltérő specifikussággal rendelkező nyelvi eszközök a KÖZLÉS tartományából kidolgozott jelentés-összetevővel a befogadó figyelmét a beágyazódó diskurzus létrehozásának más-más összetevőjére irányíthatják anélkül, hogy arra történne reflektálás, hogy ez valóban egybeesik-e az eredeti diskurzus közlésének aktusával, vagy az idéző megértő és értelmező, illetve interpretációs folyamatának az eredménye. Ezek alkalmazásával a – befogadási folyamatot is meghatározó – beágyazódás mértéke is eltérővé válhat. Minél inkább érvényesül az idéző értelmezői tevékenysége a

figurák közötti temporális viszony, ezáltal az idézett beszédesemény kifejezésében, annál inkább elszakad az idézett diskurzus az eredeti diskurzustól, de ezzel együtt annál inkább beágyazódik az új kontextusába. Továbbá az idéző minél inkább képes az eredeti diskurzus elhangzásának eseményét létrehozni, jelentésében minél inkább specifikált igével adja vissza a KÖZLÉS aktusát, annál inkább képes a befogadó az idézetként funkcionáló diskurzust hallani, és ily módon feldolgozni.

Mind az írott nyelvi, mind a beszélt nyelvi tevékenység egyenes idézése során az idézőnek tehát megvan a lehetősége arra, hogy a KÖZLÉS megalkotása során az eredeti diskurzust szubjektíven vagy kevésbé szubjektíven tegye hozzáférhetővé. A medialitását tekintve írott nyelvi diskurzus idézése során a befogadónak is megvan ugyan arra a lehetősége, hogy az egyenesen idézett szövegrészt – az írás medialitását, rögzítettségét kihasználva – ellenőrizze. De az egyenes idézéssel történő diszkurzív viszonyba kerülésekor el kell fogadnia, hogy az idézés már önmagában interpretáció, ezáltal az idéző a KÖZLÉS kidolgozása során módosíthatja az eredeti diskurzus elhangzásának eseményét, mely által az egyenes idézés jelentése is módosulhat.

A temporális viszony szemantikai megvalósulásait ugyanakkor az idézés ténye, illetve az idézni kívánt diskurzus medialitása határok közé szorítja. Emellett a temporális relációkon alkalmazott inflexiók morféimák, melyek az elsődleges figurára utalnak, ezáltal az idézetre, illetve annak megnyilatkozójára irányítják a figyelmet, szintén határt vonnak az idéző szubjektívizációs folyamatának (l. 3.1.1.).

3.2. Az idéző tevékenység jelölésének mértéke

Az idéző az újrakonstruálás során annak függvényében, hogy milyen mértékben kívánja jelölni azt, hogy egy adott diskurzusrész nem az aktuális, hanem egy idézett megnyilatkozáshoz köthető, az idézésre szánt szövegrész eredeti kontextusát különböző mértékben teheti nyelviileg kifejtetté, illetve annak lelőhelyét jelölheti, valamint ezen információk kombinációjával is élhet. Emellett az írott nyelvi diskurzusokban konvencionizált nyelvi eszközök által (írásjellel és nyomtatásban dőlt betűvel, kézírásban aláhúzással) is explicitté válhat a perspektívizáció ténye (vö. Csontos 2009: 137–161).

- (8) a. Rovó 2015
 „Megrázó érzés a semmiből a filmes világ közepébe belekerülni, de az volt a legfontosabb, hogy beszéljenek erről a filmről. Teljesítettük ezt a feladatot” – mondta vasárnap este az MTI-nek Nemes Jeles László Cannes-ban, miután első nagyjátékfilmje, az auschwitz-i koncentrációs táborban játszódó Saul fia elnyerte a zsűri Nagydíját a 68. cannes-i filmsztyválon.
- b. Csepeli hírblog 2015
 „Megrázó érzés a semmiből a filmes világ közepébe belekerülni, de az volt a legfontosabb, hogy beszéljenek erről a filmről. Teljesítettük ezt a feladatot” – mondta Nemes Jeles az MTI riporterének a díjkiosztó után Cannes-ban.
- c. Faludi 1771: 118
 valóban reá igazodot a' Böls mondája: (*) Rövid időben vége levén, fok időket töltöt bé (*) Sapientiae 4. v. 14.

d. Kamarási 1747: 2

midön az ő *Tejfe földé léjzen, Lelke pedig meg-tér az ISTENhez, a' ki adta vólt azt*; Préd. XII. 9.

A (8a–b)-vel összehasonlítva a (8c–d)-t az látható, hogy utóbbiakban – az eredeti diskurzus medialitása, a szövegtípus, illetve a beágyazódás mértéke miatt – az idézés ténye nyelviileg nem válik olyan explicitté.

A (8a) és a (8b) példákban az idéző ugyanazon beszélt nyelvi diskurzust ágyazza saját, írott nyelvi diskurzusába. Az idéző az újrakonstruálás során – bár szövegtípusukat tekintve mindkét példában azonos diskurzusról van szó – az eredeti beszédhelyzet körülményeit kiterjedtebben reprezentálja a (8a)-ban, mint a (8b)-ben. Az idéző ezáltal az idézet kontextualizációját végzi el határozottabban, továbbá – azáltal, hogy mindezzel a saját idéző tevékenységéhez is reflektáltabban viszonyul – az idéző tevékenységet jobban előtérbe, a figyelem központjába helyezi, mint a (8b)-ben.

A (8c)-ben nemcsak az idézet eredeti kontextusának ismertetése és az idézés tényére való reflektálás történik meg, hanem a hivatkozás által a referenciális kapcsolat létrehozásához szükséges információk is explicitté válnak. A (8d)-ben az idézés tényét már csak a dőlt betűk és a hivatkozás jeleníti meg. Sőt, a (8d)-ben az, hogy mikortól kezdődik maga az idézet, csak a dőlt betűk alkalmazásával válik feldolgozhatóvá.

A hivatkozások, illetve az idézőjel és a dőlt betű alkalmazásával tehát a szövegalkotó az egyenes idézés tényére fel tudja hívni a figyelmet, a befogadó pedig ezen eszközök révén az egyenes idézés tényét meg tudja teremteni. Ugyanakkor az idéző rész bizonyos információi e szerkezeti megoldásokban nem válnak explicitté. A befogadó ezért csak a jelölések által elindított jelentésképzéssel, az eredeti szöveg előhívásával tudja megteremteni a referenciális és intertextuális kapcsolat explicitté tételéhez, az egyenes idézés ellenőrizhetőségéhez szükséges információkat.⁶

Hogy e szerkezeti és jelölési megoldások önmagukban is meg tudják teremteni az egyenes idézés tényét, az arra is lehetőséget ad, hogy az idéző tevékenységet reprezentáló idéző rész az idézetbe ágyazódva, illetve – mint az a (8a–b)-ben látható – azután jelenjék meg. Az eltérő szerkezeti felépítés – mely az idéző (újra)konstruáló tevékenységének eredménye – a jelentésképzés szempontjából meghatározó. Mivel az idézés egészét tekintve az idéző rész referenciapontnak tekinthető (l. 3.1.2.), ezért a három eltérő szerkezeti megoldásban eltérő a feldolgozási útvonal, amely során a befogadó az idézés tényét megalkotja (l. bővebben 4.).

Az egyenes idézések – a perspektivizáció jelöltségének fokozatai miatt – eltérő metapragmatikai tudatossággal (Verschueren 1999: 187–198; Tátrai 2005; Csontos–Tátrai 2008) jellemezhetők. Minél nagyobb fokú metapragmatikai tudatosság jellemzi az egyenes idézést, tehát minél inkább kifejtett az idéző részben a megidézett diskurzus kontextusának ismertetése, minél inkább jelölt az idézés ténye, annál inkább tematizáltnak tekinthető az idézni kívánt diskurzus vagy diskurzusrészlet

⁶ A magyar írásbeliségben megfigyelhető, hogy ilyen szerkezeti megoldással csak akkor kezdenek el élni, mikor már az idézés nyelvi tevékenysége – a hagyományozódás lehetőségét kihasználva – begyakorlottnak mondható. Az idézéseket ugyanis a 18. századig általában az idéző rész nyelviileg kifejtett megléte jellemzi. Ez egészülhet ki az írásjelek, illetve a dőlt betű alkalmazásával (vö. Csontos 2009: 137–169).

értelmezését megkönnyítő kontextualizációs folyamat, annál könnyebb az idézetet – a befogadót visszavezetve az eredeti diskurzusba – megérteni és értelmezni, illetve annál könnyebb létrehozni az idézés tényét. Ugyanakkor ezen, a metapragmatikai tudatosság nagyobb fokával rendelkező idézetek az önállóságukat dominánsabban megőrzik a beágyazódás során. Következésképpen a szövegalkotó ezekkel az eszközökkel annak mértékében is élhet, hogy mennyire kívánja explicitté tenni az idézés, az intertextualitás tényét, mennyire kívánja bevonni, saját diskurzusának – a szöveg jelentésképzéséhez hozzájárulva – részévé tenni az idézésre szánt szövegrészletet, illetve mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni.

Az egyenes idézések annak szempontjából, hogy bennük az idéző rész által mennyire válik explicitté az idézés nyelvi tevékenysége, egy skálán helyezhetők el, melynek egyik végpontját azok az idézések képezik, melyekben az idézésre szánt eredeti diskurzus megalkotásának körülményei a maguk teljességében explicitté válnak. A befogadó a referenciális kapcsolatot ezen idézéseknél tudja a legkönnyebben megteremteni, az idézetet az eredeti kontextusába visszavezetni, élő beszédként hallani. A másik végpontján pedig azok az egyenes idézetek találhatók, melyekben az idézés nyelvi tevékenységét csupán egy hivatkozás vagy csupán egy konvencionalizálódott nyelvi eszköz, írásjel jelöli. Ezekben az esetekben az implicit jelentésképzés, továbbá az idézés nyelvi tevékenységéhez kapcsolódó tapasztalati alapú tudás előhívása, a hivatkozások és az írásjelek által aktivizálódó jelentésképzés segítheti abban a befogadót, hogy az adott diskurzusrészletet egyenes idézésként értelmezze.

3.3. A nézőpontoszerkezet megalkotása

Egy adott perspektívából megalkotott nyelvi reprezentáció egyenes idézetként való újrakonstruálási folyamatában az a pozíció, vagyis **nézőpont** (perspektíva) is meghatározó szerepet játszik, ahonnan az idéző az eredeti diskurzussal kapcsolatos tapasztalatairól, az intertextualitás prototipikus lehetőségét kihasználva, mások számára is hozzáférhető világrepresentációt készít (l. Langacker 1987; 1991; Sanders–Spooren 1997; valamint vö. Tomasello 2002). Idézéskor – mint azt a tanulmány már az elsődleges (3.1.1.), a másodlagos figura (3.1.2.) és a temporális viszony elemzésénél (3.1.3.) érintette – az idézőt jellemző nézőpont, továbbá az eredeti diskurzus nézőpontja is működésbe lép. E világrepresentációk ezáltal többféle kiindulópont alkalmazásával jönnek létre. A kiindulópontok együttes jelenléte, azaz kombinációja alkotja az idézés **nézőpontoszerkezetét** (vö. Tátrai–Csontos 2009; Tátrai 2011: 159).

Az idézés megalkotásának folyamatában releváns kérdés, hogy az idéző tevékenység és az idézet kinek a kiindulópontjából reprezentálódik, ki tehető felelőssé az idézetbe reprezentált információkért, illetve az elmondottak kinek a kiindulópontjából érthetők meg. Az idézés esetében tehát a kiindulópontok három fajtája lép működésbe: a referenciális központé, a tudatosság szubjektumáé és a semleges kiindulóponté.

3.3.1. A referenciális központ

A **referenciális központ** azt a tájékozódási kiindulópontot jelöli, amelyből a megnyilatkozás személyközi, valamint tér- és időviszonyai reprezentálódnak. A

referenciális központot alapesetben a megnyilatkozó személye, illetve térbeli és időbeli elhelyezkedése jelöli ki. De a megnyilatkozónak arra is lehetősége van, hogy ezt a tájékozási pontot áthelyezze egy másik megnyilatkozóra (Sanders–Spooren 1997: 85–86; Tolcsvai Nagy 2001: 126; 2010: 35; Tátrai 2005: 216; 2011: 34–35, 159; Csonotos–Tátrai 2008: 67)

(9) a. Bod 1748: 120

így ír Franciscus Lucas Brugenjísnek: *(a) Akarom hogy meg-tudjad, hogy mi a' Vulgáta Bibliát nem jobbítottuk meg igen [zoros vigyázá]l, mert fokát a' mit meg-kellett volna jobbítanunk, bizonyos okokra nézve tudva el-múlattuk*

b. Onozó–Papp–Varga 2015

„Megrázó érzés a semmiből a filmes világ közepébe belekerülni, de az volt a legfontosabb, hogy beszéljenek erről a filmről. Teljesítettük ezt a feladatot” – mondta Nemes Jeles az MTI riporterének a díjkiosztó után Cannes-ban.

A (9a–b) példák idéző részében alapvetően az idéző személye, helye és ideje jelöli ki a referenciális tájékozási központját. Az idéző ugyanakkor – azáltal, hogy önmagára E/1 személyű nyelvi elemekkel nem utal – a háttérben marad, mivel a figyelem az idézetben van (vö. 3.1.2.), illetve ezáltal arra irányul. A (9a–b)-ben az idéző a saját tájékozási központját az idézet teljes terjedelmében a beágyazott diskurzus megnyilatkozójára helyezi át: az ő referenciális központjából kerül megalkotásra például az *akarom*, *megtudjad*, *mi* és a *teljesítettük*, valamint az idézetek tér- és időjelölései.

Az idéző a referenciális központ átadásával annak mértékében élhet, hogy mennyire kívánja az eredeti diskurzus önállóságát megőrizni, mennyire kívánja a befogadót az eredeti diskurzusba visszavezetni. Az újrakonstruálás ezen műveletei konvencionalizálódó szerkezeti mintázatokat hoznak létre. Ezek a mintázatok az **idézési módokat** (egyeses, függő, szabad függő) eredményezik. A jelen tanulmány központjába állított **egyeses idézés** esetében az eredeti diskurzus, illetve diskurzusrészlet visszaadásának célja irányítja az idéző nyelvi tevékenységét, melynek következményeként az idézetben az események reprezentálása az eredeti diskurzust jellemző személy-, tér- és időbeli viszonyok működtetésével történik meg.

Ennek értelmében az idézés során a beágyazott beszélő perspektívája – a szubjektívizáció (Sanders–Spooren 1997: 95) mértékétől függően – megalkotható szubjektívabban vagy kevésbé szubjektívan. Az egyeses idézetben, amikor a referenciális központ teljesen átkerül a beágyazott megnyilatkozóra, a perspektíva erősen szubjektív típusával találkozunk, mert ekkor a beágyazott megnyilatkozó diskurzusa teljesen előtérbe, az aktuális megnyilatkozóé pedig háttérbe kerül.

Ezen a ponton az idéző tevékenység reprezentációját elvégző igének időjelölésével kapcsolatban (vö. 3.1.3.) is néhány kiegészítő megjegyzést érdemes tenni. Mint az a (9a) példában is látható, az idézés folyamata során az idéző jelen idejű eseményként profilálhat egy, a már az idézés aktusa előtt meglevő eseményt. Mivel az idéző részben az idéző referenciális központja érvényesül, ezért ennek okát abban lehet látni, hogy egy meglevő szöveg diskurzusként, idézetként való létrehozásának ideje esik egybe az idéző idejével, tehát az, amikor az idéző mint

interpretátor egy meglevő nyelvi reprezentációt a saját beszédidejében a megértés és az értelmezés folyamatában aktualizál, létrehoz. Ellenkező esetben viszont azt lehet mondani, hogy a jelen idő alkalmazásával az idéző a saját referenciális központját vetíti ki az eredeti diskurzus megalkotásának idejébe.

3.3.2. A tudatosság szubjektuma

Mint arról már az elsődleges figura elemzésénél szó volt (l. 3.1.1.), az idézés megalkotása és feldolgozása során annak a kiindulópontja is működésbe lép, aki az eredeti diskurzusért felelőssé tehető. A (9a–b) példákat felhasználva röviden összegezve az mondható, hogy az idéző részben lexikális elem (*Franciscus* és *Nemes Jeles*) vagy arra utaló inflexiós morféma jeleníti meg a tudatosság szubjektumát.

A **tudatosság szubjektuma** Sanders–Spooren (1997: 87) szerint „az az alany, akár beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információkért, más szavakkal a tudatosság szubjektuma felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg a formájáért” (a fogalmat l. még Tolcsvai Nagy 2010: 36; Tátrai 2005: 221; vö. továbbá Tátrai 2011: 34–35, 154–158; Csontos–Tátrai 2008: 68). Az újrakonstruálás eddig ismertetett folyamata miatt ugyanakkor az idézésért felelős szubjektum aktivitásával, az idézett rész tudatosság szubjektumának felelősségvállalásával kapcsolatban az egyenes idézés esetében is felvethető, hogy az az eredeti diskurzus szövegalkotója és az idézés megalkotója között oszlik meg. Az idéző tevékenység ugyanis az eredeti diskurzus megértésével és értelmezésével kezdődik el, továbbá az idézet az idéző/interpretátor tevékenysége során válik hozzáférhetővé. Ez pedig azt eredményezheti, hogy az idéző/interpretátor értelmezői folyamata, újrakonstruálási, újrakontextuálási tevékenysége is benne vannak, működésbe lépnek a szövegértelmezés újraélesztésében. Az idézet tudatosság szubjektuma következképpen csupán az eredeti, idézésre szánt diskurzust teremti meg, melyből az idéző – esetenként csak egy-egy kiemelt részletet – az interpretáció során más létezésbe, más kontextusba helyez át, így az eredeti diskurzushoz képest jelentésselódások mehetnek végbe.

Annak függvényében viszont, hogy az idéző aktivitása csak az idézés művelére, vagy az idézetre is kiterjed-e, illetve hogy az idéző a perspektivizációt (vö. Sanders–Spooren 1997: 86–95; Tátrai 2011: 154–158) mennyire kívánja a reflexió tárgyává tenni, az idéző mondatban nyelvi eszközzel jelölt tudatosság szubjektuma nem azonos mértékben lesz felelős az idézet tartalmáért. A fogalom újraértelmezett működésének árnyaltabb érzékeltetése miatt a három prototipikus idézési módot egymáshoz viszonyítva a felelősségvállalás mértékéről a következő megállapítások tehetők. Az **egyeses idézésben**, ahol az eredeti diskurzusnak vagy e diskurzus egy-egy részletének szó szerinti visszaadása történik meg, az idéző aktivitása a legalacsonyabb, az idézett rész tudatosság szubjektuma pedig a felelősségvállalás magasabb fokával jellemezhető. Mindezzel együtt ebben az idézési módban válik leginkább reflektálttá a perspektivizáció ténye. Ehhez képest a **függő idézés** során – ahol az idéző az eredeti diskurzus propozicionális tartalmát reprezentálja, illetve aktivitása az idézet személy-, tér- és időbeli viszonyának megjelenítésére is kiterjed – az idéző nyelvi tevékenysége dominánsabban meghatározza az idézet nyelvi reprezentációját, ezért ebben az esetben az idézet tudatosság szubjektuma a felelősségvállalás alacsonyabb fokával jellemezhető. A **szabad függő idézés** funkcionális értelmezésébe természetesen belefelelnek azok az esetek is, amelyekben

a tudatosság szubjektumának jelölése hiányzik. Ekkor bizonytalanná válhat, hogy ki felelős az idézett részért.⁷

3.3.3. A semleges kiindulópont

A **semleges kiindulópont** – mely abban az értelemben tekinthető semlegesnek, hogy közvetlenül nem függ össze az idézés személy-, valamint tér- és időviszonyaival (l. Sanders–Spooren 1997: 86; vö. még Tolcsvai Nagy 2001: 126; Csontos–Tátrai 2008: 68; Tátrai 2011: 106, 195) – az idéző rész és az idézet értelmezését, feldolgozását határozza meg. A semleges kiindulópont az idéző részben és az idézetben egy lexikális elemmel vagy inflexiós morfémával megjelölt entitás, mely az általa reprezentált jelentés révén megnyit egy olyan fogalmi tartományt, mely meghatározza, hogy e fogalmi tartományba mi kerülhet bele (Tolcsvai Nagy 2010: 36; 2013: 150). Az idézés működésének szempontjából releváns KÖZLÉS fogalmát az idéző részben megjelenő semleges kiindulópont teszi elérhetővé, melynek meglétét az idézésre szánt diskurzus, illetve annak az idéző által történő feldolgozása teremti meg (l. 3.). A (9a)-ban például az idéző rész semleges kiindulópontja a *Franciscus Lucas*. E semleges kiindulópontból értelmezhető a KÖZLÉS fogalma. Írott nyelvi szövegből való idézés esetén az idéző rész semleges kiindulópontjaként az eredeti diskurzus megjelölése is állhat (l. (5) és (8c)). Ezekben az esetekben a fogalmi tartomány megteremtése úgy mehet végbe, hogy a befogadó feltételezi, hogy a diskurzusban van valami, ami KÖZLÉS-re kerül, illetve van valaki, aki a KÖZLÉS-t elvégzi.

A semleges kiindulóponthoz, tágabb értelemben az egyenes idézés feldolgozási folyamatához kapcsolódva szót kell ejteni az idéző rész **szervezeti felépítéséről** is. Az eddig elmondottak alapján látható, hogy az idéző tevékenységet reprezentáló idéző rész a VALAKI KÖZÖL VALAMIT-ből más-más összetevőket dolgozhat ki és állíthat előtérbe. A prototipikus esetekre koncentrálna, az egyenes idézet feldolgozása elkezdődhet a figurák közötti temporális viszonyra, ezáltal az idézés tényére, az idéző tevékenység aktivitásra történő reflektálással (9b). Ebben az esetben a nyelvi eszközön alkalmazott inflexiós morféma juttatja el a befogadót a semleges kiindulópont-hoz. De emellett a temporális viszony szemantikai leképeződése is működésbe lép, és vele együtt az idézés ténye aktivizálódik. A feldolgozó eljárás elindulhat az elsődleges vagy a másodlagos figurától, előbbi az eredeti diskurzus létrehozójára, utóbbi – az idézettel létesülő reláció miatt – az idézetre irányítva a figyelmet. A nagyobb nyelvi kifejtettséggel jellemezhető idézéseknél az egyenes idézés feldolgozása az idézés egyéb körülményével is elindítható, kisebb nyelvi kifejtettség esetében pedig az eredeti diskurzus lelőhelye, vagy csupán az idézés ténye válik reflexió tárgyává. Ezen lehetséges szerkezeti felépítésekben releváns tényezővé válik, hogy a semleges kiindulópont milyen útvonalon, kognitív ösvényen (Lakoff 1987: 55–67; Tolcsvai Nagy 2013: 330) érhető el, illetve a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL képi séma miként jelenik meg. A megértési és értelmezési irányok az idéző tevékenység figyelemirányítói folyamatát reprezentálják. Nem egyszerű linearitásról van tehát szó, hanem az idézet kontextualizációjának, ezáltal az idézet megértésének és értelmezésének útvonaláról.

⁷ A jelen tanulmány ugyan nem érinti, de az információkért vállalt felelősség kérdése azoknál az idézéseknél válhat még problémává, melyekben nem egy már létező, „kimondott” diskurzus, hanem tudati folyamatok visszaadása történik meg. Továbbá fikció kérdése is árnyalhatja a tudatosság szubjektumának fogalmát.

4. Összegzés

Az egyenes idézés megalkotásakor a szövegalkotó kiszakítva az eredeti kontextusából az idézésre előkészített szövegrészt, azt új, általa megalkotott kontextusba helyezi át. Egyenes idézéskor tehát nemcsak egy esemény konstruálása történik, hanem **újrakonstruálás**, mely során az eredeti, idézni kívánt diskurzus és az idézetként funkcionáló szövegrész jelentése között jelentésseltolódás mehet végbe.

Az egyenes idézetet, ekképp az egyenes idézést az idéző nyelvi tevékenysége teszi hozzáférhetővé. Az egyenes idézés **összetett jelentésszerkezetnek** tekinthető, ahol az idéző rész és az egyenes módon beágyazódó idézet létezésükben úgy feltételezik egymás meglétét, hogy közben, a kölcsönös kidolgozottsággal, a sajátjukat is megteremtik. Az összetett jelentésszerkezet alapja, hogy az idéző tevékenység és az egyenesen idézni kívánt diskurzus, illetve az azokat reprezentáló idéző rész és az idézet között megfelelések vannak.

Az idéző az egyenes idézés megalkotása során az eredeti és a saját diskurzusával, továbbá a befogadóval diszkurzív viszonyba kerülve döntéseket hoz arról, hogy az eredeti diskurzus tartalma közül mit, hogyan és milyen mértékben rögzít, tesz explicitté, és ezt milyen perspektívából teszi elérhetővé. Az egyenes idézés az idéző adaptív tevékenysége miatt megalkotható szubjektívabban és kevésbé szubjektívan. Ezért az egyenes idézések az idéző nyelvi tevékenysége miatt nem tekinthetők homogén kategóriának.

Az idéző rész nemcsak az idézésre szánt diskurzus, hanem – a szöveg egészét tekintve – az idézés lehorgonyzását is elvégzi. Ez működik tehát háttérként, melyhez képest dolgozódik ki az előtér, az idézet jelentése. Az egyenes idézés ezáltal **referenciapont-szerkezetnek** tekinthető, melyben egy – a megértés és értelmezés szempontjából – célként megjelölt nyelvi kifejezést egy másik nyelvi kifejezés, a **referenciapont** aktiválásán keresztül lehet megérteni (a fogalomra l. Langacker 1999: 174; Tolcsvai Nagy 2010: 79–81).

Az egyenes idézésben mint referenciapont-szerkezetben az idéző tevékenység, illetve az azt reprezentáló idéző rész funkcionálhat referenciapontként, mely az idézés során megnyit egy összetett fogalmi tartományt, kijelöl egy nézőpontot, ahonnan a konceptualizáció fogalmilag és nyelvileg megkonstruálja a megnevezendő eseményt, az idézetet. Az idéző rész mint kognitív ösvény a feldolgozási, befogadási folyamatban eljuttatja a konceptualizálót (a befogadót) a referenciaponttól a célig, utóbbit a figyelem központjába helyezve. Az idéző rész azért töltheti be a referenciapont funkcióját, mert a szöveg egészét tekintve könnyebben hozzáférhető, mint a célként elérni kívánt idézet. Az általa reprezentált jelentéstartalom miatt viszont már az idézet és az idézés ténye is előkészítettnek tekinthető.

Az egyenes idézés mindezek alapján **kettős figyelemirányítással** jellemezhető, melyből az egyik az összetevők szintjén, a másik az idézés szintjén figyelhető meg. A teljes idézést tekintve ugyanis először az idéző rész áll a figyelem központjába, majd – a kiterjedő aktivációval, mely során az idéző rész által aktivizált és asszociált jelentés miatt az idézet idézetként való értelmezése könnyen hozzáférhetővé válik – az idézetként megkonstruált szövegrész. Az idéző rész mint referenciapont működése addig áll fenn, míg a konceptualizáció, tehát az, hogy az adott szövegrészt a befogadó egyenes idézetként, a teljes szövegrészt pedig egyenes idézésként értelmezze, be nem teljesedik.

Mindezen folyamat akkor is működésbe lép, amennyiben az idéző rész az egyenes idézetbe ágyazódva vagy az idézet után jelenik meg, vagy amikor nem kap teljes nyelvi kifejtést. Utóbbi esetekben konvencionalizálódott írásképi megoldások (is) képesek szemantikailag az idézés tényét, tehát azt, hogy az adott nyelvi kifejezés az aktuális megnyilatkozótól eltérő személyhez köthető, kidolgozni. Az idéző rész és az egyenes idézet egymáshoz viszonyított sorrendje viszont mégsem csak egyszerű linearitást jelent, hanem az előtérben és a háttérben álló folyamatokhoz való kognitív ösvény megalkotásának, a megértés és az értelmezés elérhetővé tételének módját.

Az idéző azáltal, hogy egy diskurzust vagy annak egy részletét egy meglevő észleléseként, egyenes idézetként – diszkurzív viszonyba hozva a befogadóval és saját diskursusával – hozzáférhetővé tesz mások számára, az idézet, valamint ebből adódóan az egyenes idézés létezését teremti meg, de ezzel együtt az eredeti diskurzus és az egyenes idézés meglétét is.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm a lektoraim értékes javaslatait, észrevételeit, melyek nemcsak a jelen tanulmány véglegesítéséhez segítettek hozzá, hanem a téma további kutatására is ösztönöznek. A tanulmány az OTKA K 100717 pályázat támogatásával készült. A vizsgálathoz felhasznált eredeti interjúk hozzáférhetővé tételében a Laokoon Filmgroup nyújtott segítséget.

Hivatkozások

- Assmann, Jan 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- Compagnon, Antoine 1979. *La seconde main ou le travail de la citation*. Paris: Seuil.
- Csontos Nóra 2009. *Az írásjelek alkalmazásának alakulástörténete a 17. század közepétől a 19. század elejéig keletkezett magyar nyelvű nyomtatványokban*. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/csontosnora/diss.pdf> (2015. 06. 17.).
- Csontos Nóra 2012. Az idézés kognitív szemantikai megközelítése. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE – DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. 195–210.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése (Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben). In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 59–119.
- Eöry Vilma (szerk.) 2007. *Értelmező szótár+*. (Magyar nyelv kézikönyvei 13–14). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Fehér M. István 2008. Szóbeliség, írásbeliség, hermeneutika. *Világosság* XLIX/6:25–48.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Budapest: Gondolat Kiadó.

- Gadamer, Hans-Georg 1991. Szöveg és interpretáció. In Bacsó Béla (szerk.) *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi Könyvkiadó. 17–41.
- Genette, Gérard 1996. Transztextualitás. *Helikon* 1996/1–2:82–90.
- Heidegger, Martin 2001. *A fenomenológia alapproblémái*. Budapest: Osiris Kiadó, Gond-Cura Alapítvány.
- Iser, Wolfgang 1996. Az olvasás aktusa. In Kiss Attila Atilla – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.) *Testes könyv I.* (deKON-KÖNYVEK 8). Szeged: Ictus. 241–264.
- Jauss, Hans Robert 1999. A recepció elmélete. In Kulcsár-Szabó Zoltán (szerk.) *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*. Budapest: Osiris Kiadó. 9–35.
- Kocsány Piroska 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.) *Szemiotikai szövegtan 5*. Szeged: JGYTF Kiadó. 145–152.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 2. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marmaridou, Sophia S. A. 2000. *Pragmatic Meaning and Cognition*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Ong, Walter 1998. A szöveg mint interpretáció. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.) *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Budapest: Áron Kiadó. 143–165.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda R. Waugh (szerk.) *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. (Current Issues in Linguistic Theory 151). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 85–112.
- Tátrai Szilárd 2005. A nézőpont szerepe a narratív megértésben. In Kertész András – Pelyvás Péter (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI. Tanulmányok a kognitív szemantika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 207–229.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről (funkcionális kognitív kiindulópontból). *Magyar Nyelvőr* 134/2:211–233.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tátrai, Szilárd – Nóra Csontos 2009. Perspectivization and modes of quoting in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56/4:441–468.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. Topikaktiválás és topikfolytonosság magyar nyelvű szövegekben. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 295–325.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *A kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. London: Arnold Publishers.

Az idézett művek jegyzéke

- Ambrus Laura 2013. Egy pipa ezer élete. *E-nyelv Magazin* 2013. 12. 04. <http://e-nyelvmagazin.hu/2013/12/04/egy-pipa-ezer-elete/> (2015. 05. 26.)
- Bod Péter 1748. *A Szent Bibliának históriája*. Szeben: Sárdi Sámuel.
- Csepeli hírblog 2015. A Saul fia nyerte a zsűri nagydíját Cannes-ban. *Csepel.info* 2015. 05. 25. <http://csepel.info/?p=41761> (2015. 05. 25.)
- Faludi Ferenc (ford.) 1771. *Iftenes jószág, és Jzerentsés bódlog életre oktatt Nemes Urfi. Írta Anglus nyelven Dorell József. Fordította Olajzból Faludi Ferentz*. Nagyszombat: A' Jesus Társaság Akadémiai Collégiumának Bötüivel.
- Illyés András 1743. *Keresztyéni életnek példája avagy tüköre*. Nagyszombat.
- Inforádió 2015. Török Gábor Tapolca tapasztalatait így összegzi. *Inforádió* 2015. 04. 13. <http://www.inforadio.hu/hir/belfold/hir-718107> (2015. 05. 26.)
- Kamarási György 1747. *Emlékezet' Kővei*. Kolozsvár: S. Pataki József.
- Napi remény 2012. 12. 08. <http://goo.gl/FD9fuQ> (2015. 05. 25.)
- Onozó Róbert–Papp Eszter–Varga Ferenc 2015. A Saul fia nyerte a zsűri nagydíját Cannes-ban. *Origo* 2015. 05. 24. <http://goo.gl/UpGgqY> (2015. 05. 25.)
- Rovó Attila 2015. Nemes Jeles László: „Megrázó érzés a semmiből ide kerülni”. *VS.hu* 2015. 05. 25. <http://goo.gl/YZLPQS> (2015. 05. 25.)
- Rozgonyiné Molnár Emma 2014. Szikszainé Nagy Irma (szerk.): A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe. *Magyar Nyelvőr* 138/1:114–121.
- Szathmári István 2009. Kazinczy stilisztikai nézeteiről – még egyszer. *Magyar Nyelvőr* 133/2:150–155.
- Szikszainé Nagy Irma 2001. Szathmári István: A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései. *Magyar Nyelvőr* 125/4:500–506.
- Varga Ferenc 2015. Ha Spielberg szarnak tartaná, az fájna. *Origo* 2015. 05. 18. <http://goo.gl/sAQ9OL> (2015. 05. 25.)

A szerzőről

Csontos Nóra a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa, valamint az Université Sorbonne Paris Cité, INALCO vendégoktatója. Kutatási területei: a perspektivizáció (elsősorban az idézés) pragmatikai, kognitív szemantikai vizsgálata, történeti pragmatika, a filozófiai hermeneutika, a recepcióelmélet és a fenomenológia háttérfelvetéseinek bevonása a (történeti) pragmatikai/szemantikai vizsgálatokba.

Elérhetősége: csontosnora@gmail.com

[EMPTY]

Az arcvédő hazugság

A szívességkérés elutasításában megjelenő hazugság vizsgálata

Falyuna Nóra

KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszék
MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

A kutatás a szívességkérés elutasításában megjelenő hazugság szerepét vizsgálta. A kutatás elméleti kerete három részből állt: 1) a hazugságra vonatkozó szakirodalom tanulmányozása alapján megfogalmazott munkadefiníció; 2) az elutasítás, valamint 3) az arcvédés és az arcfenyegetés pragmatikai megközelítése, illetve a kutatás során ezzel összefüggésbe hozott kognitív disszonanciaelmélet. Az empirikus kutatás egy pilot kutatás volt, amely három kutatási kérdés köré szerveződött: 1) megjelenik-e, és ha igen, hogyan jelenik meg a hazugság a szívességkérés elutasításában; 2) a választott elutasító stratégia utólag milyen megítélés alá esik az elutasító fél oldaláról; 3) mi indokolja az adott stratégia választását és értékelését? A kutatás eszköze két kérdőív volt: egy diskurzus-kiegészítő kérdőív, és egy retrospektív kérdőív, amelyben az adatközlők az első kérdőíves válaszaikra reflektáltak. A kutatásban a hazugság egy olyan nyelvhasználati stratégiának bizonyult, amely tudatosan és megtévesztő szándékkal közöl valótlan tartalmat az arcvédés érdekében.

Kulcsszavak: hazugság, beszédaktus, elutasítás, arcvédés, arcfenyegetés, kognitív disszonancia

1. A kutatás célja és a tanulmány felépítése

A kutatás a szívességkérés elutasításának beszédaktusában megjelenő *hazugságot* vizsgálta. A hazugság mibenléte, a társas aktusokban, az emberi interakciókban betöltött szerepe már régóta az érdeklődés és a vizsgálódások középpontjában áll. Kultúránk etikai meggyőződése szerint a hazugság kerülendő, a mindennapok embere számára így a hazugság egy negatív értékkel bíró erkölcsi kategória. Megfigyelhető azonban, hogy bizonyos helyzetekben mégis élünk vele.

A kutatás kiinduló kérdése ezen a megfigyelésen alapulva az volt, hogy a hazugság a szívességkérés elutasításában elfogadható nyelvhasználati stratégia-e annak ellenére, hogy társadalmi megítélése negatív. A kutatási kérdések a következők voltak: 1) megjelenik-e, és hogyha igen, hogyan jelenik meg a hazugság a szívességkérés elutasításában; 2) a választott stratégia utólag milyen megítélés alá esik az elutasító fél oldaláról; 3) mi indokolja az adott stratégia választását, illetve azt, amilyen megítélés alá esik?

A tanulmány két nagyobb részből áll: 1) a kutatás elméleti kerete, amely vizsgálja a hazugságra vonatkozó releváns szakirodalmat; ez alapján megfogalmazza

a jelen kutatás munkadefinícióját; bemutatja az elutasítás beszédaktusát, az arcvéde és az arcfenyegetés pragmatikai megközelítését, valamint a jelen kutatás során ezzel az elmélettel összefüggésbe hozott kognitív disszonanciaelméletet; és 2) a szívességgérés elutasításában megjelenő hazugság vizsgálatára összpontosító pilot kutatás. A tanulmány végén a kutatás összefoglalása, valamint a kutatás nehézségeinek és lehetséges irányainak megfogalmazása áll.

2. A kutatás elméleti kerete

2.1. A hazugság meghatározása

A hazugság több területen is vizsgálatok tárgyát képezi, foglalkoztak és foglalkoznak vele többek között filozófusok (pl. Szent Ágoston), pszichológusok (pl. Ekman 1985; Nábrády 2006), moralisták (pl. Bok 1983), szociológusok (pl. Goffman 1974) és nyelvészek (pl. Coleman–Kay 1981) is.

A *hazugság A magyar nyelv értelmező szótára* (Bárczi–Országh 1959–1978) meghatározása szerint 'szándékosan valótlan, hazug, hamis állítás, közlés', a *hazudik* 1) 'szándékosan, tudatosan valótlant mond'; 2) 'a valóságtól szándékosan eltérőt állít, kinyilatkoztat valamit'; 3) 'megtévesztő szándékkal valamilyen állásfoglalás, cselekvés, érzelem, hangulat látszatát kelti, ill. igyekszik keltetni, színlelni, tettet'; 4) '(csak látszatként jelentkező dolgot) valóságnak, tárgyilag létezőnek mutat'.

Az *Értelmező szótár*+ (Eöry 2007) meghatározása föl hívja a figyelmet egy új aspektusra: a *hazugság* 'valótlan, hamis állítás', a *hazudik* 'szánt szándékkal valótlant állít, **füllent**' (kiemelés tőlem F.N). A *füllentés* jelentése ('ártó szándék nélkül hazudik') alapján a *hazugság* lehet ártó vagy ártó szándék nélküli. A *megtévesztés* 'a megtéveszt igével kifejezett cselekvés, ill. folyamat; az a cselekvés, tény, hogy vkit, vmit megtévesztenek, ill. az a tény, hogy vmely körülmény tévedésbe ejt vkit'; a *megtéveszt* 'akaratlanul v. szándékosan tévedésbe ejt vkit' (Bárczi–Országh 1959–1978). A *valótlan* 'olyan, ami nem felel meg a valóságnak', a *valóság* 'érzékelhetően létező dolgok összessége' (Eöry 2007). A valóságnak való megfelelés alapján a *hazugság* az *igazsággal* állítható szembe, amely 'a valóságnak megfelelő, igaz tény vagy tényállás'. Az olyan filozófiai kérdéseket elkerülendő, hogy mi az *igazság*, és mi a *valóság*, a tanulmányban *igazság* alatt a 'valóságnak megfelelő tényállás', *valóság* alatt az 'adott kontextuális tényezők által meghatározott szituáció' értendő.

A *hazugság* egyik legjelentősebb megközelítése Szent Ágostonhoz köthető, aki szerint a hazugság fő kritériumai 1) a hazugság ténye, vagyis az állítás valótlansága, hamis volta; 2) a hazugság tudatossága és szándékossága; és 3) a hazugság célja, vagyis az, hogy a hazug jót vagy rosszat akar-e elérni a hazugsággal. Szent Ágoston szerint a hazugság meghatározásában a legfontosabb tényező a becsapás rossz szándéka. Hazugságtipológiájában nyolc hazugságtípust különböztet meg: 1) a vallási tanok (doctrínák) hazugságai; 2) a senkinek nem használó, de valakinek ártó hazugságok; 3) a valakinek használó és valakinek ártó hazugságok; 4) a l'art pour l'art hazugságok; 5) a tetszés végett való hazugságok; 6) a valakinek anyagilag használó, de senkinek sem ártó hazugságok; 7) a valakinek használó (életét védő), de senkinek nem ártó hazugságok; 8) a valakinek használó (testét a beszennyeződéstől védő), de másnak nem ártó hazugságok (Magyar 2000: 2).

Szent Tamás kritériumai hasonlóak Szent Ágostonéhoz, tipológiája három hazugságtípust határoz meg: 1) a jó szándékú vagy segítő hazugság; 2) a tréfás, viccelődés kedvéért mondott hazugság; és 3) a rosszindulatú, ártó szándékkal mondott hazugság (Nábrády 2006: 16).

Az egyik legtöbbet idézett hazugságdefiníció Sissela Boktól származik (Bok 1983). Bok szerint a *hazugság* a megtévesztés szélesebb kategóriájába tartozó, kijelentés formájában megnyilvánuló, szándékosan megtévesztő közlés (Bok 1983: 39). A hazugság típusainak meghatározásakor nyolc kategóriát különböztet meg, amelyek közül a jelen kutatás szempontjából a *bagatell hazugságok* csoportja releváns. A bagatell hazugságok olyan őszintétlenségek, amelyek nem szándékoznak kárt okozni senkinek, erkölcsi jelentőségük pedig csekély. Ilyen például az, a jelen kutatás tárgyát is képező társadalmi gyakorlat, amelynek során hamis indokkal utasítunk el vagy vissza valamit (Bok 1983: 109–114).

Goffman (1974) nem a *lie* 'hazugság', hanem a vele rokon *fabrication* 'kitaláció' kifejezést vizsgálta, és annak alapján csoportosította a hazugság típusait. A két angol szó az Oxford Dictionaries online verziója szerint egymás szinonimái,¹ ahogy a *Magyar szókincstár* szerint ezek magyar megfelelői között is szinonim viszony áll fenn (Kiss 1998), így Goffman megállapításai is relevánsak a téma tekintetében. Goffman szerint a *kitaláció* egy vagy több személy szándékos igyekezete úgy cselekedni, hogy a másik félben vagy felekben kialakuló hiedelem azzal kapcsolatban, hogy mi történik, hamis legyen (Goffman 1974: 83). Ezt két nagyobb csoportba sorolja: 1) a *jóindulatú hazugságok* (*benign fabrications*) és 2) a *kizsákmányoló hazugságok* (*exploitive fabrications*). Az előbbiekre tartozik: a) a *játékos megtévesztés* (*playful deceit*); b) a *kísérletekben alkalmazott megtévesztés* (*experimental hoaxing*); c) az *oktatási, képzési megtévesztés* (*training hoaxes*); d) az *életbevágó, létfontosságú próbák* (*vital tests*); e) az *atyai hazugságok* (*paternal constructions*) és f) a *stratégiai kitalációk* (*fabrications that are purely strategic*). A kizsákmányoló hazugságok közé azok az esetek tartoznak, amelyek alkalmazásával a hazugnak előnye származik a másik vagy mások kárára (Goffman 1974: 83–124).²

Goffman osztályozását Meltzer (2003) kiegészíti az *altruisztikus*, vagyis részvétből elkövetett hazugságok csoportjával, amelyek a konfliktusok elkerülését, és „a másik arcának megőrzését szolgálják”, illetve a *szükség szülte hazugságok* csoportjával (Nábrády 2006: 46).

Coleman és Kay (1981) a kognitív szemantika keretében vizsgálta a *hazugság* prototípusát, és annak feltételeit. A *hazugság* prototípusaként a következőt határozták meg: a beszélőnek azon hamis közlése, amelyről a beszélő maga tudja, hogy hamis, és ezzel a hamis közléssel szándékában áll megtéveszteni a címzettet (Coleman–Kay 1981: 28).

A hazugság kérdésével a pszichológia és a szociológia is sokat foglalkozott. DePaulo et al. (1996) a *hazugság* alatt értették azt az esetet, amelynek során valaki szándékosan próbál félrevezetni valakit úgy, hogy mind a megtévesztés szándéka, mind maga a megtévesztés aktusa is jelen van (DePaulo et al. 1996: 981). A kutatásokban a résztvevőknek előzetesen definiálták a hazugság fogalmát, és arra

¹ Oxford Dictionaries online: <http://www.oxforddictionaries.com/> (2014. 09. 23.)

² A magyar megfelelők saját fordítások.

kérték őket, hogy naplójegyzetek formájában rögzítsék az olyan társas interakciókat, amelyekben megfogalmaztak hazugságot. Az eredmények alapján Nábrády (2006) szerint a hazugság szólhat 1) érzésekről, véleményekről; 2) előmenetelről, tudásról; 3) tettekről, tervekről, hollétről; 4) okokról – amely lehet a) saját célú vagy b) a másik szempontjait szem előtt tartó; 5) tényekről, birtoklásról. Formailag lehet 1) teljes; 2) túlzás vagy 3) enyhe. A hazugság tárgya lehet 1) a hazudó maga; 2) a hazugság címzettje vagy 3) más személy, tárgy, esemény (Nábrády 2006: 48).

Paul Ekman (1985) megközelítésében a leghangsúlyosabb az, hogy a hazugság nemcsak annyi, hogy valaki hamisat állít (gondoljunk például arra, amikor valaki téved), hanem fontosabb a megtévesztés szándéka. Ekman a hazugságnak két típusát különbözteti meg: 1) a *leplezést* (*conceal*), amely esetében a hazug elhallgat, nem közöl bizonyos információkat úgy, hogy közben viszont nem állít olyant, amely nem felel meg a valóságnak; és 2) a *meghamisítást* (*falsify*), amely esetében a hazug már közöl valótlan dolgokat, azokat igaznak beállítva. Ekman a hazugság meghatározásakor további két tényezőt hangsúlyoz: 1) a választás lehetőségét (az, aki hazudik, szándékosan és tudatosan téveszti meg a másik felet, úgy, hogy dönthetne másként, és tud is arról, hogy cselekedhetne másként); 2) azt, hogy a másik fél nem kérte, hogy megtéveszték, és a hazug nem is tájékoztatja őt arról, hogy megtéveszti (Ekman 1985: 25–28).

2.1.1. A hazugság pragmatikai megközelítése

Ekman (1985) gondolatát folytatva: a megtévesztett ugyan tudatában lehet annak, hogy a másik hazudik neki, a hazug azonban nem hívja föl a figyelmét erre, így a társas interakciókban elvárt együttműködésnek nem tesz eleget, a másik interakciós lehetőségeit nagyban befolyásolja. A grice-i *együttműködési alapelv* (*Cooperative Principle*) (Grice 1975) szerint egy interakció során az abban résztvevő felek bizonyos mértékben együttes erőfeszítéseket tesznek olyan cél(ok) elérése érdekében, amely(ek) valamilyen mértékben közös(ek), és így az interakció résztvevőitől elvárt az, hogy a társalgáshoz való hozzájárulások legyen olyan, amely megfelel az adott beszélgetés elfogadott céljának vagy irányának. Grice négy olyan kategóriát fogalmaz meg, amelyek maximáinak követésével érvényesülnek az alapelvben foglaltak. Ezek közül elsősorban a minőség maximájának – amely szerint elvárás az, hogy a beszélgetéshez való hozzájárulás legyen igaz – megsértése kapcsolódik a hazugság témájához.

A hazugságot a nyelvészeti pragmatikán belül további más megközelítésekből is vizsgálták már.

A beszédaktus-elmélet keretében Searle (1982) a fikciót tárgyalva érintette a hazugság kérdését is. Searle, elkülönítve a hazugságot és a fikciót egymástól, úgy tartotta, hogy mindkét aktus az állítás vagy kijelentés alakjában jelenik meg, nem tekinthetők azonban valójában sem kijelentésnek sem állításnak, mivel megsértik az őszinteségi feltételt, amely az állítás és kijelentés sikerességi feltételeként kiköti, hogy a kijelentést vagy állítást tevő megnyilatkozóznak őszintén hinnie kell azt, hogy amit mond, az igaz. Searle (1982) szerint a hazugság esetében a hazugságot tevő megnyilatkozóznak szándékában áll a hazugsággal becsapni partnerét, szándékában áll elhitetni vele nemcsak a hamis állítást, hanem azt is, hogy ő maga hisz állítása vagy kijelentése igazságában. Ezzel szemben a fikció szándékozik ugyan valótlan állítani, nem szándékozik azonban becsapni az interakciós partnert (vö. pl.

Reboul–Moeschler 2005). Searle (1982) ezen kívül nem mond többet a hazugságról, ezért Reboul és Moeschler könyvükben Searle (1982) gondolatainak rövid bemutatása után maguk fejtegetik tovább a hazugság kérdését. A szerzőpáros szerint a hazugság beszédaktus-elméletben történő elemzésének problémája az, hogy nehéz meghatározni azt, hogy a hazugság amellett, hogy lokúciós aktus, illokúciós vagy perlokúciós aktusnak tekinthető-e? Ilokúciós aktusként értelmezni azért problémás, mert az elmélet értelmében az illokúciós aktusokat konvencionális eszközökkel kell végrehajtani, tehát az aktus maga explicitté van téve. Tekintve, hogy a hazug szándéka egyrészt az, hogy úgy tegyen, mint aki egy kijelentést hajt végre, másrészt az, hogy ezzel együtt meg is tévessze partnerét, a hazugságot nem lehet explicitté tenni, különben azzal együtt megszűnne hazugságnak lenni. Ha azonban perlokúciós aktusként értelmezzük, akkor az elmélet értelmében meg kellene tudni határozni sikerességének feltételeit. A szerzőpáros okfejtése szerint, ha a hazugság perlokúciós aktus, akkor a kijelentés illokúciós aktusán keresztül valósul meg, így sikere a kijelentés sikerén múlik. A kijelentés sikerességének egyik feltétele a már említett őszinteségi feltétel, amely ha érvényesül, akkor a hazugság ismét nem tekinthető hazugságnak (Reboul–Moeschler 2005: 35–41).

Látható, hogy a hazugságnak a beszédaktus-elméletben történő tárgyalása komoly problémákba ütközik. Reboul és Moeschler (2005) rávilágít azonban arra, hogy a beszédaktusok vizsgálata már túllendült az őszinteségi feltétel problémáján, és így új lehetőségek nyíltak meg a hazugság különböző pragmatikai aspektusokat érvényesítő vizsgálatai előtt. Sing (2007) az igazság és hamisság nyelvészeti megközelítései kapcsán rávilágít arra, hogy bár Searle a hazugságot egy hiányos, tökéletlen, deviáns állításként jellemezte, Austin szerint a hazugság az asszertívumok³ egy fajtája, amelyben az aktus maga megvan, a megnyilatkozó szeretné a hallgatóságot elkötelezni a proposíció igazsága mellett (függetlenül attól, hogy ő maga hiszi-e, amit állít), tehát az aktus nem érvénytelen, csak nem őszinte. Sing (2007) szerint Austin volt az első, aki újraalkotta az igazság fogalmát a pragmatika keretében: azt, hogy egy állítás igaz vagy hamis, befolyásolja az, hogy mit hagynak ki az állításból vagy tesznek ahhoz hozzá, és amelytől az állítás így megtevéstől lesz. Fontos továbbá, hogy annak megítélése, mi a helyes vagy megfelelő – illetve, hogy mi a rossz –, csak egy adott közegben, adott hallgatósági előtt, adott célokkal és szándékokkal lehet megállapítani, a hazugság pragmatikai vizsgálatakor tehát fontos szerep jut a kontextusnak (Sing 2007: 123).

A tanulmány tanulságai: 1) a hazugság nem egy hibás beszédaktus (*defective speech act*); 2) nem sért semmilyen nyelvi szabályt, főleg nem azokat, amelyek a grice-i keretben fogalmazódtak meg, a hazugság és a hasonló jelenségek valójában csak a meglévő szabályok kreatív használata, sőt, szinte szükségessé teszik a diskurzus korlátai közül való kilépést; 3) a hazugság nem mondatok határai között mozog, ellenkezőleg: a hazugság több mint egy beszédaktusból áll, és a további nyelvi tevékenységek folytatását irányítja; 4) a hazugság nem hordoz magában inherens módon kettőséget: egy megnyilatkozás nemcsak igaz vagy hamis lehet, az igazságtól való eltérésnek fokozatai vannak. Fontos továbbá az, hogy a hazugság

³ Az asszertívumokra (*assertives* vagy *representatives*) a szakirodalom a következő terminusokkal utal: *állítók* (pl. Szili 2013), *reprezentatívumok* (pl. Tátrai 2011), *asszertívumok* (pl. Searle 2000; Tátrai 2011; Szili 2013), *asszertívák* (pl. Boronkai 2009).

tipikusan kapcsolódik egy kommunikatív kontextus által meghatározott diskurzushoz, amelyben egységként, és nem mondatként helyezkedik el (Sing 2007: 125–126).

Hoppe a hazugságot az eddigiekhez hasonlóan határozza meg: „Minden olyan proposíció [...], amely tudatosan hamisat közöl [...] a megtévesztés szándékával, hazugság”⁴ (Hoppe 2007: 127). Hoppe (2007) úgy tartja, hogy ha ezek közül bármelyik is hiányzik (tehát ha egy proposíció nem hamis, vagy nem tudatosan hamis, és nem rendelkezik a megtévesztés szándékával), akkor az állítás nem hazugság (például ha valaki hazudni akar, de tévedésből igazat mond, akkor az már nem hazugság, de ugyanígy, ha valaki igazat szeretne mondani, mégis hamisat állít tévedésből, akkor az sem minősül hazugságnak) (Hoppe 2007: 127–128).

Chen et al. (2013) egy interkulturális, összehasonlító kutatás keretében vizsgálta a hazugságot az angol és a kínai nyelvben. A vizsgálat során a hazugságot beszédaktusként értelmezték. A hazugság pragmatikai definíciójának megadásához négy elem relevanciája vált hangsúlyossá: egy állítás hamissága; a hamisság elrejtésének szándéka; az, hogy a hamis állítás előnyhöz juttatja-e azt, aki mondta; előnyhöz juttat-e más(oka)t. A legfőbb definíáló tulajdonsága a hazugságnak az állítás hamissága: valaki akkor hazudik *t*-vel, ha azt állítja, hogy *t* az *p*, és közben ő maga aktuálisan hiszi, hogy *t* nem *p*. A következő releváns pont a szándék: amikor valaki hazudik, nem annak kedvéért teszi ezt, hogy állítson valamit, ami hamis, hanem azt szándékozik elérni, hogy a hallgató elhiggye azt, amit a megnyilatkozó állít. Ezért a hazugság legnépszerűbb definíciója: hamis állítás a megtévesztés szándékával. A szándéknak azonban három szintje van: a) annak szándéka, hogy a hallgató elhiggye a hamis hiedelmeket; b) annak szándéka, hogy a hazug őszintének tűnjön; c) annak szándéka, hogy az őszinteséget elhiggye a hallgató, aki így más tudással fog bírni, mint a hazug (Simpson 1992; idézi Chen–Hu–He 2013: 378). Chen et al. (2013) továbbá felhívja a figyelmet a szándékoltsággal kapcsolatban arra is, hogy a megtévesztés szándéka együtt jár azzal, hogy valaki tudatosan hamisat állít, ez azonban fordítva nem igaz: lehet tudatosan hamisat állítani a megtévesztés szándéka nélkül is. A tanulmány szintén különbséget tesz hazugság és hazugság között: vannak az udvarias, kegyes hazugságok, és vannak a sokkal „hazugságszerűbb” hazugságok, illetve az is lényeges szempont, hogy a hazug igyekszik-e kedvezni magának vagy másnak a hazugsággal. (Chen–Hu–He 2013: 376–383). A hazugságot végül a következőképpen fogalmazzák meg: egy olyan beszédaktus, amelynek állítása szemantikailag hamis. A hazugságszerűség fokozati skálán helyezkedik el, amely három kontinuumtól függ: 1) a beszélő mennyire szándékozik elrejtetni az állítás hamisságát a hallgatóság elől; 2) mennyire előnyös a hazugság a beszélőnek, és mennyire ártalmas másnak; 3) mennyire előnyös a hazugság másoknak. A hazugságnak tehát több típusa is van, inkább skaláris, nem pedig dichotomikus fogalom (Chen–Hu–He 2013: 390–393).

Meibauer (2011) is amellet érvel, hogy a hazugság az asszertívum egy olyan típusa, amely nem őszinte, a hazug pedig azért állít hamisat, hogy megtéveszsen. Meibauer (2011) körüljárja egyrészt azt a kérdést, hogy vajon a hazugságban inhereensen meglévő szándék valóban a megtévesztés szándéka? Milyen a viszony a megtévesztés és a hazugság között? Másrészt azt, hogy milyen a viszony a

⁴ „Every proposition [...] which is consciously false [...] with the intention to deceive [...] is definitely a lie”

hazugság és a társalgási implikaturák között? Harmadrészt azt, hogy a pontatlanságnak is szerepe van a hazugságban, hiszen a pontatlan megfogalmazással szintén lehet hamisat (vagy nem teljesen őszintét) állítani, illetve megtéveszteni. A legtöbb elemzés szerint a hazugság a megtévesztésnek az egyik típusa, a legfőbb különbség közöttük az, hogy a megtévesztés lehet nem verbális és verbális, amely nem feltétlenül egy állítás.

Az állítás meghatározására Meibauer a következő definíciót adja meg (Meibauer 2011: 280):

A kijelenti t -vel, hogy p , ha

1. *az A által kimondott t egy σ mondat, p jelentéssel,*
2. *σ mondat kimondásával A igazként állítja be p -t,*
3. *σ mondat kimondásával A -nak az a szándéka, hogy egy B címzett, akinek A mondja p -t, aktuálisan higgye, hogy p .⁵*

Ez alapján a hazugságot a következőképpen határozza meg:

A hazudik t -vel, ha

1. *az A által kimondott t az p*
2. *A aktuálisan hiszi, hogy t az *nem p .**

Meibauer (2011) is különbséget tesz tévedés és hazugság között: ha valami hamis, de a megnyilatkozó igaznak hiszi, akkor azzal nem hazudik; illetve ha valami igaz, de a megnyilatkozó ezt nem hiszi, akkor sem hazudik, csak téved. A tudatosság tehát fontos kritériuma a hazugságnak (Meibauer 2011: 279–281) Carson (2010)-et idézve kétségbe vonja azonban azt, hogy a hazugságnak bírnia kell a megtévesztés szándékával, de Meibauer (2011) amellett érvel, hogy a Carson (2010)-ből idézett példában is megtévesztéssel van dolgunk, tehát igenis definiálójegy a hazugságnak a megtévesztés szándéka (Meibauer 2011: 282–283).

Meibauer (2011) megkülönbözteti továbbá az állítás–társalgási implikatura szembeállítás mentén a hazugságot–hamis implikaturát. A társalgási implikatura esetében egy t implikálja q -t akkor, ha

1. *A állítja t -vel, hogy p ,*
2. *q -t igazként beállítva*
3. *úgy, hogy q kiszámítható p -ből,*
4. *és, hogy q törölhető, visszavonható (Meibauer 2011: 284).*

Mivel az implikatura függ a propozíciótól, a következő párokat állítja fel:

1. *p és q is igaz*
2. *p igaz, q nem*
3. *p hamis, q igaz*
4. *p és q is hamis (Meibauer 2011: 285).*

⁵ A 3. pont így hangzik pontosan: „by uttering the declarative sentence σ , A M-intended that an addressee B to whom A uttered p actively believes that p .” (Meibauer 2011: 280). Az „M-intended” a grice-i „M(eaning)-intention” fogalmára utal, amely szándék arra irányul, hogy a beszélő megkíséreljen a hallgatóban létrehozni bizonyos hiedelmeket a megnyilatkozása által.

Az implikátúraelméletet is bevonva, a következőképpen terjeszti ki saját definícióját:

A hazudik t -vel az X mondat kimondása által, ha

1. az vagy megfelel a korábbi definíciónak (A hazudik t -vel, ha 1) az A által kimondott t az, hogy p ; és 2) A aktuálisan hiszi, hogy t az *nem p*),
2. vagy, ha A implikálja, hogy q , de aktuálisan hiszi, hogy nem q (Meibauer 2011: 285).

Összességében úgy határozza meg a hazugságot mint egy nem őszinte asszertívumot, amelynek célja, hogy a hallgató hiedelmeit befolyásolja a manipulált propozíciós tartalommal (Meibauer 2011: 289).

A szakirodalomban olvashatunk olyan kutatásokról is, amelyek a hazugságot nem mint beszédaktust, hanem mint kommunikációs aktust vizsgálják. Bosco és Bucciarelli (2008) a kognitív pragmatika keretében vizsgálták a megtévesztés és az irónia megértésének folyamatát, kiindulva abból, hogy a searle-i direkt és indirekt beszédaktusok (*direct and indirect speech acts*) analógiájára megkülönböztetett egyszerű és a komplex kommunikációs aktusok (*simple and complex communication acts*) nemcsak az átlagos kommunikációs aktusok, hanem az olyan kommunikatív jelenségek esetében is relevánsak, mint az irónia és a megtévesztés. Úgy tartják, hogy a direkt és a konvencionális indirekt aktusok az egyszerű kommunikációs aktusok közé, míg a nem konvencionális indirekt beszédaktusok a komplex kommunikációs aktusok közé tartoznak, utóbbiak megértése pedig bonyolultabb következtetési folyamatokat igényel, mint az előbbieké megértése. A megtévesztésre vonatkozóan a következő megállapításokat teszik: a megtévesztés magában hordja a beszélőnek azt a szándékát, amely arra irányul, hogy a hallgató mentális állapotát manipulálja úgy, hogy az elhiggyen valamit a valósággal kapcsolatban, ami hamis, és amit a beszélő állít (Perner 1991; idézi Bosco–Bucciarelli 2008: 588). A megtévesztéshez szükséges, hogy a beszélő megosszon valami olyant a hallgatóval, amit a beszélő maga valójában nem hisz, és hogy a hallgató így hamis hiedelmekhez jusson (Peskin 1996; idézi Bosco–Bucciarelli 2008: 588). A hivatkozott tanulmány (Peskin 1996) szerint csak a négyévesnél idősebbek képesek teljesen megérteni a beszélő megtévesztő szándékát. További vizsgálatok foglalkoznak azzal, hogy a különböző korú, és a mentális érettség különböző szintjén lévő gyerekek hogyan bánnak a megtévesztéssel. Az adatok azt mutatják, hogy a gyerekek első lépésben a megtévesztés egyszerű formáit használják, a hazugságot. A kognitív pragmatika keretében Bosco és Bucciarelli (2008) úgy tartották, hogy a megtévesztéssel a cselekvő az őszinteségi szabályokat szándékosan megsérti, és így kidolgoz egy olyan stratégiát, amellyel sikeresen tudja módosítani az interakciós partner tudását (vagyis miközben a beszélő tudja, hogy p hamis, megpróbálja elérni azt, hogy a partner azt higgye, p igaz). Így a megtévesztés minden formája – beleértve a hazugságot is – annak megkísérlése, hogy a partner mentális állapota módosuljon (Bosco–Bucciarelli 2008: 588). A szerzőpáros megállapítása szerint vannak az egyszerű megtévesztő kommunikációs aktusok, amelyek egy olyan megnyilatkozásból állnak, amely tagad valamit (p , amely valójában *nem p*), a partnernek viszont lehetősége van közvetlenül referálni arra, amit a beszélő el akar előle rejtteni. Vannak továbbá a bonyolult megtévesztések, amelyek tartalmazznak egy olyan

megnyilatkozást (p), amely implikál egy hiedelmet (q). Ez a partnert félrevezeti, és így nem tud referálni közvetlenül arra, amit a beszélő valójában hisz (*nem q*) (Bosco–Bucciarelli 2008: 588–589).

A hazugság rokon a manipulációval, amely hasonlóan befolyásolja a másik észlelését, értelmezését, interakciós lehetőségeit, és amelynek Árvay (2003; 2007) és Bárházi (2008) szerint feltétele, hogy jelen legyen a manipulatív – a hazugság esetében a megtévesztő – szándék, a közlő részéről a tudatosság, a címzett részéről az, hogy nem kérte és/vagy nincsen tudatában annak, hogy manipulálják – a hazugság esetében annak, hogy megtéveszték/megtévesztik. Azáltal, hogy a hazug nem tájékoztatja a másik felet arról, hogy hazudni fog neki, és a másik fél sem kérte, hogy hazudjanak neki, a hazug nem együttműködő, a hazugsággal kontrollt gyakorol a másik fölött, a hazugság így a hatalomgyakorlás eszköze is lehet.

2.1.2. A dolgozatban tárgyalt hazugság munkadefiníciója

A szakirodalom áttekintése után a jelen dolgozat a hazugságot a megtévesztés egyik típusaként definiálja, amelynek legfőbb jelentés-összetevői a 1) megtévesztő szándék, 2) a hamis állítás és 3) a tudatosság. A hazugság lehet ártó vagy ártó szándék nélküli, válhat a hazug vagy a másik fél/felek előnyére/kárára, ezektől függetlenül azonban több típusát is meg lehet különböztetni, tehát a hazugság nem egy dichotómikus, hanem egy skaláris fogalom.

A kutatás a szíveségkérés elutasításában stratégiaként megjelenő verbális hazugságot vizsgálja, így nem foglalkozik a hazugság nem verbális formáival (pl. gesztusok, mimika, elhallgatás), valamint azokkal az esetekkel sem, amelyek során a megnyilatkozó nincsen tudatában annak, hogy állítása nem felel meg a valóságnak (pl. tévedés). A jelen keretek között értelmezett *hazugság* munkadefiníciója pragmatikai megközelítést képvisel. A munkadefiníció szerint a *hazugság* egy olyan, interakcióban megnyilvánuló nyelvi aktus, amely az adott kontextuális tényezőknek nem felel meg, vagy nem az adott kontextuális tényezőknek felel meg úgy, hogy a megnyilatkozó

1. tudása van az adott kontextuális tényezőkről;
2. tudatában van annak, hogy állítása nem felel meg ezeknek a tényezőknek, vagy nem ezeknek a tényezőknek felel meg;
3. szándékában áll az ilyen állítást mondani;
4. szándékában áll őszintének tűnni;
5. szándékában áll megtévesztetni az interakciós partnert ezzel a közléssel;
6. szándékainak megfelelően cselekszik is;
7. tudatában van annak, hogy az általa végrehajtott cselekvés opcionális az interakció során, másként is cselekedhetne;
8. tudatában van annak, hogy ezzel a cselekvésével befolyásolja az interakciós partner lehetőségeit és mentális állapotát;
9. célja, hogy a partnerben hamis hiedelmeket alakítson ki, módosítsa annak mentális állapotát úgy, hogy az ne egyezzen a megnyilatkozó mentális állapotával;
10. szándékaira nem hívja föl az interakciós partner figyelmét, aki nem is kérte, hogy e szándékok szerint cselekedjék a másik.

2.2. Az elutasítás

Az elutasítás reaktív beszédaktus, amely válasz lehet többek között kérésre, invitálásra, kínálásra, javaslatra (Szili 2002a; Maróti 2013). Az elutasítás során a beszélő megtagadja a hallgató által javasolt vagy kívánt cselekvést (Chen–Ye–Zhan 1995). Az elutasítás válaszként nem teszi lehetővé azt, hogy előre kidolgozott stratégiákat valósítsunk meg, és így gyakran bonyolult, komplex stratégiákkal és stratégiaegyesítésekkel hajtuk végre (Szili 2002a). Az elutasítás szerkezeti elemei 1) a *felhívók* (*alerters* vagy *adress term*), 2) a *támogató lépések* (*supportive moves*), másként: *kötőelemek*, *járulékos elemek* (*adjuncts*) 3) és az illokúciós erőt hordozó *fő elem*, másként: *fő cselekmény*, *fő cselekvés* (*head act*) (Maróti 2013).

Az elutasítás beszédaktusának osztályozására a szakirodalom legszélesebb körben Beebe et al. (1990) taxonómiáját követi, amelynek magyar terminusait Szili (2002a) fordította le.⁶ A taxonómia a fő elem alapján készült a szerint, hogy mennyire jelenik meg explicit módon az elutasító szándék. A két nagyobb kategória a *direkt* és az *indirekt szemantikai formák*. A direkt szemantikai formák közé tartozik 1) az *explicit performatívum*, 2) a *nem performatív tagadás*, azon belül a) a *nem*; és b) az *akarat* vagy a *lehetőség tagadása*. Az indirekt szemantikai formák közé tartozik 3) a *sajnálát kifejezése*, 4) a *kívánság*, 5) a *magyarázkodás*, *okadás*, 6) az *alternatíva ajánlása*, 7) a *jövőbeli* vagy *múltbeli feltételhez kötött elfogadás*, 8) a *jövőbeli elfogadás kilátásba helyezése*, 9) az *elvek megállapítása*, 10) a *filozófiai megközelítés*, 11) a *kísérlet a partner lebeszélésére*, 12) a *látszólagos elfogadás* és 13) a *kikerülés*.⁷

A fő elemhez társuló járulékos elemek önmagukban nem jelenítik meg a beszélő szándékát, az elutasítás kellemetlen voltát onyhítendő azonban gyakran kísérik azt. Ilyenek a *belső módosítók* (olyan szintaktikai és lexikai lehetőségek, amelyek onyhítenek vagy fokoznak bizonyos tartalmakat) és a *külső módosítók*: 1) *támogató vélemény* vagy *egyetértés*; 2) *együttérzés*; 3) *szünetet kitöltő elemek*; 4) *hála*, *megbecsülés kifejezése*; 5) a *járulékos beszédaktusok*⁸ (*bocsánatkérés*, *köszönet*) (Szili 2002a; Maróti 2013).

2.3. Az arcvéde és a kognitív disszonancia

Céljaink elérése mellett fontos azonban az, hogy társas viselkedésünk együttműködő és udvarias legyen. A pragmatikai kutatások során alkalmazott udvariasság-elméletek közül a jelen vizsgálat Brown és Levinson (1978) elméletére támaszkodik. A kutatás azért ennek az elméletnek a keretébe ágyazódik be, mert feltevésük szerint az elutasítás során előkerülő (arcvédő) hazugság elfogadottsága és alkalmazhatósága magyarázható a szociálpszichológia egyik népszerű elméletével, a kognitív disszonanciaelmélettel, amely összefüggésbe hozható a Brown-Levinson-féle udvariasságelmélettel.

Az elutasítás *arcfenyegető aktus* (másként: *arculatfenyegető aktus*) (*face-threatening act*) (Brown–Levinson 1978) az interakcióban résztvevő mindkét fél számára, végrehajtásakor így a résztvevő felek arcára is tekintettel kell lenni. Az

⁶ Az egyes stratégiák alkategóriái az elemzés során nem kerültek elő, így azok részletes bemutatásától a tanulmány eltekint.

⁷ A terjedelmi keretekre való tekintettel a megnevezések angol megfelelőit nem tüntetem föl.

⁸ A járulékos beszédaktusok kategóriájának fölvétele Szili (2002a)-hoz köthető.

arcfenyegetés és az *arcvédés* fogalma Brown és Levinson (1978) elméletéhez köthető, amely szerint az emberek 1) racionális, tervező, következtető, a céljaiknak megfelelő eszközöket választó, és 2) arccal rendelkező lények.⁹ Az elmélet az *arc* (*face*) fogalmát Goffmantól kölcsönzi (Goffman 1967).¹⁰ Az *arc* az *én* (*self*) kontextusnak megfelelően megmutatkozó, pozitív társadalmi értékeket tükrözni kívánó, az egyén önbecsülését szimbolizáló része, amely a másokkal folytatott interakciók során megőrződhet, fejlődhet, széteshet.¹¹ Brown és Levinson (1978) kétféle alaparcot különböztet meg: 1) a cselekvési szabadság tiszteletben tartására, a mások befolyásától és a kényszertől való mentességre irányuló vágyat képviselő *negatív arcot*, és 2) a *pozitív arcot*, amely a pozitív énképet, illetve az ennek tiszteletben tartására irányuló vágyat, valamint azt a vágyat képviseli, hogy az illető kívánalmával még néhány másik ember értsen egyet, tartsa azokat szintúgy kívánatosnak.¹² Mivel ezek a vágyak a másokkal való együttműködéssel elégíthetők ki, mindenkinek érdeke az, hogy társaival együttműködjék, egymás arcát védjék. Vannak azonban olyan társas aktusok, amelyek az elmélet értelmében természetüktől fogva arcfenyegetőnek minősülnek, ilyen például az elutasítás beszédaktusa is, amelynek során sérülhet a kérő önértékelése és az elutasító fél pozitív énképe is.

Az arcfenyegető aktusok végrehajtása történhet mikrofonba (*on record*), vagy mikrofon mellé (*off record*) stratégiával. Előbbi megvalósítható pőrén (*bald-on-record*) vagy orvoslással (*with redress*), utóbbi közelítő (*positive politeness*) vagy távolító udvariassággal (*negative politeness*).¹³

Ahogy a dolgozat korábban írta, a kutatás abból a mindennapos megfigyelésből indult ki, amely szerint bizonyos helyzetekben hazudunk, annak ellenére, hogy etikai meggyőződésünk szerint a hazugság egy negatív erkölcsi kategória. A hazugság

⁹ A szakirodalom egyszerre használja az *arcfenyegetés* (pl. Szili 2002a; 2002b; 2007; Tátrai 2011; Maróti 2013), a *homlokzatfenyegetés* (pl. Brown–Levinson 2008 [szerk. Siklaji]), az *arculatfenyegetettség* (pl. Nemesi 2004), illetve az *arcvédés* (pl. Szili 2002a; 2002b; 2007; Tátrai 2011; Maróti 2013), és a *homlokzatövés* (pl. Brown–Levinson 2008 [szerk. Siklaji]) terminusokat. A szakirodalomban leggyakrabban az *arcfenyegetés* és az *arcvédés* terminusok kerülnek elő, így a tanulmány is ezeket használja a továbbiakban.

¹⁰ A szakirodalom egyszerre használja az *arc* (pl. Szili 2002a; 2002b; 2007; Tátrai 2011; Maróti 2013), a *homlokzat* (pl. Brown–Levinson 2008 [szerk. Siklaji]) és az *arculat* (pl. Nemesi 2004) megnevezéseket. A szakirodalomban az *arc* terminus a szélesebb körben használt, így a tanulmány a továbbiakban szintén ezt használja.

¹¹ „The term *face* may be defined as the positive social value a person effectively claims for himself by the line others assume he has taken during a particular contact. Face is an image of self delineated in terms of approved social attributes – albeit and image that others may share, as when a person makes a good showing for his profession or religion by making a good showing of himself.” (Goffman 1967: 5)

¹² A szakirodalom egyszerre használja a *közelítő arc* (pl. Szili 2007; Maróti 2013), a *kedvező arc* (pl. Szili 2002a), a *tartózkodó arc* (pl. Szili 2002a; 2007; Maróti 2013), a *negatív homlokzat* és a *pozitív homlokzat* (pl. Brown–Levinson 2008 [szerk. Siklaji]), a *pozitív arc* és a *negatív arc* (pl. Tátrai 2011), valamint a *negatív arculat* és a *pozitív arculat* (pl. Nemesi 2004) terminusokat. A tanulmány a továbbiakban a *pozitív* és *negatív arc* kifejezéseket használja.

¹³ A szakirodalomban egyidejűleg használt a *közelítő* és a *tartózkodó udvariasság* (pl. Maróti 2013), a *közeledő–tartózkodó udvariasság* (pl. Szili 2002a), a *negatív–pozitív udvariasság* (pl. Nemesi 2004; Brown–Levinson 2008 [szerk. Siklaji]), illetve a *közelítő–távolító udvariasság* (pl. Szili 2007; Tátrai 2011) megnevezések.

tilalmán kívül a *társas megismerés*¹⁴ korlátozottsága is hozzájárul a hazugság negatív megítéléséhez, az, hogy a másiktól és a másik tudásáról, hiedelmeiről, szándékairól kialakított kép sosem lehet teljes. A *mentalizáció*¹⁵ képességének köszönhetően azonban tudjuk azt, hogy a másik félnek hozzánk hasonlóan megvannak a maga tapasztalatai, hiedelmei, szándékai, és így képes ő is tudatosan és szándékosan megtéveszteni. Ebből adódóan minden interakció során fennáll annak a lehetősége, hogy a másik hazudik nekünk. Ez egyfajta kiszolgáltatottság, védtelenség érzését eredményez(het)i. Mindezek ellenére időnként mégis hazudunk, így a hazugsághoz való viszonyulás meglehetősen ellentmondásos (Hankiss 1978).

Ebből az ellentmondásból származik az ún. *kognitív disszonancia*, egy olyan belső feszültség, amely megzavarja az emberi személyiség harmóniáját. A *kognitív disszonanciaelmélet* alapgondolata szerint, ha valamilyen okból kifolyólag nem sikerül megteremteni ezt a kognitív harmóniát, ha különböző kognitív tartalmak, amelyek egy része a tettekről való tudást, más része bizonyos nézeteket, véleményeket reprezentálnak, nem illenek össze, olyan feszült állapot keletkezik, amely ösztönzi az embert arra, hogy ennek a kellemetlen érzésnek a csökkentése érdekében összehangolja kognitív tartalmait (Festinger 1957: 51–63).

Elliot Aronson megközelítésének középpontjában az ént érintő kognitív elemek viszonya, illetőleg az *önigazolás* mechanizmusa áll. Aronson számára a disszonancia legfőbb kiváltója az, hogy az illető valami olyant mond, amelyet maga sem hisz, és ez nem illik össze pozitív énképével. Aronson szerint a kognitív disszonancia az önértékelés védelmének érdekében működésbe hozza az önigazolást, amely ha sikeres, további hasonló tettek válnak elfogadhatóvá. Ez alapján az önigazolás összefüggésbe hozható a szintén a pozitív önértékelés fenntartására irányuló arcvéddel (Tavris–Aronson 2007; Aronson 2008).

Mindezek alapján az arcvédő hazugság alkalmazásának egy lehetséges magyarázatára vonatkozó feltevésem a következő: a hazugságról tárolt kognitív tudattartalom reprezentálja azokat az információkat, amelyek a hazugságra vonatkozó, társadalmilag kialakított negatív értéktételeket is tartalmazzák. Ha valaki e tudása ellenére mégis hazudik, tette disszonáns viszonyba kerül azzal, hogy a társas interakciók során megjelenített arca pozitív társadalmi értékeket kíván képviselni. A fellépő disszonancia és a redukciójára irányuló nyomás életre hívja az önigazolás mechanizmusát. Feltételezésem szerint a hazugságnak az arcvédelem céljából történő alkalmazása azért minősülhet a társadalomban elfogadhatónak, mert az arcvédelem ténye alapot adhat tettünk igazolására. Ha az önigazolás sikeres, a hazugság

¹⁴ A *társas megismerés*, a bennünket körülvevő és a velünk interakcióba kerülő társak viselkedésének, cselekvéseinek, szándékainak észlelése és értelmezése társadalmi létünk alapja. A *társas megismerés* terminus a megismerés társas jellegére utal, amely a szociálpszichológiai megállapítások szerint háromféleképpen is érvényesül: 1) a megismerés *eredete* társas; 2) a megismerés *tárgya* társas; 3) a megismerés *társadalmilag* közös, vagyis „társadalmi interakciókban alakul ki, s nyer megerősítést [...] annak a megismeréséről szól, ami szociális [...] egy adott társadalom vagy csoport tagjai együttesen rendelkeznek vele” (Leyens–Codol 1999: 112).

¹⁵ További terminusok a mentalizációra: *naiv tudatelmélet*, *naiv pszichológia*, *laikus pszichológia*, *intuitív pszichológia*, *(hét)köznapi pszichológia*, *józan ész pszichológiája*, *népi pszichológia*, *vélekedés-vágy pszichológia*, *természetes pszichológia*, *metareprezentáció*, *gondolatolvasás*, *elmeolvasás*, *tudatolvasás* (Kiss 2005: 10).

ismétlődik, és így társadalmilag elfogadott, bevált módszerré válhat az arcvédő stratégiák kidolgozásában.

3. Az empirikus kutatás

3.1. A kutatás menete és a résztvevők

Az empirikus kutatás egy pilot kutatás volt, amely az 1. pontban írt kutatási kérdésekre kereste a választ: 1) megjelenik-e, és hogyha igen, hogyan jelenik meg a hazugság a szívességkérés elutasításában; 2) a választott stratégia utólag milyen megítélés alá esik az elutasító fél oldaláról; 3) mi indokolja az adott stratégia választását, illetve azt, amilyen megítélés alá esik?

A kutatásban tizenkét adatközlő vett részt. Az adatközlők 26 és 56 év közöttiek voltak, öten férfiak, heten nők, mindannyian budapesti lakosok. A vizsgálat intralingvális volt, ezért az releváns szempont volt, hogy az adatközlők mind Magyarországon szocializálódott felnőttek legyenek. Fontos volt továbbá az, hogy az adatközlők mind dolgozó, felnőtt emberek legyenek, akik szoktak interakcióba kerülni felettesükkel. Ahogy a 2.1.1. fejezet írta, a hazugság a hatalomgyakorlás egyik eszközének is tekinthető, ezért a kutatás során a leghangúlyosabb változó a hatalmi viszony volt: a kutatás résztvevőinek hol barátjuk (akivel kapcsolatban nem beszélhetünk hatalmi viszonyról, a felek egyenrangúak), hol főnökük (akivel kapcsolatban a viszony egyértelműen hatalmi, alá-fölérendeltségi) kérését kellett elutasítaniuk (3.2.). Bár a szakirodalmi gyakorlat gyakran fölveszi további tényezőként az ismerős kategóriáját, hogy a szociális viszonyokat még árnyaltabbá tegye, a jelen kutatás ettől a tényezőtől eltekintett abból az okból kifolyólag, hogy a barát-ismerős-főnök trichotómia felállítása, véleményem szerint, elsősorban a szociális távolság befolyásoló hatásának feltérképezésekor szükséges, a hatalmi távolság vizsgálatához eleendőnek tartottam a két (barát-főnök) pólus figyelembevételét.

Az adatközlők nem kaptak előzetesen tájékoztatást arról, hogy a kutatás a hazugság vizsgálatára koncentrál – törekedve ezzel arra, hogy a hazugság negatív társadalmi megítélése ne befolyásolja nyelvhasználatukat –, ezért az adatok elemzése során azt is figyelembe vettem, hogy az adatközlők bírnak-e olyan ismeretekkel (elsősorban a pszichológia, a nyelvészet vagy a szociológia területén), amelyek egyértelműsíthetik számukra a kutatás célját. A kérdőíveket öt fő elektronikusan töltötte ki, két fővel külön-külön személyesen töltöttem ki, öt fővel pedig egyszerre és személyesen, a társas befolyásolás elkerülése érdekében azonban arra ügyeltem, hogy válaszaikat egymással ne beszéljék meg. A kérdőíveket az adatközlők névtelenül, sorszámmal és egy általuk megadott jellegével ellátva töltötték ki.

3.2. A kutatás eszközei

3.2.1. Az első kérdőív

Az adatgyűjtés eszköze két kérdőív volt. Az első kérdőív a szakirodalmi gyakorlatnak megfelelően *diskurzus-kiegészítő kérdőív* volt (*Discourse Completion Test*) (Takahashi-Beebe 1987), amelyben az adatközlőknek hat szívességkérő szituációba kellett belehelyezkedniük, és egy-egy kérést elutasítaniuk. A szituációk megalkotásához, a kontextus kidolgozásához Szili (2002a) munkája szolgált alapul. Az első kérdőív az első kutatási kérdés (1.; 3.1.) megválaszolására koncentrált.

Az elutasítás arcfenyegető jellegét, az arcvédés és a beszédaktus végrehajtásának módját meghatározzák a belső és a külső kontextuális tényezők (az interakcióban részt vevő felek közötti viszony, az elutasítandó kérés súlya és az elutasítás jogossága és/vagy veszélyessége) (Szili 2002a; Maróti 2013). A kontextuális tényezők befolyásoló hatásának kimutatására az elutasító válasz megfogalmazása után az adatközlőknek értékelniük kellett a szituációban megfogalmazott kérés súlyát és az elutasítás jogosságát. A kutatás elsősorban a résztvevők közötti hatalmi viszony hatására fókuszált, amelynek vizsgálata érdekében az adatközlőknek ugyanabban, vagy hasonló szituációváltozatokban kellett az elutasításokat megfogalmazniuk, egyik változatban a barátjuknak, a következőben főnöküknek címezve azt. Az elutasítandó szívességkérések nyelvi megformálása Szili két munkájára (Szili 2002a; 2002b) támaszkodott, amelyek szerint a magyarok legkedveltebb kérés stratégiája az *előkészítő (preparatory) stratégia*. Ez alapján a szituációkban megfogalmazott kérések ezt a stratégiát tükrözik.¹⁶

3.2.2. A második kérdőív

A második kérdőív részben az első kérdőívből származó adatokra épülő, azokra reflektáló, személyre szabott, retrospektív kérdőív volt, amely a második és a harmadik kutatási kérdés (1.; 3.1.) megválaszolására fókuszált. Ez a kérdőív tizenegy szituációt tartalmazott, amelyek közül az 5., a 7., a 8., a 10. és a 11. szituáció azonos volt az első kérdőívben szereplő hat szituációval. A további öt szituáció ezekhez hasonlóan egy-egy szívességkérést és az arra adott elutasító választ tartalmazott, szerepük az volt, hogy eltereljék az adatközlők figyelmét arról, hogy korábbi válaszaikat értékelik.¹⁷ Azért nem más jellegű szituációk közé ágyazódtak be az első kérdőív szituációi, mert így a vizsgálat egyöntetűen a szívességkérés elutasításában megjelenő hazugságokra és azok értékelésére irányult, illetve így az adatközlők figyelmének elterelése arról, hogy saját válaszaikat értékelik, produktívabb azáltal, hogy hasonló szituációkat látnak. Az első kérdőívből átkerült szituációkon annyit módosítottam, hogy a részt vevő feleket elneveztem, az adatközlőknek így már nem az elutasító szereppel kellett azonosulniuk, hanem egy külső perspektívából reflektálhattak az egyes szituációkra. A nevek nem igazodtak az adatközlők neméhez, az nem volt szempont, hogy a női adatközlők kérdőívében az elutasító fél nő legyen, a férfi adatközlők kérdőívében pedig férfi.¹⁸ Arra azonban ügyeltem, hogy ne legyenek tipikus nevek, ezzel elkerülve az esetleges negatív konnotációkat. Ezen kívül máson nem változtattam, az adatközlők minden esetben ugyanazt a szituációt és az abban megfogalmazott saját válaszukat értékelték. Az egyes szituációkban szereplő megnyilatkozások (elutasítások) mikéntjének értékelését a következő opciók közötti választással kellett megtenni: a) *teljesen elfogadhatónak találom*; b) (attól függően, hogy az adatközlő korábbi válasza tartalmazott-e hazugságot) (b.1)

¹⁶ Az első kérdőív szituációit ld. a tanulmány 3.3. fejezetének vonatkozó pontjaiban.

¹⁷ A második kérdőív szituációit ld. a Függelékben.

¹⁸ Bár a nyelvhasználat és a nem között léteznek összefüggések, a jelen kutatás nem a gendernyelvészet megközelítéseit érvényesítette, nem volt releváns annak megfigyelése, hogy milyen eltérő nyelvhasználati sajátosságokat mutatnak a nők és a férfiak stratégiái. Annak eldöntése, hogy a második kérdőíves szituációkban valótlan állít-e a megnyilatkozó, minden esetben kiderült a felvázolt szituációból, ezért a szituációk értékeléséhez nem volt szükséges, hogy az adatközlők és a szituációkban szereplő megnyilatkozók neme megegyezzen.

*elfogadhatónak tartom, de jobb lett volna, ha megmondja az igazat vagy (b.2) elfogadhatónak tartom, de jobb lett volna, ha kitalál valamit; c) nem tartom elfogadhatónak.*¹⁹ Azokban az esetekben, amelyek során gondot okozott egyértelműen eldönteni, hogy az adatközlő válasza tartalmaz-e hazugságot, valamint azokban, amelyekben nem is került elő hazugság, de valós indok sem, a választható opciók között szerepelt a b.1. és a b.2. opció is. A hazugság negatív megítélésére való tekintettel a válaszlehetőségek szándékosan nem tartalmazták a *hazugság* és a *hazudik* kifejezéseket, tartva attól, hogy ezek a szavak befolyással lennének a válaszadásra. Az értékelés után az adatközlőknek meg is kellett indokolniuk értékelésüket.

3.3. Az eredmények

A 3.1. fejezetben említett területeken szerzett előképzettség (pszichológia, nyelvészet, szociológia) nem minősült befolyásoló tényezőnek az adatközlők nyelvhasználatát illetően. Három adatközlő rendelkezett előképzettséggel az említett területek valamelyikén, válaszaik nem különböztek azonban nagymértékben a többi adatközlő választától. A legmagasabb befejezett iskolai végzettség (egy egyetemi, három főiskolai, nyolc középfokú végzettség), a betöltött munkakör és a foglalkozási terület (ezeket nem mindenki határolta körül pontosan, annyi bizonyos, hogy mindegyik adatközlő alkalmazottként dolgozik) függvényében sem jelentek meg kimutatható eltérések az adatközlők nyelvhasználatában.

Az első kérdőívben kapott válaszokat a kontextuális tényezők függvényében elemeztem, a taxonómiának megfelelően (2.2.) azonosítottam a stratégiákat, valamint a munkadefiníció alapján (2.1.) azonosítottam a hazugságokat.²⁰

Az I. szituáció a következőképpen hangzott:

- (1) I. Vonaton utazik, amely hirtelen megáll, és bemondják, hogy technikai okok miatt késni fog. Ön egy fontos találkozóra igyekszik. Épp telefonálni szeretne, hogy erről értesítse a másik felet. Telefonján egy hívásra elegendő összeg van.
 1. Ön a barátjával utazik, aki kölcsönkéri telefonját egy hívás erejéig.
Mondjon nemet!
Barát: *Kölcsönadnád a telefonod?*
 2. A vonat indulása előtt találkozott Főnökével, aki pár fülkével odébb ült le.
Most megkeresi Önt, és kölcsönkéri telefonját. Utasítsa el a kérést!
Főnök: *Kölcsönadnád a telefonod?*

¹⁹ Az elutasítás módja (a végrehajtott stratégia) értékelésének indoklásakor előfordult, hogy egyesek nem a végrehajtott stratégiának az értékelését, hanem az elutasítás jogosságát/jogtalanságát indokolták meg. Ez azért nem tűnik problémának, mert annak mintázata, hogy az adatközlők hogyan viszonyultak a hazugságokhoz, így is megmutatkozott, illetve így abba is betekintést nyerhettünk, hogy az egyes kérések elutasítása miért minősülhetett jogosnak, és miért jogtalanak.

²⁰ Az adatok elemzése során fölmerült nehézségként az, hogy voltak olyan stratégiák, amelyek nem voltak egyértelműen beilleszthetők a taxonómia valamely kategóriájába vagy alkategóriájába, illetve olyanok, amelyek több kategóriába vagy alkategóriába is beilleszthetőnek bizonyultak. Mivel a vizsgálatnak elsősorban nem a taxonómia fejlesztése a célja, ezért az illető stratégiákat valamelyik kategóriába besoroltam.

Adatközlő	A kérés súlya		Az elutasítás jogossága		Tartalmazott-e hazugságot a válasz		A válasz értékelése	
	I/1	I/2	I/1	I/2	I/1	I/2	I/1	I/2
1	közepes	kis	igen	nem	nem	nem	b.2.	a.
2	közepes	közepes	igen	nem	nem	igen	a.	b.1.
3	közepes	nagy	igen	igen	nem	nem	c.	a.
4	közepes	közepes	igen	igen	nem	igen	a.	a.
5	közepes	közepes	igen	igen	nem	nem	a.	a.
6	nagy	nagy	igen	igen	igen	igen	a.	a.
7	kis	közepes	igen	igen	nem	nem	a.	a.
8	kis	kis	igen	igen	nem	nem	a.	a.
9	közepes	nagy	igen	igen	nem	nem	b.1.	a.
10	közepes	nagy	igen	igen	nem	nem	a.	a.
11	közepes	közepes	igen	igen	nem	igen	a.	b.1.
12	kis	közepes	igen	igen	nem	igen	c.	a.

1. táblázat. Az I. szituáció változataira vonatkozó adatok.

A II. és a III. szituáció:

- (2) II. Este föl hívja egy barátja, és megkéri, segítsen neki egy fontos munkájában. Önnek éppen nincs más programja, másnap nem kell korán kelnie, azonban nem szívesen foglalkozna ezzel, inkább pihenne. Mondjon nemet barátja kérésére!

Barát: *Elakadtam a munkámban. Tudom, hogy te értesz a témához. Segítenél?*

- (3) III. Főnöke megkéri, hogy szabadnapján végezzen el egy fontos munkát. Önnek nincs semmi halaszthatatlan dolga, pihenni szeretne. Bújjon ki a kérés alól!

Főnök: *Most derült ki, hogy holnapra meg kell csinálni ezt a munkát. Megcsinálnád?*

Adatközlő	A kérés súlya		Az elutasítás jogossága		Tartalmazott-e hazugságot a válasz		A válasz értékelése	
	II	III.	II	III.	II	III.	II	III.
1	kis	nagy	nem	igen	igen	igen	a.	b.1.
2	közepes	közepes	nem	igen	igen	igen	c.	b.1.
3	nagy	nagy	igen	igen	igen	igen	c.	a.
4	nagy	nagy	igen	igen	igen	igen	a.	b.1.
5	kis	közepes	nem	igen	nem	igen	b.1.	a.
6	közepes	nagy	igen	igen	igen	igen	b.1.	a.
7	közepes	nagy	igen	igen	igen	igen	a.	a.
8	közepes	közepes	nem	nem	igen	igen	b.1.	a.
9	közepes	nagy	nem	igen	igen	igen	a.	a.
10	nagy	nagy	nem	igen	igen	igen	c.	c.
11	közepes	kis	nem	igen	igen	igen	c.	a.
12	nagy	nagy	nem	igen	igen	igen	c.	a.

2. táblázat. A II. és a III. szituációra vonatkozó adatok.

A IV. szituáció:

- (4) IV. Ebédszünetben többen ülnek a büfében. A szünetből még hátravan fél óra. Ön, és még pár kollega befejezték az étkezést.
1. Megjelenik a barátja, aki megkéri, hogy menjen el pár iratért, amikre a nap folyamán nagy szüksége lesz. Neki az a fél óra van a szünetből, mivel feltartották korábban. Ön el tudna menni az iratokért, idejébe belefér, de semmi kedve nincs hozzá. Mondjon nemet barátja kérésére! Barát: *Alig maradt valami időm. Megkérhetlek, hogy menj el azért a pár papírárt? Nem kell messzire menni.*
 2. Főnöke megy oda az asztalukhoz, és kéri meg Önt, hogy szaladjon el pár fontos iratért. Ön el tudna menni az iratokért, idejébe belefér, de semmi kedve nincs hozzá. Próbáljon meg kibújni a kérés alól! Főnök: *Megkérhetlek, hogy menj el azért a pár papírárt?*

Adatközlő	A kérés súlya		Az elutasítás jogossága		Tartalmazott-e hazugságot a válasz		A válasz értékelése	
	IV/1.	IV/2.	IV/1.	IV/2.	IV/1.	IV/2.	IV/1.	IV/2.
1	kis	közepes	nem	igen	nem	igen	c.	b.1.
2	kis	közepes	nem	igen	igen	nem	c.	b.1.
3	közepes	nagy	nem	nem	igen	igen	c.	a.
4	nagy	nagy	nem	nem	igen	igen	a.	a.
5	közepes	közepes	igen	igen	nem	nem	a.	a.
6	nagy	közepes	igen	igen	igen	igen	b.1.	b.1.
7	közepes	közepes	nem	igen	igen	igen	b.1.	a.
8	közepes	közepes	igen	igen	igen	igen	a.	a.
9	közepes	közepes	nem	igen	igen	igen	c.	a.
10	közepes	közepes	nem	nem	igen	igen	b.1.	c.
11	nagy	kis	nem	nem	igen	igen	c.	a.
12	közepes	közepes	nem	igen	igen	igen	a.	a.

3. táblázat. A IV. szituáció változataira vonatkozó adatok.

Az adatok eddigi elemzése alapján megállapítható az, hogy az adatközlők körében a kérő fél személye hatással volt a kérés súlyának, és az elutasítás jogosságának megítélésére (félkövér betűstílussal azok a válaszok vannak kiemelve, amelyek esetében történt változás a kérő fél személyétől függően).²¹

3.3.1. Az elutasító stratégiák és az arcvédés²²

Egy stratégiával végrehajtott beszédaktusra csak egy példa volt (*Nem.*), azon kívül komplex stratégiaegyütteseket valósítottak meg az adatközlők, amelyek az elutasítás kellemetlenségének csökkentésére is irányultak.

Az indirekt szemantikai formák közül a taxonómia (2.2.) 3., 5., 6., 7., 8., 11. kategóriájába tartozó stratégiák kerültek elő. A leggyakoribb az 5. stratégia volt más stratégiákkal együttest alkotva. Az 5. stratégiák (magyarázat, okadás, indoklás) a saját igényeket, kötelességeket hangsúlyozták (*kénytelen vagyok felhívni a találkozót*

²¹ A hazugságok elemzése egy külön pontban, a tanulmány 3.3.2. pontjában szerepel.

²² Az eredmények bemutatásakor minden kiemelés tölem származik (F.N.).

szervezőjét; sürgősen hívnom kell az ügyfelem; szólnom kell, hogy kések), valamint külső körülményekre hivatkoztak (*nincs a telefonom feltöltve; lemerült; gépem sincs, és még kérni sem tudok senkitől; a bankkártyám megsérült*). Az 5. stratégia védi az elutasító fél negatív arcát azzal, hogy az elutasítást végrehajtja, és közben védi mind a két fél pozitív arcát is azáltal, hogy az ok, indok jogossá teszi az elutasítást és biztosítja azt, hogy egyik fél sem tehet arról, hogy a kérés nem teljesül. Példák a további indirekt formákra:

a) a 3. kategória, a sajnálat kifejezése:

- (5) Ne haragudj, / sajnos nincs elég egyenleg a telefonomon, amivel kisegíthetnék, / **sajnálom.** (jab²³ + 5 + 3)²⁴
- (6) **Sajnálom,** / de nem tartózkodom itthon, / ezért nem tudok segíteni. (3 + 5 + 2. b)

b) a 6. kategória, alternatíva, a segítség más formájának följárlása:

- (7) Még szünetben el akartam intézni önnek az XY ügy lemásolását, / illetve felhívni YX asszonyt a holnapi vacsorával kapcsolatban, / **de megpróbálok odatelefonálni az osztályra, át tudja-e önnek hozni esetleg valaki.** (5 + 5 + 6)
- (8) Ne haragudj, / csak egy hívásra elegendő összeg van a telefonomon, / és kénytelen vagyok felhívni a találkozó szervezőjét, hogy a késéről értesítsem. / **Kérjünk meg valakit, hátha segíthet telefonálnod!** (jab + 5 + 5 + 6)

c) a 7. kategória, a jövőbeli vagy múltbeli feltételhez kötött elfogadás:

- (9) Szünet van főnök, / **amint végzem, megyek is érte.** (5 + 7)
- (10) Ne haragudj, / még be sem fejeztem az ebédemet. / **Utána elmehetek, ha gondolod.** (jab + 5 + 7)
- (11) Ne haragudj, / de délután édesanyámmal megyünk orvoshoz. / **Ha előbb szóltál volna...** (jab + 5 + 7)

d) a 8. kategória, jövőbeli elfogadás kilátásba helyezése:

- (12) Kimerült vagyok / és nem tudom kifogástalanul elvégezni. / Megpróbálnál egy másik kollégát? / **Remélem, a következő alkalommal segíthetek.** (5 + 2. b + 11 + 8)
- (13) Ne haragudj, / de nincs most energiám ehhez. / **Legközelebb segítek,** ígérem. (jab + 5 + 8)

e) 11. kategória valamely alkategóriája:

- (14) Ne haragudj, / egyetlen hívásra elegendő összeg van a telefonomon, / és sürgősen hívnom kell az ügyfelem. / Később megpróbálok segíteni, / **keress fel a munkahelyemen!** (jab + 5 + 5 + 8 + 11)

²³ Maróti (2013) alapján így jelölöm a bocsánatkérést mint járulékos aktust.

²⁴ A példák mellett zárójelben a taxonómiának (2.2.) megfelelő számozással jelölt stratégiákból álló stratégiaegyüttesek vannak föltüntetve.

- (15) Kimerült vagyok / és nem tudom kifogástalanul elvégezni. / **Megpróbálnál egy másik kollégát?** / Remélem, a következő alkalommal segíthetek. (5 + 2. b + 11 + 8)

Ezek a stratégiák védik az elutasító fél pozitív arcát, azt a róla kialakított képet, hogy segítőkész. Emellett védik a másik pozitív arcát is azáltal, hogy megteremtik annak a lehetőségét, hogy az illető kívánsága teljesülhessen más formában, illetve védik a másik negatív arcát is, mivel lehetősége van arra, hogy a felkínáltakat ne fogadja el, ezzel megmarad cselekvési szabadsága.

A járulékos beszédaktusok közül előkerült a bocsánatkérés több formában (*Ne haragudj; Ne haragudjon; bocs; elnézést; sorry*) és a köszönet is (*Természetesen megcsinálnám, ha lehetőségem lenne rá, de most nekem is közbejött valami, amit nem szeretnék elhalasztani. Köszönöm a megértésedet!*). Ez a köszönet azonban más, mint a Szili (2002a)-nál meghatározott, a kínálás, ajánlat elutasításakor megjelenő, a másik arcának kedvező járulékos aktus. Ez esetben a köszönet a kérés folytatásának lehetőségét megakadályozza, az interakciót lezárja. Ezzel az elutasító fél arcának további fenyegetése gátolva van, a kérő fél negatív arca azonban sérülhet, mert cselekvési lehetőségei korlátozottá válnak. A további előkerülő járulékos elemek:

- a) támogató vélemény vagy egyetértés (*szívesen odaadnám; szívesen segítenék; bármennyire is szeretnék; természetesen megcsinálnám; önként jelentkeznek*);
- b) enyhítők
 - i. a képesség tagadása (*nem tudom*)
 - ii. a lehetőség hiánya (*nem adhatom; nem mondhatom le*)
 - iii. a feltételes mód használata (*nem adnám; megcsinálnám; mennék*)
 - iv. a személytelen *nem lehet*
 - v. módosítószók (*sajnos; sajna*)
 - vi. a *nem* más formában kifejezve (*vonakodom eleget tenni*).
- c) fokozók, amelyek a sajnálat vagy az egyetértés kifejezésekor vagy a magyarázatokban, indoklásokban kerültek elő, erősítve ezek hatását (*kénytelen vagyok; fontos; kell; élet-halál kérdése; muszáj; sürgősen; tényleg; hadd; kérlek; kérem; ígérem; teljesen; nagyon; kifogástalanul; használhatatlan; halaszthatatlan; képtelen vagyok; esetleg; jaj, jaj; tudod; őszinte leszek*).
- d) homályosítók (*bármí; ilyesmi*).

A végrehajtott stratégiaegyüttesek nem mondhatók csak negatív vagy csak pozitív udvariassági stratégiának, az együttesek elemei, az enyhítő és a fokozó lehetőségek vegyesen irányultak mindkét fél mindkét arcára, az együttesek így igyekeztek egyszerre végrehajtani mindkét fél mindkét arcának védelmét.

3.3.2. A hazugság az elutasításokban

A hazugság a taxonómia (2.2.) 5. kategóriájába tartozik, előkerült

- a) más magyarázattal, amelynek kiegészítéseként, az elutasítás nem direkt formájának megerősítéseként funkcionált

- (16) Szabadságon vagyok / és **külföldön**, / nem tudom a segítségem adni, / **gépem sincs**, / és még kérni sem tudok senkitől. / Ne haragudj, / de most nem tudok segíteni. (5 + 5 + 2. b + 5 + 5 + jab + 2. b)

b) más hazugsággal

- (17) **Jaj, jaj, éppen az előbb ígérektem el a Jánosékhoz, / mert beteg lett a felesége / és oda kell sietnem, / ezt nem mondhatom le!** (5 + 5 + 5 + 5)

c) más, nem 5. stratégiával

- (18) Nem fogok tudni most átmenni sajnos, / **fő a vacsi, meg mosok is éppen.** / Így hirtelen nincs valami kérdésed? / Holnap munka után szívesen átugrom, ha akkor még tudok segíteni. (2. b + 5 + 11 + 7)
- (19) Sajnos nem tudok neked segíteni ma, / bármennyire is szeretnék, / **ugyanis erős gyomorrontásom van, / és nagyon rosszul vagyok.** (2. b + támogató vélemény + 5 + 5)

Az I/1 szituációváltozatban egy adatközlő válasza tartalmazott hazugságot (ld. 1. táblázat). Az adatközlő a kérést nagynak, elutasítását pedig jogosnak tartotta. A stratégiát utólag teljesen elfogadhatónak találta, azzal indokolva, hogy a hazugság olyan körülményekre hivatkozik, amelyekről nem ő tehet, így ezzel pozitív arcát védi, mivel azt fejezte ki, hogy nem azért nem segít, mert nem segítőkész, hanem azért, mert nem tud. Emellett védte saját negatív arcát is, hiszen az elutasítást végrehajtja. A többi adatközlő ebben a szituációváltozatban barátjának nem hazudott. A kérés súlyát, bár eltérően értékelték, az elutasítást mindannyian jogosnak találták. Magyarázatot, okot egy adatközlő kivételével mindenki adott, enyhítették az elutasítást bocsánatkéréssel, és többen használtak direkt formát. Ebben az esetben az elutasítás valós oka elegendő volt ahhoz, hogy az elutasítást különösebb kellemetlenség nélkül végrehajtsák. Voltak olyan adatközlők, akik később azt is megindokolták, miért tartották az elutasítást jogosnak. Az indokok a következők voltak: 1) saját tulajdonával mindenki maga rendelkezik; 2) nekik is nagy szükségük volt telefonjukra.

Ugyanennek a szituációnak a másik változatában (I/2) már öt adatközlő alkalmazott hazugságot. Közülük egy adatközlőnél volt ezzel egyidejűleg változás a kérés súlyának megítélésében is, illetve egy másik adatközlőnél volt változás az elutasítás jogosságának megítélésében (ld. 1. táblázat). A hazugság megjelenését (vele együtt a kérés súlyának és az elutasítás jogosságának megítélését is) tehát befolyásolta a kérő fél személye. Az elutasítás jogosságát általában azzal indokolták, hogy 1) ha a saját teendő fontos, akkor az elsőbbséget élvez; 2) nem kell mindenben engedelmeskedni főnöküknek; 3) ha valaki szívességet kér, akkor számolnia kell azzal, hogy azt elutasítják; 4) mivel nem barátját utasítja el, nem fog lelkiismeret-furdalást érezni vagy 5) saját tulajdonával mindenki maga rendelkezik. Azok, akiknél előkerült a hazugság stratégiája, ezt azzal indokolták, hogy olyan külső körülményre hivatkoztak, amellyel elkerülik a másik megbántását, és magukat sem büntetik föl rossz színben, vagyis védtek mindkettejük arcát. A hazugság ebben az esetben főleg a saját arc védelmét szolgálta, mivel bár a valós indok elegendő volt ahhoz, hogy az elutasítást jogosnak tartsa az adatközlő, az mégsem tűnt elégnak az eredményes és/vagy a kellemetlen elutasításhoz olyan személlyel szemben, akivel a hatalmi viszonyok nem kiegyenlítették.

A II. szituációban egy adatközlő kivételével mindenki hazudott a barátjának, a III. szituációban a főnökének kivétel nélkül mindenki hazudott (ld. 2. táblázat). A kérést, ha az baráttól származott, nyolc adatközlő nem tartotta jogosnak elutasítani, míg ugyanezt a kérést a felettesétől egy fő kivételével, mindenki joggal utasította el, tehát a valós indok elégséges volt ahhoz, hogy az elutasítást megtegyék, mégsem a valós indokra hivatkoztak. Azt, hogy barátjuk kérését miért nem tartják jogosnak, azzal indokolták, hogy ez önzés, egy barátnak minden esetben segíteni kell.

A III. szituációban ugyanezt a kérést főnöküktől kapva a szabadnap, a szabadidő tiszteletben tartására hivatkozva tartották jogosnak elutasítani. Fontos azonban megemlíteni azt, hogy bár a valós indok elegendőnek bizonyult az elutasítás jogosságához, mégis mindenki hazudott a főnökének, vagyis a kérő fél személye ez esetben is nagyban befolyásolta a hazugság megjelenését.

Ebben a két szituációban előfordult, hogy az adatok elemzése során nehéz volt megállapítani azt, hogy adott esetben a megnyilatkozás tartalmaz-e hazugságot. A szituációkban az elutasítás oka az volt, hogy az illetőnek nincs kedve segíteni barátjának este, főnökének szabadnapján, inkább pihenéssel töltené idejét. Több adatközlő hivatkozott fáradtságra, kimerültségre, amely feltételezi a pihenés szándékát, szigorúan véve azonban az elutasítás oka nem az volt, hogy az illető fáradt, és ezért szeretne pihenni, hanem az, hogy nincs kedve a kérésnek eleget tenni. A munkadefiníció (2.1.) alapján az illető esetek is hazugságként értelmezendők.

A IV/1 szituációváltozatban két fő kivételével mindenki hazudott (ld. 3. táblázat). Egyikőjük kis súlyúnak ítélte a kérést, elutasítását nem tartotta jogosnak, a másik adatközlő a kérést közepesen súlyosnak, elutasítását jogosnak tartotta. Az adatközlők az elutasítás jogosságát a szabadidő tiszteletben tartásával indokolták, azzal, hogy a másik kellemetlen helyzetbe hozza őket a kéréssel, így nekik joguk van magukat védeni ez ellen. A IV/2 szituációváltozatban a közül a két adatközlő közül, akik barátjuknak nem hazudtak, csak egyikőjük nem hazudott főnökének sem. Nála egyidejűleg közepesre nőtt a kérés súlyának megítélése, elutasítását pedig ez esetben már jogosnak tartotta. Az elutasítás jogosságát a szünet tiszteletben tartásával magyarázta. Rajta kívül egy adatközlő nem hazudott főnökének, holott barátjának igen. Ő barátja kérését kis, főnöke kérését közepes súlyúnak tartotta, barátja elutasítását nem érezte jogosnak, a felettesét már igen. Barátjánál a hazugság a másik arcát és a saját pozitív arcát tartja szem előtt, hiszen a kérés kis terhet rótt volna rá, így elutasítása nem volt jogos a szemében. Később úgy ítélte meg, hogy jobban tette volna, ha ad egy őszinte magyarázatot. A két adatközlőn kívül mindenki más hazudott főnökének. Az elutasítás jogosságát a szünettel magyarázták, valamint azzal, hogy a főnök visszaél hatalmával, ha beosztottjától annak szabadidejében kér valamit, a hazugság így az adatközlők saját negatív arcát védte, úgymond kiegyenlítette a hatalmi viszonyt. A hazugságokat azzal indokolták, hogy az elégséges magyarázatot szolgáltat arra, hogy az elutasítás a másik számára is elfogadható és indokolt legyen.

A hazugságok tartalmukat tekintve leginkább olyan körülményekre hivatkoztak, amelyek az elutasítókat feddhetetlenné, az elutasítást pedig megmásíthatatlanná teszik. Ebből kifolyólag a hazugság nemcsak úgy védi az elutasító fél negatív arcát, hogy az elutasítás részét képezi, hanem igyekszik továbbá olyan tartalommal is bírni, amely megakadályozza a másik félnek a kérés folytatását. A hazugság ezzel fenyegeti a kérő fél negatív arcát, befolyásolja annak interakciós lehetőségeit, és így hatalmat, kontrollt is gyakorol fölötte.

3.3.3. Az arcvédő hazugság és az önigazolás

Az adatok megmutatták, hogy voltak olyanok, akik utólag negatívan értékelték stratégiájukat. Ebből kitűnik az, hogy az elutasítás végrehajtásakor a tervezhetőség hiánya olyan stratégiák végrehajtására is ösztönözhet, amelyet később felülírunk.

Azok, akik utólag negatívan ítélték meg stratégiájukat, gyakran hivatkoztak arra a szocializáció során elsajátított etikai tanra, amely szerint „hazudni bűn”, „az őszinteség erény”. Ahogy a dolgozat egy korábbi pontja (2.3.) írta, az arcvédő hazugság meglétének egy lehetséges magyarázatát adhatja a kognitív disszonancia-elmélet, amely szerint, ha valakinek a viselkedése ellentmondásba kerül tudásával, az egy olyan feszültséget szül, amely leküzdésének egyik módja az önigazolás.

Az önigazolás mechanizmusa tetten érhető abban, ahogy az adatközlők később saját hazugságaikat igyekeztek igazolni, például:

- (20) „Nem támogatom a föllentést, de sajnos sokat tapasztalom, hogy a mai világban sok főnök van, aki visszaél azzal, hogy bármit elvárhat, elkérhet, parancsolhat. Néha határt kell szabni ennek, ha lehet.”
- (21) „Zolinak nem lett volna szabad visszautasítani Kálmán kérését. Zoli egy lusta bunkó, de tény, hogy ha őszinte lett volna, azzal nagyon megsérti Kálmánt.”
- (22) „Szociálisan elfogadottabb jóindulatúan hazudni, mint a praktikus őszinteség.”

3.3.4. A következtetések

A hazugság a jelen kutatásban megjelent mind a saját, mind a másik arcát figyelembe vevő, a kontextuális tényezőktől függően hol az egyikre, hol a másikra nagyobb hangsúlyt fektető esetekben egyaránt, így az elutasítás stratégiájaként és arcvédő stratégiaként is funkcionálhat. A hazugság „nyomós indokként” jogossá teheti az elutasítást, véde az elutasító fél negatív arcát attól, hogy a kérésnek eleget kelljen tennie, pozitív arcát pedig attól, hogy pozitív énképe sérüljön. Védi továbbá a másik – tartalomtól függően negatív vagy pozitív – arcát is. Mindezek mellett lehetővé teszi azt, hogy az elutasító fél elkerülje a kérés folytatását, a további arcfenyegetést, ezzel befolyásolja a partner interakciós lehetőségeit, kontrollt gyakorolva felette, a hazugság tehát a hatalomgyakorlás egy eszköze is lehet. Előnye, hogy mindkét fél arcát képes védeni, hátránya az a potenciális arcfenyegetés, amely adódhat abból, ha a hazugság kiderül.

A szívességgérés elutasításában megjelenő hazugság a bemutatott pilot kutatás keretében egy olyan nyelvhasználati stratégiának bizonyult, amely tudatosan, megtévesztő szándékkal közöl valótlan tartalmat az arcvédés érdekében. Ez az *arcvédő hazugság* a korábban bemutatott tipológiákba is beilleszthető: bár a korábban meghatározott munkadefiníció a szándék vagy a cél milyenségét (jó vagy rossz) nem tartalmazta (2.1.), az adatközlők indoklásai alapján az arcvédő hazugság Szent Ágoston rendszerében leginkább a 7. vagy 8. kategóriának, Szent Tamásnál a jó szándékú hazugságnak felel meg, Bok felosztásában *bagatell hazugság* (Bok 1983). A jelen tanulmányban előkerült hazugságok tettekről, hollétről, illetve okokról szóltak (DePaulo et al. 1996); tartalomtól függően lehet *leplezés* vagy *meghamisítás* (Ekman 1985) is. Goffman (1974) rendszerében *jóindulatú hazugságnak* tekinthető, azon belül is *stratégiai kitalációnak*. Meltzer (2003)-nál pedig az *altruisztikus hazugság* körébe sorolható.

4. Összegzés

A tanulmányban bemutatott pilot kutatás a hazugság szerepét vizsgálta a szívességkérés elutasításában. A kutatás kiinduló kérdése az volt, hogy a szívességkérés elutasításában elfogadható nyelvhasználati stratégia-e a hazugság negatív társadalmi megítélése ellenére? Az empirikus kutatás három kutatási kérdésre kereste a választ: 1) megjelenik-e, és hogyha igen, hogyan jelenik meg a hazugság a szívességkérés elutasításában; 2) a választott stratégia utólag milyen megítélés alá esik az elutasító fél oldaláról; 3) mi indokolja az adott stratégia választását és későbbi megítélését?

Az empirikus kutatás egy pilot kutatás volt, amelyben az adatközlőknek két kérdőívet kellett kitölteniük: egy diskurzus-kiegészítő kérdőívet, és egy erre reflektáló, retrospektív kérdőívet. A kutatás intralingvális jellegű volt. A kérdőívek elemzése a kontextuális tényezők (az interakciós felek közötti viszony; az elutasítandó kérés súlya és az elutasítás jogossága) figyelembe vételével készült, azonosította az elutasítási stratégiákat és a kutatás elméleti keretében megfogalmazott munkadefiníciónak megfelelően a hazugságokat.

A kutatás eredményei ráirányították a figyelmet arra, hogy a kérő fél személye hatással lehet egy kérés súlyának és az elutasítás jogosságának a megítélésére, valamint a hazugság megjelenésére is. A kutatásban részt vevők az elutasítást komplex stratégiaegyüttesekkel hajtották végre, amelyek a felek arcának védelmét is szolgálták.

A hazugság a stratégiák azonosításához használt taxonómia szerint magyarázat, okadás formájában került elő. A hazugság mind a két fél mindkét arcát képes védeni, így nemcsak az elutasítás, hanem az arcvédelem stratégiájaként is értelmezhető: védheti az elutasító fél negatív arcát (az elutasítás végrehajtásával), védheti pozitív arcát is (indokolja az elutasítást), illetve védheti a másik arcát is (nem bántja meg őt). A valós magyarázat, indok ezeket szintén eléri, a hazugság azonban olyan körülményekre hivatkozik, amellyel a fentiekben túl azt is igyekszik elérni, hogy a másik fél a kérést, az arcfenyegetést ne tudja folytatni. Mivel ezzel kontrollt gyakorol a másik felett, a hazugság a hatalom gyakorlásának egy eszköze is lehet.

A hazugság a jelen kutatásban egy külön nyelvhasználati stratégiának bizonyult, amely tudatosan, megtévesztő szándékkal közöl valótlan tartalmat az arcvédelem érdekében, és amely a kutatás elméleti keretében tárgyalt hazugságtipológiákba is beilleszthető volt.

5. Elméleti és módszertani dilemmák, a kutatás további lehetséges irányai

A kutatás elméleti keretének bemutatásakor (2.) is utaltam arra, hogy a hazugságnak a nyelvészeti pragmatika keretein belül történő vizsgálata több nehézségbe is ütközik.

A hazugság vizsgálata nemcsak az elméleti dilemmák, hanem a módszertani nehézségek miatt is problémásnak bizonyulhat. Ahhoz ugyanis, hogy egy megnyilatkozásról megállapíthassuk, hazugság-e, ismernünk kell a megnyilatkozó tudását, hiedelmeit és szándékait. Ennek vizsgálata vagy etikai kérdéseket vethet fel, vagy

az adott vizsgálati módszer hatékonyságát kérdőjelezheti meg. A jelen kutatás során is fölmerültek hasonló kérdések, amelyek azonban nemcsak a téma problémás voltára irányítják a figyelmet, hanem a problémák megoldásának megtalálására is ösztönzőleg hathatnak – hiszen bizonyára több feltártnivalót rejt még magában a téma. Egy további fontos aspektusa lehetne a hazugságra vonatkozó vizsgálatoknak például a befogadói oldal vizsgálata: a befogadó hogyan, milyen jegyek mentén azonosítja és értékeli a hazugságot, vagy épp milyen jegyeket azonosít a hazugság jeleként?

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Árvay Anettnek, Dér Csilla Ilonának és Németh T. Enikőnek, valamint a tanulmány anonim lektorainak, hogy értékes és hasznos észrevételeikkel segítették munkámat.

Hivatkozások

- Aronson, Elliot 2008. *A társas lény*. Fordította Erős Ferenc. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Árvay Anett 2003. A manipuláció és a meggyőzés pragmatikája a magyar reklámszövegekben. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 11–35.
- Árvay Anett 2007. Manipulatív érvelés írott reklámokban. In Váradi Tamás (szerk.) *Alknyelvdok. I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 1–12.
- Bárczi Géza – Országh László (szerk.) 1959–1978. *A magyar nyelv értelmező szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Bárházi Eszter 2008. Manipuláció, valamint manipulációra alkalmas nyelvhasználati eszközök a sajtóreklámokban. *Magyar Nyelv* 104/4:443–463.
- Beebe, Leslie M. – Takahashi Tomoko – Robin Uliss-Weltz 1990. Pragmatic transfer in ESL refusals. In Robin C. Scarcella – Elaine S. Andersen – Stephen D. Krashen (szerk.) *Developing Communicative Competence in a Second Language*. New York: Newbury House. 57–73.
- Bok, Sissela 1983. *A hazugság. A köz- és magánélet válaszútjai*. Fordította Háber Judit. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Bosco, Francesca M. – Monica Bucciarelli 2008. Simple and complex deceptions and ironies. *Journal of Pragmatics* 40/4:583–607.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 1978. Universals in language usage. Politeness phenomena. In Esther N. Goody (szerk.) *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. (Cambridge Papers in Social Anthropology 8). Cambridge: Cambridge University Press. 56–232.
- Brown, Penelope – Stephen C. Levinson 2008. Univerzálék a nyelvhasználatban: az udvariasság jelenségei. [Universals in language usage. Politeness phenomena. 1978]. Fordította Siklaci István. In Siklaci István (szerk.) *Szóbeli befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Budapest: Typotex Kiadó. 37–119.

- Carson, Thomas L. 2010. *Lying and Deception. Theory and Practice*. Oxford: Oxford University Press.
- Chen, Rong – Chunmei Hu – Lin He 2013. Lying between English and Chinese: An intercultural comparative study. *Intercultural Pragmatics* 10/3:375–401.
- Chen, Xing – Lei Ye – Yanyin Zhan 1995. Refusing in Chinese. In Gabriele Kasper (szerk.) *Pragmatics of Chinese as Native and Target Language*. Manoa: University of Hawai'i Press. 119–163.
- Coleman, Linda – Paul Kay 1981. Prototype semantics: The English word *lie*. *Language* 57/1:26–44.
- DePaulo, Bella M. – Deborah A. Kashy – Susan E. Kirkendol – Melissa M. Wyer – Jennifer A. Epstein 1996. Lying in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology* 70/5:979–995.
- Ekman, Paul 1985. *Telling Lies. Clues to Deceit in the Marketplace, Politics, and Marriage*. New York: W.W. Norton.
- Eőry Vilma (szerk.) 2007. *Értelmező szótár+*. (A magyar nyelv kézikönyvei 13–14). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Festinger, Leon 1957. *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Goffman, Erving 1967. *Interaction Ritual. Essays in Face to Face Behavior*. New York: Doubleday Anchor.
- Goffman, Erving 1974. *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Boston: Northeastern University Press.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Hankiss Ágnes 1978. *A bizalom anatómiája*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Hoppe, Gerit 2007. Does language force us to lie? In Jochen Mecke (szerk.) *Cultures of Lying. Theories and Practice of Lying in Society, Literature, and Film*. Berlin: Galda + Wilch Verlag. 127–136.
- Kiss Gábor (szerk.) 1998. *Magyar szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*. (A magyar nyelv kézikönyvei 1). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kiss Szabolcs 2005. *Elmeolvasás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Leyens, Jacques-Philippe – Jean-Paul Codol 1999. A társas megismerés. In Miles Hewstone – Wolfgang Stroebe – Jean-Paul Codol – Geoffrey M. Stephenson (szerk.) *Szociálpszichológia: Európai szemzőgből*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 105–130.
- Magyar László András 2000. Hazugságtipológiák. *Holmi* 12/4:446–451.
- Maróti Orsolya 2013. *Ajánlatok elutasításának pragmatikai vizsgálata természetes adatgyűjtési módszerrel*. Doktori értekezés. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Meibauer, Jörg 2011. On lying. Intentionality, implicature, and imprecision. *Intercultural Pragmatics* 8/2:277–292.
- Meltzer, Bernard M. 2003. Lying: deception in human affairs. *International Journal of Sociology and Social Policy* 23/6–7:61–79.
- Nábrády Mária 2006. *A hazugság pszichológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Nemesi Attila László 2004. Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In Ivaskó Livia (szerk.) *A kommunikáció útjai*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport. 157–179.
- Perner, Josef 1991. *Understanding the Representational Mind*. Cambridge: The MIT Press.
- Peskin, Joan 1996. Guise and guile: Children's understanding of narratives in which the purpose of pretense is deception. *Child Development* 67/4:1735–1751.
- Reboul, Anne – Jacques Moeschler 2005. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Fordította Gécseg Zsuzsanna. Budapest: Osiris Kiadó.
- Searle, John R. 1982. *Sens et expression. Études de théorie des actes de langage*. Paris: Les Éditions de Minuit.
- Searle, John R. 2000. *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Fordította Kertész Balázs. Budapest: Vince Kiadó.
- Simpson, David 1992. Lying, liars and language. *Philosophy and Phenomenological Research* 52/3:623–639.
- Sing, Christine Simone 2007. The linguistics of lying. In Jochen Mecke (szerk.) *Cultures of Lying. Theories and Practice of Lying in Society, Literature, and Film*. Berlin: Galda + Wilch Verlag. 115–126.
- Szili Katalin 2002a. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126/2:204–220.
- Szili Katalin 2002b. A kérés pragmatikája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 126/1:12–30.
- Szili Katalin 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131/1:1–17.
- Szili Katalin 2013. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 36). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Takahashi, Tomoko – Leslie M. Beebe 1987. The development of pragmatic competence by Japanese learners of English. *JALT Journal* 8/2:131–155.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 131). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Tavris, Carol – Elliot Aronson 2007. *Mistakes Were Made (But Not by Me). Why We Justify Foolish Beliefs, Bad Decisions, and Hurtful Acts*. Boston, New York: Houghton Mifflin Harcourt.

Függelék

A második kérdőív szituációi

1. Pétert reggel megkéri felesége, hogy munkába menet fizessen be pár számlát, de Péter nagyon utál sorban állni a postán, ezért kibújik a feladat alól.
Péter felesége: *Kérlek, fizesd be a számlákat menet közben. Úgyis útba esik neked a posta.*
Péter: *Ne haragudj, nagyon kell sietnem, így is késésben vagyok, nem lesz rá időm.*

2. Gábor hétvégén házibulit rendez. Egyik ismerősének barátnője, Csilla meglát a polcon egy könyvet, amelyet régóta el szeretne olvasni. Kölcsönkéri Gábortól, aki nem szereti kölcsönadni a könyveit, mert eléggé félti őket. Nemet mond Csillának.

Csilla: *Neked megvan ez a könyv!? Hogy milyen régóta keresem. Kölcsönadnád?*

Gábor: *Ne haragudj, de nem az enyém, nálam is kölcsönben van.*

3. Bianka barátnőjével, Helgával utazik a vonaton, amely hirtelen megáll, és bemondják, hogy technikai okok miatt késni fog. Bianka egy fontos találkozóra igyekszik. Épp telefonálni szeretne, hogy erről értesítse a másik felet. Telefonján egy hívásra elegendő összeg van. Helga kölcsönkéri Bianka telefonját egy hívás erejéig, melyre Bianka nemet mond.

Helga: *Kölcsönadnád a telefonod?*

Bianka: *[az adatközlő válasza az első kérdőívből]*

4. Karolina estére fontos vendégeket vár vacsorára. Nem főz valami jól, ráadásul nagyon izgul is. Főlhívja barátnőjét, Emőkét, hogy nem boldogul, és megkéri, hogy menjen át segíteni. Emőke másnap korán kel, időben le kell feküdnie. Nem megy át segíteni Karolinának.

Karolina: *Szia! Gondban vagyok. Mindjárt itt vannak a kollegák, én pedig sehogy sem állok a vacsival. Át tudnál jönni segíteni?*

Emőke: *Ne haragudj, mennék, ha tudnék, de most nálam is vannak. Nagyon sajnálom!*

5. Zoli ebédszünetben többedmagával ül a büfében. A szünetből még hátravan fél óra, Zoli és még pár kollegája befejezték az étkezést. Megjelenik Kálmán, Zoli barátja, és megkéri Zolit, hogy menjen el pár iratért, amikre a nap folyamán még szüksége lesz. Kálmánnak az a fél óra van a szünetből, mivel feltartották korábban. Zoli el tudna menni az iratokért, idejébe belefér, de semmi kedve nincs hozzá. Nemet mond Kálmán kérésére.

Kálmán: *Alig maradt valami időm. Megkérhetlek, hogy menj el azért a pár papírárt? Nem kell messzire menni.*

Zoli: *[az adatközlő válasza az első kérdőívből]*

6. Lillát délelőtt a munkahelyén megkeresi főnöke, Ferenc. Ferenc nem készült el a délutáni ülés prezentációjával, és még elég sok mindent el kell, hogy intézzon az ülés előtt. Megkéri Lillát, hogy fejezze be a prezentációt. Lilla épp ki akar menni ebédszünetre, ezért nem teljesíti főnöke kérését.

Ferenc: *Lilla, kérlek, befejeznéd ezt a prezentációt? Nekem még ezer dolgom van, és délutánra kész kell legyen.*

Lilla: *Jaj, ne haragudj! Egy megbeszélésre kell átmennem a másik épületbe. Meg tudnál kérni valaki mást?*

7. Csabát megkéri főnöke, hogy szabadnapján végezzen el egy fontos munkát. Csabának nincs semmi halaszthatatlan dolga, pihenni szeretne. Kibújik főnöke kérése alól.

Csaba főnöke: *Most derült ki, hogy holnapra meg kell csinálni ezt a munkát. Megcsinálnád?*

Csaba: *[az adatközlő válasza az első kérdőívből]*

8. Mátyás vonaton utazik, amely hirtelen megáll, és bemondják, hogy technikai okok miatt késni fog. Mátyás egy fontos találkozóra igyekszik. Épp telefonálni szeretne, hogy erről értesítse a másik felet. Telefonján egy hívásra elegendő összeg van. A vonat indulása előtt Mátyás összefutott főnökével, aki pár fülkével odébb ült le. Most megkeresi Mátyást, és kölcsönkéri telefonját. Mátyás elutasítja főnöke kérését.

Mátyás főnöke: *Kölcsönadnád a telefonodat?*

Mátyás: *[az adatközlő válasza az első kérdőívből].*

9. Ervint egy fárasztó nap után fölhívja rég nem látott ismerőse, Tamás. Tamás külföldön él, rég nem volt idehaza. Megkéri Ervint, hogy este kísérije el a városba. Ervin nagyon szeretne pihenni, semmi kedve nincs kimozdulni, ezért lerázza Tamást.

Tamás: *Körbe tudnál vezetni a városban? Rég voltam már itt, és rajtad kívül nem sok mindenkit ismerek.*

Ervin: *Ne haragudj, de randim lesz ma este, amit már nem tudok lemondani. Máskorra megbeszélhetünk valamit.*

10. Diát este fölhívja barátja, Gina, és megkéri, segítsen neki egy fontos munkájában. Diának éppen nincs más programja, másnap nem kell korán kelnie, azonban nem szívesen foglalkozna ezzel, inkább pihenne. Nemet mond Ginának.

Gina: *Elakadtam a munkámban. Tudom, hogy te értesz a témához. Segítenél?*

Dia: *[az adatközlő válasza az első kérdőívből].*

11. Béla ebédszünetben több kollégájával ül a büfében. A szünetből még hátravan fél óra. Béla, és még pár kollega befejezték az étkezést. Főnöke odamegy az asztalukhoz, és megkéri Bélát, hogy szaladjon el pár fontos iratért. Béla el tudna menni az iratokért, idejébe belefér, de semmi kedve nincs hozzá. Nemet mond főnökének.

Béla főnöke: *Megkérhetlek, hogy menj el azért a pár papírért?*

Béla: *[az adatközlő válasza az első kérdőívből].*

A szerzőről

Falyuna Nóra a Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéken működő Pragmatikai Diákműhely tagja és az MTA Nyelvtudományi Intézet munkatársa. Kutatási területe a diskurzuselemzés és a beszédaktusok vizsgálata, elsősorban a nyelv és a megtévesztés, a manipuláció és a hatalom összefüggéseire koncentrálna.

Elérhetősége: norafalyuna@gmail.com

A manysi ditranzitív igék szintaxisa szemantikai megközelítésből

Sipőcz Katalin

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Jelen tanulmány a manysi nyelv ditranzitív szerkezeteit és ditranzitív igéit vizsgálja. A vizsgálat főképpen arra irányul, hogy a ditranzitív igék szemantikája befolyásolja-e a szerkezetválasztást. A manysiban kétféle ditranzitív szerkezet használatos. A tanulmány bemutatja, hogy a vizsgált szempontból a szerkezetek alternálódása teljesen szabadnak tűnik, bármely ditranzitív ige bármelyik szerkezetben szerepelhet. A szerkezetválasztás pragmatikai alapú, az ige szemantikai tulajdonságai nem befolyásolják.

Kulcsszavak: manysi nyelv, ditranzitív szerkezetek, ditranzitív igék, szintaktikai alternáció, lexikai hasadás

1. Bevezetés¹

Írásomban a manysi nyelv² ditranzitív igéit vizsgálom abból a szempontból, hogy a ditranzitív ige szemantikája befolyásolja-e azt, hogy melyik ditranzitív szerkezet-típust használja a nyelv. Vizsgálatom alapvetően tipológiai indíttatású. Az utóbbi években meglehetősen sok tipológiai vizsgálat foglalkozott a ditranzitív igék és ditranzitív szerkezetek különféle tulajdonságaival. Az ezekben alkalmazott vizsgálati szempontok alkalmasak a manysi nyelv ditranzitív szerkezeteinek elemzésére és tipológiai jellemzésére. A manysiban kétféle ditranzitív szerkezet alternálódása figyelhető meg. Az írás első részében definiálom a ditranzitív ige és a ditranzitív szerkezet fogalmát, ezt követően kitérek a ditranzitív igék szemantikai csoportosítására. A harmadik részben manysi adatok alapján elemzem a kérdéskört. Manysi nyelvi adataim egy kb. 300 ditranzitív szerkezetet tartalmazó adatbázisból származnak, melynek forrása egyrészt archaikusabb folklórszövegek, másrészt újabb írott szövegek és anyanyelvi adatközlők adatai. A pontos forrást az egyes nyelvi adatoknál adom meg. Jelen írásomban döntően északi nyelvjárási adatok szerepelnek, mely a manysinak napjainkban egyedüli beszélt nyelvjárása, s a manysi irodalmi nyelv alapja. (A manysi adat nyelvjárását csak akkor jelölöm, ha az nem északi nyelvjárásból való.)

¹ A tanulmány az OTKA K 101652 sz. kutatás keretében készült.

² A manysi nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor csoportjába tartozik. Erősen veszélyeztetett nyelv, alig 1000 beszélője van, ők Nyugat-Szibériában, főképpen az Ob és mellékfolyói, a Szoszva és Szigva mentén élnek néhány faluban.

2. A ditranzitivitás

2.1. A ditranzítív ige és a ditranzítív szerkezet tipológiai megközelítésben

Ditranzítív szerkezetnek a ditranzítív ige által előírt argumentumszerkezetet nevezük, melynek szereplői maga az ige, az ágens (A), a recipiens (R) és a téma (T) (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 1). Vö.:³

(1)	a.	Mari	könyvet adott	Jánosnak.	Mary gave	John	a book.
	b.	Mari	mesét mondott	Jánosnak.	Mary told	John	a story.
	c.	A	T	R	A	R	T

A ditranzítív igék a háromargumentumú igék olyan csoportját alkotják, melyek jellemzően fizikai transzfert fejeznek ki (*ad, küld, visz* stb.), de más, közeli szemantikájú igék is gyakran hasonló szerkezetben szerepelnek, s ebben az esetben ezek is ebbe a csoportba sorolódnak, pl. kommunikációs igék (*mond, mesél, énekel* stb.).

A ditranzítív szerkezetek tipológiai csoportosítása a monotranzítívakkal való összevetésen alapul. Aszerint különböztethetők meg a szerkezettípusok, hogy a ditranzítív ige T vagy R argumentuma jelenik-e meg ugyanolyan pozícióban, mint a monotranzítív szerkezet patiensse (P). Ez alapján három fő szerkezettípust különböztethetünk meg: 1) indirektív típus (*indirect object construction*), ahol a P és T jelölése egyezik (2a), 2) szekundatív típus (*secondary object construction*), ahol a P és R jelölése egyezik (2b), valamint 3) neutrális típus (*double object construction*), ahol mind T, mind R azonos módon jelenik meg, mint a P (2c).⁴ (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 2–8) Vö.:

(2)	a.	Mari pénzt adott a lányának.
		T = P (≠ R) (IOC: indirect object construction)
	b.	Mari teával kínálta a vendégeket.
		R = P (≠ T) (SOC: secondary object construction)
	c.	Mary gave John a book.
		R = T = P (DOC: double object construction)

³ A tanulmányban használt rövidítések: A – Ágens; ACC – akkuzatívusz; ADJ – melléknévképző; CAUS – műveltető képző; DOC – *double object construction*; DU – duális; DX – képző; EV – evidenciális; INSTR – instrumentális; IOC – *indirect object construction*; LAT – latívusz; LOC – lokatívusz; NEG – tagadó elem; PASS – passzív; PL – többes szám; PP – névtűtő; PRS – jelen idő; PST – múlt idő; PTCL – partikula; PTCP – melléknévi igenév; R – Recipiens; SG – egyes szám; SOC – *secondary object construction*; T – Téma

⁴ Vannak még további típusok is: tripartitív (T ≠ R ≠ P) és horizontális (T = R ≠ P) szerkezetek, valamint szeriális ígés (SVC) és possesszív (POS) szerkesztések, de ezek előfordulása az előbbiekhöz képest minimális, ezért ezekre nem térek ki.

2.2. A manysi ditranzitív szerkezetek

A manysi nyelvben kétféle ditranzitív szerkezet használatos. Az egyik az indirektív típus, melyben tehát a T a szerkezet szintaktikai tárgya,⁵ az R pedig *-n* latívuszdatívusz raggal, ritkábban hasonló szerepű névutóval jelölt (3). Az ige lehet alanyi és tárgyas ragozása.

- (3) (Kálmán 1976a: 77)
 Taw tinal-as-te ēka-te χon wańka-n.
 ő elad-PST-SG>3SG feleség-3SG has Ványka-LAT⁶
 'Eladta a feleségét a pocakos Ványkának.'

A másik a szekundatív típus, melyben az R a szintaktikai tárgy, és a T instrumentális raggal jelölt (4). Az ige néhány kivételtől eltekintve mindig tárgyas ragozása.

- (4) (Kálmán 1976b: 70)
 Nēnan am šopr-šonaχ-əl wāri-jayəm.
 ti(DU).ACC én ezüst-csésze-INSTR csinál-DU>1SG
 'Ezüst csészét készíték nektek (kettőtöknek).'

A szerkezetek passzivitálódhatnak is: a szekundatív szerkezet passzivizációja (azaz az R alanyi pozícióba kerülése) gyakoribb (5) – s ez tipológiailag is általánosabb –, de az indirektív szerkezet passzivizálódására (azaz a T alanyi pozícióba kerülésére) is akad példa (6).

- (5) R-passzivizáció (Dinislamova 2007: 11)
 (tan) tōnt tax ōs akw Buran-əl mi-w-et.
 (ők) aztán PTCL PTCL egy Buran-INSTR ad-PASS-3PL
 'Aztán még egy Buránt (motoros szánt) kaptak.'
- (6) T-passzivizáció (Dinislamova 2007: 8)
 Sverdlovski oblasť-ít mańši mir-n nemater n'otmil at majl-awe.
 szverdlovski körzet-LOC manysi nép-LAT semmi segítség NEG ad-PASS.3SG
 'A szverdlovski körzetben semmi segítséget nem nyújtanak a manysi embereknek.'

2.3. Az alternáció

Alternációnak nevezzük azt, ha egy nyelvben több ditranzitív szerkezet is használatos. Jól ismert jelenség ez, köszönhetően főképpen az angolnak, ahol az indirektív

⁵ Az északi manysiban – más manysi nyelvjárásokkal ellentétben – nincs akkuzatívusz rag, a mondat tárgya nominatívuszban áll, kivéve a személyes névmásokat, melyeknek minden nyelvjárásban van tárgyesete.

⁶ A manysiban az *-n* rag latívuszi és datívuszi funkciót is hordoz, valamint a passzív szerkezet ágense is ezzel a raggal jelölt. A glosszázásban egységesen LAT-nak jelölöm a betöltött funkciótól függetlenül. A tárgyas ragozású igealakokban és a birtokos személyragos névszókban a glosszázásban – a szuffixum szerkezetét követve – először a tárgy/birtok számára utalok, ezt követi az alany/birtokos száma és személye. Pl. DU>3SG: két tárgyra/birtokra utaló egyes szám 3. személyű rag. Alanyi ragozású ige esetén nincs tárgyra utaló glossza, csak a cselekvő személye és száma jelenik meg, pl. 3SG.

és neutrális szerkezetek alternálnának (vö.: *Mary gave a book to John.* ~ *Mary gave John a book.*).⁷ A manysiban – mint fentebb láthattuk – az indirektív és szekundatív szerkezetek alternációja figyelhető meg. Az alternálódás jelenségét illetően meg kell különböztetnünk az ún. szerkezeti alternációt (*alternation*) és a lexikai hasadást (*split*). Az előbbin azt értjük, hogy egy nyelvben ugyanaz az ige többféle ditranzitív szerkezetben is szerepelhet alapvetően ugyanolyan jelentéssel, bár pragmatikai, esetleg kisebb szemantikai eltérések lehetségesek a szerkezetek között. A lexikai hasadás esetén pedig azt látjuk, hogy egy adott ige határozza meg a használandó szerkezetet, s a *split* oka általában az adott ige szemantikájában keresendő. (Zárójelben megjegyzendő, hogy némely nyelvben a lexikai hasadás strukturális alapú: a morfológiailag összetett (képzővel alkotott) ditranzitív igék preferenciát mutathatnak bizonyos – például DOC – szerkesztésmódra (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 51). A manysiban a ditranzitív igék morfológiája nem befolyásolja a szerkezetválasztást.)

Nem ritka, hogy egy nyelvben mind az alternáció, mind a hasadás megfigyelhető. Például az angolban egyes igék nem „követik” a szerkezeti alternációt: a *say* (*sg to sy*) ’mond vkinek vmit’ csak indirektív szerkesztésben fordul elő, a *present* (*sy with sg*) ’megajándékoz vkit vmivel’ vagy *supply* (*sy with sg*) ’ellát vkit vmivel’ pedig csak szekundatív szerkesztéssel állhat. Azokban a nyelvekben is lehet lexikai hasadás, melyek jellemzően egyféle ditranzitív szerkezetet használnak. A németben általánosan indirektív szerkesztés van, de pl. a *lehren* ’tanít’ neutrális (DOC) használatú. A magyarban hasonlólt tapasztalunk, azaz az általános indirektív típus mellett szekundatív szerkesztés is megjelenik néhány ige esetében, szórványosan alternálódásra és lexikai hasadásra is található példa, vö. *ellát, megajándékoz, megkínál vkit vmivel*.⁸ (A jelenség lexikai-konstrukciós megközelítésű elemzésére l. Bibok (2008).)

3. A ditranzitív igék szemantikai csoportjai és szintaktikai megjelenésük

Mint fentebb láttuk (2.1.), a ditranzitív igék meghatározása kettős alapon nyugszik: egyrészt szintaktikai (ditranzitív szerkezetben szerepel), másrészt szemantikai alapú (transzfert fejez ki). Önmagában egyik megközelítés sem elégséges, hisz egyrészt a ditranzitívhoz hasonló szintaktikai szerkezetet más ige is előírhat (l. *Nekitámasztottam a hátamat a falnak.*), másrészt pedig a transzfer fogalma is meglehetősen „laza” sok nyelv ditranzitív szerkezeteit figyelembe véve (vö. *ad – mesél – táncol*). A tipikus ditranzitív ige esetén a transzfer fizikai jellegű, az R elől, a T pedig életelen, s a cselekvés végeredménye a T birtoklásában/helyzetében történő változás. Ilyen értelemben az *ad* talán a legtipikusabb ditranzitív ige.

A prototípus effektus érvényesül a ditranzitivitás esetében is. Megállapítható, hogy vannak prototipikus ditranzitív szituációk prototipikus ditranzitív igékkel, és vannak kevésbé prototipikus esetek. Míg a szintaktikai szerkezet adott, az ige ditranzitívnek való besorolása szemantikai alapú. Az előbbi példákön szemléltetve:

⁷ A szakirodalomban ez datív mozgatus (*dative shift*) névvel is szerepel.

⁸ Megfigyelhető, hogy a magyarban az alternálódó igéknél az igekötős ige jellemzően szekundatív típusú, míg az igekötő nélküli alak mind indirektív, mind szekundatív szerkesztésű is lehet: *kínál vkinek vmit, vkit vmivel – megkínál vkit vmivel, *megkínál vkinek vmit*.

a kérdés az, hogy transzfernek minősítjük-e az alábbi eseteket is: *táncot táncol valakinek, nekítámaszt valamit valaminek*. Míg a táncolás egyfajta mentális transzferként értelmezhető, a *nekítámaszt* esetén transzfer nem történik, ez utóbbit nem tartjuk ditranzitív igének.

A ditranzitív igék szemantikai jellemzésénél fontos tényezők az alábbiak:

- a cselekvés effektivitása, vö. *ad – küld*. Egyes nyelvekben, melyekben a cselekvés effektivitása meghatározó tényezője a ditranzitivitásnak – pl. mandarin –, akár a 'lop' jelentésű ige is ditranzitív szerkezetben szerepel erősen effektív szemantikai jegye alapján (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 52; Malchukov 2014);
- a cselekvés kivitelezésének módja (*ad – dob*);
- az, hogy a T birtok- vagy helyzetviszonyában történik-e változás (*ad – visz*);
- az R és T helye az élő–élettelen hierarchiában (pl. az *ad* tárgya általában élettelen, szemben a *bemutat* tárgyával, mely tipikusan élő).

A ditranzitív igéket tárgyaló szakirodalmak ismereteim szerint nem közölnek olyan szemantikai alapú csoportosítást, melyet kimerítőnek és egységesen alkalmazottnak tekinthetnénk. Az irodalomban megjelenő legáltalánosabb csoportok a tipikus transzfer igék (pl. *ad, elad, visz*), az okozott mozgás igéi (pl. *küld, postáz*), az ún. ballisztikus igék (*dob, gurít, hajít*), a létrehozás igéi jellemzően Beneficienssel (pl. *épít, készít, főz*), a kommunikációs igék (pl. *mond, mesél, énekel*), és az általában instrumentális „stratégiát” követő igék (pl. *etet, ellát, felszerel*). A tipológia ezeket a csoportokat vizsgálva foglalkozott a szerkezetválasztás jellemzőivel. A transzfer igéket gyakran tágabb értelemben kezelik, s közéjük sorolják az okozott mozgás igéit és a ballisztikus igéket is, mivel mindegyik csoport esetében végbe megy a fizikai transzfer, és alapvetően csak a transzfer kivitelezésének módjában mutatnak a csoportok eltérést. A továbbiakban ezt az elvet követve három csoportot fogok vizsgálni (transzfer, benefaktív és kommunikációs igék), valamint kitérek az instrumentális stratégia kiterjedésére az említett csoportokban.

Nyelvenként változatos, hogy a ditranzitív szerkesztésmód milyen mértékben terjed ki a felsorolt igéi csoportokra/csoportokban. Ebből következik, hogy nyelvenként eltérő, hogy mekkora a ditranzitív igék csoportja. Vannak nyelvek, melyekben a ditranzitív igék zárt szóosztályt alkotnak kevés számú taggal, s megfigyelhető, hogy e nyelvekben jellemzően ugyanazon jelentésű igék tartoznak a ditranzitív igék közé (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 50). És vannak nyelvek, amelyekben nagyon kiterjedt azoknak az igéknek a köre, melyek ditranzitív szerkezetekben jelennek meg. A manysi ez utóbbiak közé tartozik.

Írásom további részében arra a kérdésre keresem a választ, hogy a manysi nyelvben is létezik-e a lexikai hasadás szemantikai alapú jelensége. Előzetes válaszom a kérdésre az, hogy nem létezik. Ezt egyrészt manysi nyelvi megfigyeléseimre, ismereteimre alapozom, másrészt pedig arra a tényre, hogy a manysiban a szerkezetválasztást alapvetően az a pragmatikai elv irányítja, hogy a ditranzitív szerkezetekben a szintaktikai tárgy szerepét a mondat topikabb résztvevője tölti be.⁹ Tehát

⁹ Lambrecht (1994: 118) alapján megkülönböztetünk primér és szekunder topikot. A primér topik a mondat leginkább topik eleme, amiről a közlés szól (vö.: *aboutness*). A másodlagos topik is a szituációban már ismert elem, de kevésbé folyamatos, kevésbé jelentős, mint az

az indirektív szerkezet akkor használatos, ha T topikabb, mint R (ami tehát a közlés új információja – l. (3) példamondat), s ennek megfelelően szekundatív szerkesztés esetén R topikabb, mint T (ami az új információ – l. (4) példamondat). Az R és T passzivizáció használatát is ugyanez az elv irányítja: a közlés topikabb eleme (amiről beszélünk) jelenik meg alanyi pozícióban.

Már Nikolaeva a hanti esetében, és Skribnik a manysi esetében is felfigyelt arra, hogy a szerkezetek „egyenrangúsága” jellemzi ezeket a nyelveket:

„Másképp az obi-ugor nyelvekben az indirekt tárgy mozgatása olyan grammatikai eszköz, melyet nem korlátoz semmilyen lexikális vagy szemantikai körülmény.”¹⁰ (Skribnik 2001)

„A nyelv szokatlanul engedékeny egyes stratégiák más területre való áttér-jedését illetően. Azaz, az indirektív stratégia nem csupán az 'ad'-féle igéket jellemzi, hanem a skálán egy lépéssel lejjebb található 'etet' típusúakat is, valamint a szekundatív stratégia sem csak az 'ad'-féle kanonikus ditranzitív igékre jellemző, hanem az olyanokra is, mint a 'főz', melyeknek benefaktív bővítménye lehet. «Szintaktikailag mindkét csoport egyformán viselkedik.» (Nikolaeva 1999: 40).”¹¹ (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2007: 50)

Egy korábbi tanulmányomban a kérdéskört már érintettem (Sipőcz 2013), jelen írásomban részletesebben, s a tipológiai összefüggéseket is figyelembe véve szeretném vizsgálni a jelenséget.

3.1. A transzfer igék

A transzfer igék jelentésüket tekintve a legtipikusabb ditranzitív igék. Azt fejezik ki, hogy A cselekvése révén a T fizikai transzfer útján R-hez kerül. A transzfer igék szemantikailag nem egységesek, további alcsoportokba sorolhatók. A transzfer ige kifejezheti a birtoklásban történt változást (*ad*, *elad*), valamint kiemelheti csupán a T helyzetváltozását, nem egyértelműsítve a birtoklás változását (*átnyújt*, *visz*). A transzfer igékhez sorolom az ún. okozott mozgás igéit, melyekben a T az A által előidézett cselekvés következtében, de nem feltétlenül az A közvetlen cselekvésével (pl. adásával) kerül R-hez (*küld*, *postáz*, *ajánl*). A transzfer igékhez tartozónak tekintem az ún. ballisztikus igék csoportját (*dob*, *gurít*), és további idetartozó csoportot jelentenek még azok az igék, ahol a cselekvés nem pillanatnyi

elsődleges topik. A pragmatikai és szintaktikai szerepek összefüggését tekintve a primér topik szintaktikailag jellemzően a mondat alanya, a másodlagos topik pedig a mondat tárgya. A szerkezetválasztás az obi-ugor nyelvek ditranzitív szerkezeteiben alapvetően tehát attól függ, hogy a T vagy az R argument szerepel-e másodlagos topikként (aktív szerkesztésmód) vagy pedig elsődleges topikként (passzív szerkesztésmód).

¹⁰ In Ob-Ugric languages, on the other hand, we find such indirect object promotion as a regular grammatical device practically independent of lexical or semantic limitations.

¹¹ The language is unusually liberal in allowing extensions of a particular strategy into another domain. Thus, the indirective strategy is found not only with 'give' verbs but also with 'feed' verbs, one step down the scale, while the secundative instrumental strategy is found not only with canonical ditransitives like 'give' verbs, but also with verbs like 'cook' with an optional benefactive. «Syntactically both groups behave identically...» (Nikolaeva 1999: 40).

(*dob*), hanem folyamatos (*nyom*).¹² A prototipikus ditranzitivitástól (*ad*) távolodva a Receptiens argumentum egyre tágabban értelmezendő, akár Beneficiens, Goal, Lokatív tematikus szerepekhez közeli tematikus szerepek jelennek meg, s [-ÉLŐ] jegy is jellemezheti.¹³ A kérdés tehát az, hogy a prototipikus ditranzitív igéken túl (pl. *ad*, *visz*) a felsorolt igei csoportokban milyen mértékben jelenik meg a ditranzitív szerkesztésmód.

A kutatások azt mutatják, hogy számos nyelv különbséget tesz a transzfer igék fenti alcsoportjai között. Az angolban például kiterjedt a DOC szerkesztés használata, a ballisztikus igékkel is lehetséges. A németben a prototipikus transzfer igék ('*ad*'-félék) és az okozott mozgás igéi használatosak egyformán (IOC), a ballisztikusak más szintaktikai szerkesztést kívánnak, míg az izlandiban mind az okozott mozgás, mind a ballisztikus igék másképpen működnek, mint az '*ad*'-félék. A DOC szerkesztést (is) használó nyelvekben a vizsgálatok szerint egyfajta gyenge implikáció is felállítható: ha egy nyelvben a '*küld*' és '*dob*'-féle igék előfordulnak DOC-ban, akkor az '*ad*'-félék is, ennek fordítottja viszont nem áll fenn: DOC '*küld*', ('*dob*') → DOC '*ad*' (Malchukov 2014). (A DOC szerkesztésmód ilyen fajta kitüntettségét alapvetően jelöletlen jellege magyarázza: mind az R, mind a T jelöletlenségét logikusan a tipikus ditranzitív igéknél várhatjuk, hisz ezek szemantikája – az argumentumok valószínűsíthető élő/élettelen jegyei alapján – biztosítja a két argumentum egyértelmű elkülönítését.)

	'ad'	>	'küld'	>	'dob'
angol DOC					-----
német (Dative)					
izlandi (till)					

1. ábra

A transzfer igék a germán nyelvekben (Malchukov 2014)

A magyarban azt tapasztaljuk, hogy mindhárom igecsoport állhat indirektív szerkesztésű ditranzitív szerkezettel, de míg az *ad* datívuszi Recipienst kíván, az okozott mozgás igéi és a ballisztikus igék allatívuszi R-t (vagy névutós szerkesztést, pl. *felé*) is megengednek. Vö.:

- (7) a. A lány könyvet ad a bátyjának / *bátyjához.
 b. A lány könyvet visz a bátyjának / bátyjához.
 c. A lány labdát gurít a bátyjának / bátyjához.

A manysiban ezek az igei csoportok nem mutatnak eltérést szintaktikailag, bármelyik altípusához is tartozzanak, egyaránt alternálódnak, mind indirektív, mind szekundatív használatukra, mind pedig passzivizálódásukra van példa. Először

¹² Levin (2008) a transzfer igék csoportjait különféle eseménysemákkal jellemzi, vö.:

ad-féle igék: csak okozott birtoklás

dob-féle igék: aktivitás, okozott mozgás, okozott birtoklás

küld-féle igék: okozott mozgás, okozott birtoklás

¹³ Ezzel összefüggésben megfigyelhető a vonzatkeret „lazulása”, vö.: *Elküldi/postázza a levelet a hivatalnak* ~ *a hivatalba*. *A labdát a barátjának* ~ *a barátjához* / ~ *a falnak* ~ *a falhoz gurítja*.

lássunk példát a manysi *mīy* 'ad' előfordulásaira! A (8) az indirektív szerkesztésre példa, a (9) a szekundatívra, az ige mindkét típusú passzivizálódására pedig I. (10) és (11).

- (8) (IOC) (VNGY IV: 338)
 tōrəm nanən matər mi-s
 isten te.LAT valami ad-PST.3SG
 'Isten adott neked valamit.'
- (9) (SOC) (VNGY IV: 334)
 akw ēt ūnl-en-ən māyəs xūrəm-sat sajt-əl mīy-ləm
 egy éj űl-PTCP.PRS-2SG PP (-ért) három-száz rubel-INSTR ad-SG>1SG
 'Egy éjszakai virrasztásodért 300 rubelt adok (neked).'
- (10) (T-passzivizáció) (VNGY IV: 330)
 (am) jarm-ən ta-ke maj-we-s-əm
 (én) szegénység-LAT az-PTCL ad-PASS-PST-1SG
 'A szegénységnek, annak adtak engem.'
- (11) (R-passzivizáció) (VNGY IV: 326)
 kank-ä-n (...) akw' ōln-pāl-əl at maj-wə-s.
 báty-3SG-LAT egy pénz-fél-INSTR NEG ad-PASS-PST.3SG
 'A bátyja (...) egy fél pénzt sem adott neki.'

A következő mondatok a helyzetváltozást kifejező transzferigék használatát mutatják, a példákban a *toti* 'hoz' ige szerepel. Ezek esetében is lehetséges az alternáció, a (12) indirektív, a (13) pedig szekundatív szerkesztésű. A (12b) példában az R névutós kifejezés. A korpusz azt mutatja, hogy datívusz esetragos R is lehetséges, vö. (12a). A korpuszbeli adatok alapján nem állapíthatók meg a kétféle R használata közötti szemantikai és/vagy pragmatikai különbségek. Nem zárhatjuk ki, hogy a datívuszi R egyértelműsíti a tulajdonlásban történt változást, a névutós R pedig erre nem utal. (A magyar *A lány könyvet visz a bátyjának / bátyjához.* típusú mondatoknál is lehetséges ilyesfajta értelmezés.)

- (12) a. (IOC) (Dinislamova 2007: 9)
 Ākwa-te mānawn tot-ima, fīti-te ōwənjpāwəl-t
 egy-3SG mi.LAT hoz-EV.PASS.3SG kettő-3SG Ovengjafalu-LOC
 ōlne xōtpa-t-n tot-m-anəl.
 élő ember-PL-LAT hoz-EV.PST-SG>3PL
 'Az egyiket nekünk hozták, a másikat az Ovengjafaluban élő embereknek hozták.'
- b. (Dinislamova 2007: 67)
 Ta xōtal am oma-m palt fīt lēnən
 Az nap én anya-1SG PP (-hOz) két mókus
 os fīt fīsūp tot-s-um.
 és két vadkacsa hoz-PST-1SG
 'Aznapi anyámnak (?anyámhoz) két mókust és két vadkacsát hoztam.'

(13) (SOC) (adatközlő közlése)

nānan am tēnut-əl toti-yl-as-anəm
 ti.ACC én étel-INSTR hoz-DX-PST-PL>1SG
 'Ételt hoztam nektek.'

Az okozott mozgás igéi esetében hasonlót tapasztalunk. Példáimban a 'küld' ige szerepel: indirektív szerkesztést mutat a (14) mondat az északi nyelvjárásból, a (15) déli manysi példamondat R-passzivizáció, melynek alapja a szekundatív szerkesztésmód.

(14) (IOC) (Dinislamova 2007: 9)

Pjotr Gavrilovič ānemn jurt-ane jot tīt kasēta-y
 P. G. én.LAT barát-PL>3SG PP(-vAI) két kazetta-DU
 tīt-əs.
 küld-PST.3SG
 'P. G. két kazettát küldött nekem a barátaival.'

(15) déli manysi (R-passzivizáció) (WV: 3.161)

Nājār-āw-nā tīni-kar-l kīt-ānt-iw.
 fejedelem-lány-LAT étel-féle-INSTR küld-PRS-PASS.3SG
 'A fejedelemnő ételt küld neki.'

A ballisztikus igék szemléltetésére a következő mondatpárban a *liγ* 'lő' ige szerepel mindkét szerkezet típusban (16)–(17). Nem zárhatjuk ki, hogy a szekundatív szerkesztésmód lehetőségét az inkább Lokatív tematikus szerepet betöltő Recipients [+ÉLŐ] jegye biztosítja példánkban.

(16) (IOC) (Kálmán 1976b: 64)

Tonton-ojka piγ nāl liγ (tēnatenn).
 T.-öreg fiú nyíl lő.3SG ōk(DU).LAT
 'A Tonton öreg fia kilőtte a nyílat felénk.'

(17) (SOC) (Kálmán 1976b: 64)

(tēnten) nāl-əl liγ-aγmēn.
 ōk(DU).ACC nyíl-INSTR lő-DU>DU1
 'Nyílat lövünk felénk.'

3.2. A benefaktív igék

Tipológiaiailag meglehetősen általános jelenség a ditranzitív szerkezet kiterjedése a benefaktív típusokra (*benefactive extension*). Voltaképpen a Recipients szemantikai szerep áttérjedése történik a Beneficiens szerepre (és húzódhat át további birtokosi szerepkörökre). Egyes nyelvekben a tipikus Beneficiens jelölése eltér a Recipients-től (vö. angol *build sg for sy*), másutt egybeesik. A magyarban Beneficiens esetén lehetséges a datív szerkesztésmód, de az *ad* használatától eltérően lehetséges névutós szerkezet használata is:

(18) Ételt adtam a fiúnak ~ *számára. / Ételt készítettem a fiúnak ~ a fiú számára.

Egyfajta implikációs összefüggés itt is felállítható: ha egy nyelvben a benefaktív igék megengedik a DOC szerkesztést, akkor a prototipikus ditranzitívak, tehát az 'ad'-féle igék is: DOC benefaktív → DOC 'ad'. (Malchukov 2014)

A manysi példák azt mutatják, hogy akár Recipiens, akár tipikus Beneficiens szerepel a szerkezetben, mind a SOC, mind az IOC lehetséges.

(19) (IOC) (VNGY IV: 337)

Xõn-nə manər jomas wāri-yl-as-əm?
fejedelem-LAT mi jó csinál-DX-PST-1SG
'Mi jót tettem a fejedelemnek?'

(20) (SOC) (Kálmán 1976b: 70)

nēnan am šopr-šonax-əl wāri-jayəm.
ti(DU).ACC én ezüst-csészé-INSTR csinál-DU>1SG
'Ezüstcsészét készíték nektek (kettőtöknek).'

Figyelemre méltó tendencia figyelhető meg a benefaktív jelentésű példáknál a korpuszban: az újabb adatokban egyértelműen gyakoribb az R + *māyəs* 'részére' névutós szerkezet használata a Beneficiens jelölésére, szemben a régebbi folklór-szövegek latívusz ragos Beneficiensével, l. (21). (Ez értelemszerűen csak az IOC szerkezeteket érinti.) Úgy vélem, ez orosz hatást tükrözhet, ahol szintén indirektív szerkesztésmód van, melyben a Beneficiens prepozíciós NP (pl. *dlja detej* 'a gyerekek részére').

(21) (IOC) (Dinislamova 2007: 45)

Nē sāw wārmal'-t takwi pāwlərj xōtpa-ne māyəs wār-i.
Nő sok dolog-PL saját falu-ADJ ember-PL>3SG PP csinál-3SG
'A nő sok dolgot csinál a falubeli emberek részére.'

3.3. A kommunikációs igék

Mint korábban már utaltam rá (2.1.), az ún. kommunikációs igék a nyelvek zömében ditranzitív argumentumszerkezetűek. Esetükben az Ágens és a Recipiens között egyfajta mentális transzfer megy végbe. Vö.:

- (22) a. Mari könyvet adott Jánosnak. Mary gave John a book.
b. Mari mesét mondott Jánosnak. Mary told John a story.

A manysiban gyakoriak az olyan, mentális transzfert kifejező igék, melyekre jellemző, hogy az ige és T argumentuma azonos töre vezethető vissza, pl.: *ēriy ēryi* 'éneket énekel', *mōjt mōjti* 'mesét mesél', *potər potərti* 'történetet mond', *sāṇkwəltəp sāṇkwəlti* 'szankvaltapon'¹⁴ játszik', *jikw jikwi* 'táncot táncol', *pojkw pojki* 'könyörgést könyörög', *luńś luńśi* 'sírást sír' stb. Az ilyen szintagmák főképpen a folklór- és irodalmi szövegekben gyakoriak, s az obi-ugor folklórra egyébként is jellemző figura etimológias szerkezetet alkotnak. Természetesen a kommunikációs igéknek nem csak ilyen fajta tárgya lehet, más bővítményekkel is állhatnak, vö.:

¹⁴ A szankvaltapon a manysik húros népi hangszere.

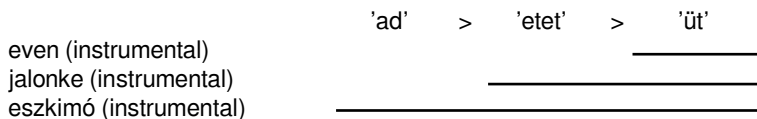
- (23) (Dinislamova 2007: 54)
 Mā-m pumasipa-l lāw-ilum.
 föld-1SG köszönet-INSTR mond-SG>1SG
 'Hazámnak köszönetet mondok.'

A kommunikációs igék is egyértelműen megerősítik a szerkezetek „egyenrangúságát”, a transzfer és benefaktív igékhez hasonlóan mindkét szerkesztésmód általános esetükben is. Az alábbi példák ezt illusztrálják, vö.:

- (24) a. IOC (Gyinyiszlama 2008: 10)
 lāteŋ mānawn lawi-yla-s-ən
 szó mi.LAT mond-DX-PST-2SG
 'szóltál hozzánk'
- b. SOC (Gyinyiszlama 2008: 10)
 latəŋ-l nanən lawi-t'e-luw
 szó-INSTR te.ACC mond-DX-SG.1PL
 'szólunk hozzád'
- (25) a. IOC (Dinislamova 2007: 15)
 Pjotr Gacrilovič mānawn potr-ət potert-as, ēry-ət ēry-əs.
 P. G. mi.LAT mese-PL mesél-PST.3SG ének-PL énekel-PST.3SG
 'P.G. meséket mesélt, énekeket énekel nekünk.'
- b. SOC (Gyinyiszlama 2008: 80)
 rōtne ēry-əl ēry-il-iləm
 szép ének-INSTR énekel-DX-SG>1SG
 'Szép éneket énekelek neked.'

3.4. Az instrumentálisz stratégia terjedése

Meglehetősen gyakori jelenség az instrumentálisz stratégia terjedése. Ez azt jelenti, hogy a prototipikus instrumentális igék ('út valakit/valamit valamivel', 'etet valakit valamivel') mellett a ditranzitív igék argumentumstruktúrájában is megjelenik az instrumentálisz esetrag, azaz a tipikus ditranzitív igék (pl. transzfer igék) és a tipikus instrumentálisz vonzatos igék azonos szintaktikai szerkezettel állhatnak. Ezt illusztrálja az alábbi ábra is:

2. ábra

A ditranzitív–instrumentálisz kapcsolat (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2007: 50)

A jelenség hátterében az áll, hogy egyes igék esetében a Téma és az Instrumentum tematikus szerepek közeli (pl. *felszerel*, *ellát*, *(meg)ken* stb.), azaz a cselekvés eszköze és tárgya nem különül el élesen (vö. (26) példa). Már írásom fentebbi részei is mutatták, hogy a szekundatív szerkesztés, melyben a T

instrumentális esetraggal jelölt, meglehetősen gyakori a manysiban. Gyakorlatilag minden ditranzitív ige megengedi az SOC szerkesztést, és – mint láhattuk – a manysi ditranzitív igék köre igen széles. A kétféle szerkesztésmód egyenrangúnak tűnő használata azokban a ditranzitív igei csoportokban is megfigyelhető, amelyekben tipológiailag nem gyakori a szekundatív szerkesztés: a transzfer igék mind-egyik alcsoportjában (27) és a benefaktív igéknél is (28). Vö.:

- (26) (VNGY IV: 151)
 Manər-əl mēn naŋən ti-tt-ilēmēn.
 mi-INSTR mi(DU) te.ACC eszik-CAUS-SG>1DU
 'Mivel etessünk téged?'
- (27) (VNGY I: 21)
 Ár mōlal kit ēlm-ip kasaj-il maj-la-s-lēm
 akkor korábban két él-ADJ kés-INSTR ad-DX-PST-SG>1SG
 'Aztán pedig kétélű kést adtam neki.'
- (28) (Dinislamova 2007: 45)
 Ōma, naŋən sūp-əl junt-ilum.
 Anya te.ACC ruha-INSTR varr-SG>1SG
 'Anyám, ruhát varrok neked.'

4. Konklúzió

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a manysira nem jellemző a lexikai hasadás jelensége. Ennek hiánya, és a voltaképpen teljesnek tekinthető alternálódás arra utal, hogy a szerkezeteknek az információstruktúra által irányított választása olyan erős rendező elv, amely a prototipikus használatokon túl – feltehetően analógiásan – kiterjesztette a kétféle argumentumstruktúrát gyakorlatilag minden ditranzitív (és ditranzitív-közeli) használatra. A tipológiai szakirodalmakban használatos ábrázolást követve az alábbi módon szemléltethetjük ezt a kiterjedést: (1) az instrumentális stratégia használata a teljes ditranzitív tartományt jellemzi, (2) az indirektív szerkesztés is teljes a ditranzitív tartományban, de a prototipikus instrumentális vonzatú (nem ditranzitív) igékkel értelemszerűen nem jelenik meg.

	hit	>	feed	>	give	>	send	>	throw	>	make
SOC											
IOC											

3. ábra

Manysi szerkezethasználata az egyes ditranzitív igei csoportokban

Hivatkozások

- Bibok Károly 2008. Az igék szemantikája és a szintaktikai alternáció. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 23–70.
- Dinislamova, Svetlana 2007. *Lavim l'orɣanuw*. Khanty-Mansiysk: Poligrafist.

- Gyinyiszlamova, Szvetlana 2008. *Vízcepp*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Kálmán Béla 1976a. *Chrestomathia Vogulica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kálmán, Béla 1976b. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [WV] Kannisto, Artturi – Matti Liimola 1951–1963. *Wogulische Volksdichtung*. Vol. I–VI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lambrecht, Knud 1994. *Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levin, Beth 2008. Dative verbs A crosslinguistic perspective. *Linguisticae Investigationes* 31/2:285–312.
- Malchukov, Andrej 2014. Exploring the Domain of the Ditransitive Constructions: Issues in Lexical Typology. Előadás. Workshop on Ditransitive Constructions in a Cross-Linguistic Perspective. 2014. 09. 11. Pavia, Italy.
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2007. *Ditransitive Constructions: A Typological Overview*. Kézirat. <http://goo.gl/46x8cs> (2015. 10. 5.).
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2010. Ditransitive constructions: A typological overview. In Andrej Malchukov – Martin Haspelmath – Bernard Comrie (szerk.) *Studies in Ditransitive Constructions: A Comparative Handbook*. Berlin, Boston: De Gruyter. 1–64.
- [VNGY] Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény*. Vol. I–IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. (Languages of the World 305). Munich: LINCOM Europa.
- Sipőcz Katalin 2013. Ditranzitív igék a manysiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 109:123–136.
- Skribnik, Elena 2001. Pragmatic Structuring in Northern Mansi. *CIFU* IX/6:222–239.

A szerzőről

Sipőcz Katalin a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszékén dolgozik. Kutatásai középpontjában a manysi nyelv áll, melynek több lexikológiai és szintaktikai kérdésével foglalkozott. Az utóbbi időben a manysi ditranzitív szerkezeteket kutatja. *Elérhetősége*: sipoczka@gmail.com

[EMPTY]

Az ígéret beszédaktusának vizsgálata a mai magyar nyelvhasználatban

Nowosielski Diána

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

Ebben a tanulmányban az ígéret beszédaktusát vizsgálom elméleti és gyakorlati megközelítésben. Az elméleti rész a főbb hagyományos és az újabb megközelítéseket is tartalmazza, az empirikus rész pedig egy diskurzuskiegészítéssel teszt elvégzése volt. Megvizsgáltam az ígéret és a jóvátevés jelensége közötti kapcsolatot, valamint az őszinte és az őszintétlen ígéretek problémájára is rávilágítottam. A teszt kiértékelésével megállapítottam, hogy a mai magyar nyelvhasználatban milyen típusú ígéreteket használnak az egyetemisták, illetve néhány szociális tényezőt keresztül bemutattam az ígéret megjelenését különböző szituációtípusokban. Négyféle ígértípust azonosítottam: arculatvédő, jóvátevő, visszautasító és feltételes ígéretek. Ezeket vizsgáltam szociális távolság és szociális státusz szerint. Nem elhanyagolható eredménye a tanulmánynak, hogy az ígéret gyakran nem önmagában, hanem valamely más aktussal egy szekvenciát alkotva fordul elő a nyelvhasználatban.

Kulcsszavak: beszédaktusok, ígéret, jóvátevés, őszinte ígéret, diskurzuskiegészítéssel teszt

1. Bevezetés¹

Tanulmányomban a nyelvészeti pragmatika beszédaktusokkal foglalkozó elemzéseit tanulmányozom, valamint egy illokúciós aktust elemzek a mai magyar nyelvhasználatban. Célom, hogy egy olyan beszédaktust vizsgáljak meg a magyarban, az ígéretet, amelyet még nem kutattak behatóan, egy olyan módszerrel, a diskurzuskiegészítéssel teszt (DCT), amely lehetővé teszi az összehasonlítást egyéb nyelvek ugyanilyen típusú beszédaktusaival.

Kutatásom során nem talákoztam az ígéret aktusával foglalkozó magyar szakirodalommal, s ennek empirikus megközelítése, különösen DCT-teszt vizsgálatú tanulmány még a külföldi szakirodalomban is nagyon ritka. Vizsgálatom azonban nem teljes körű, mivel elsősorban a mai magyar egyetemistákat céloztam meg, ennél fogva a szituációk kialakításakor is arra törekedtem, hogy a számukra természetesebb élethelyzeteket jelenítsem meg. Így nem kerülhetett sor az összes szituációs változó szerepeltetésére. Nem tartalmaz továbbá olyan szituációt sem a teszt, amely nem valamely normaszegéssel kapcsolatos, ugyanis a szituációk megalkotásánál a normák megsértése mint kiindulási alap tűnt a legegyszerűbb,

¹ A cikk elméleti része a Nowosielski (2015a) és Nowosielski (2015b) tanulmányok továbbfejlesztése.

leghétköznapibb helyzetnek az ígéret előcsalogatásakor. Mivel a szituációkat tematikusan választottam ki, és utóbb változtattam a paramétereken (pl. szociális státusz és erő, valamint távolság), így a kapott adatok nem mutatnak mindenhol teljes képet. Nem elemeztem statisztikai programmal az eredményeket, elsősorban túlnyomórészt kvalitatív módszerrel végeztem a vizsgálatot. Elemzéseim számos utat nyitnak a további vizsgálódásokhoz.

Tanulmányomban nemcsak a beszédaktus-elméletben klasszikusnak számító, hagyományos – austin (Austin 1962/1990) és searle-i (Searle 1969/1997) – elméleteket tekintem át, hanem olyan, viszonylag újabb megközelítésekkel is foglalkozom, mint Hickey (1986) tanulmánya, vagy a különféle (ghánai afrikai, jordániai arab) kultúrákban az ígérés aktusának természetét kutató Inge Egner, Tun Nur Afizah Zainal Ariff és Ahmad Ibrahim Mugableh vizsgálatai (Egner 2002; Ariff–Mugableh 2013). A részletes szakirodalmi ismertető után pedig saját kutatásomat, annak módszertanát és eredményeit fejtem ki.

Tanulmányom felépítése a következő: a 2. pontban bemutatom a beszédaktus-elméletet, azon belül is előbb Austin, majd Searle vonatkozó munkásságát (Austin 1962/1990; Searle 1969/1997). Miután áttekintettem Searle taxonómiáját, egy újabb megközelítéssel, Hickey tanulmányával folytatom (Hickey 1986). A következő fejezetben (3.2. pont) az empirikus kutatás módszertanát ismertetem, a CCSARP-t, valamint a diskurzuskiegészítései tesztet. Ezután az ígéret megjelenésének problémáival és más beszédaktusokkal való kapcsolatával foglalkozom a 4. pontban. Az 5. pontban ismertetem jelen kutatásomat, a 6. pontban összegzem az eredményeimet. A 7. pontban összefoglalom tanulmányomat, a Függelékben pedig megtekinthető a kutatáshoz készített teszt.

2. A beszédaktusokról

A beszédaktus-elmélet a nyelvészeti pragmatika kiemelten kutatott ágazata. Magát a fogalmat így írja le Szili (2004: 65): „A beszédaktus nyelvi cselekedeteink legkisebb, önálló funkcióval bíró egysége.”

2.1. Austin (1962/1990) elmélete

A beszédaktus-elméletet J. L. Austin alkotta meg, aki meghatározta az alapfogalmakat. Megkülönböztette a konstatívumokat és a performatívumokat, megalkotta a beszédaktusok hierarchikus hármas szerkezetét (lokúciós, illokúciós és perlokúciós aktusok) és osztályozását. Ezek közül a performatív megnyilatkozásokat emelném ki, melyeket „nem azért használunk, hogy leírjuk velük a valóságot, hanem, hogy változtassunk rajta” (Szili 2004: 72). Vagy más szavakkal: „a mondat kimondása (...) nem leírása annak, hogy mi mondható arról, amit akkor teszek, amikor ezt mondom ki, nem is annak leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás” (Austin 1962/1990: 33). Austin a performatívumokat öt osztályba sorolta, melyek a következők: ítélezők, végrehajtók, elkötelezők, viselkedők és bemutatók. Ezek közül az ígéret az elkötelezők csoportjában foglal helyet, mely aktusok kimondása során a beszélő elkötelezi magát egy cselekvés végrehajtására (Austin 1962/1990). Például: *ígér, felvállal, megfogad, szavát adja* stb. Austin nevéhez fűződnek még az ún. boldogulási feltételek (felicity conditions), amelyek a sikeres beszédaktusok létrehozásának feltételeit jelentik (Szili 2004).

2.2. Searle (1969/1997) megközelítése

Austin megállapításai ma is használhatók egy-egy beszédaktus leírásakor, azonban tanítványa, John R. Searle munkássága is elengedhetetlen egy árnyaltabb elemzéshez. Bár Searle (1969/1997) máshogy osztályozta az illokúciós aktusokat mint Austin, az ígéret aktusa az elkötelezők vagy kommisszívok csoportjába került, ahogy Austinnál is. A searle-i osztályozás (Searle 1976: 1) az illokúciós aktusok lényegének, a szavak és a világ közötti irányultságnak és a kifejezett pszichikai állapotnak a függvényében állapítja meg a beszédaktusok csoportjait: asszertívok, direktívák, kommisszívok, expresszívák és deklaratívák.

Az illokúciós aktusok konkrét kontextusban, meghatározott feltételek mellett, a beszélő meghatározott intenciójával valósulnak meg. Vegyük az ígéret aktusát (Searle 1969/1997: 45–50).

Az ígéret sikerességi feltételei:

S – (speaker) beszélő, H – (hearer) hallgató, T – mondat, p – proposíció, A – aktus

(1) Megígérem, hogy holnap elmegyünk kávézni.

Ha van egy S beszélő, aki egy H hallgató jelenlétében T mondatot ejt ki, akkor T szó szerinti kimondása esetén S őszintén és elégtelenségektől mentesen ígéri meg H-nak, hogy p, akkor és csak akkor, ha az alábbi feltételek teljesülnek:

1. „Az input és output feltételek normálisak.”

Propozíciós tartalmi feltételek (2–3.):

2. S beszélő a „T kijelítése által fejezi ki, hogy p”.

3. „P kifejezése által S állítja (predikálja) S egy jövőbeli A aktusát.”

Előkészületi feltételek (4–5.):

4. „H előnyben részesíti azt, hogy S megteszi A-t, azzal szemben, hogy S nem teszi meg A-t, és S is meg van győződve arról, hogy H előnyben részesíti A-t, azzal szemben, hogy nem teszi meg A-t.”

5. S és H számára nem nyilvánvaló, hogy normális körülmények között S meg fogja tenni A-t.

Őszinteségi feltétel (6.):

6. „S-nek szándéka, hogy megteszi A-t.”

Lényegi feltétel (7.):

7. S-nek szándékában áll, hogy T kimondásával kötelezettséget vállal A megtételére.

8. „S-nek szándékában áll (i_1), hogy H-nak tudomására ($=K$)² hozza azt, hogy T kimondása egyenértékű azzal, hogy S A megtételére *kötelezettséget vállal*. S-nek szándékában áll (i_2) az, hogy K-t i_1 felismertetése által érje el, és az is

² i = szándék, K = tudomás

szándékában áll (i_3), hogy i_1 -t H a kimondott T mondat jelentésére vonatkozó ismerete révén fogadja el.”

9. „S és H által beszélt »dialektus« szemantikai szabályai olyanok, hogy T-t akkor és csak akkor lehet pontosan és őszintén kimondani, ha 1–8. feltételek teljesülnek.”

Ebből a propozícióhalmazból Searle levonta az ígéret aktusára vonatkoztatható használati szabályokat, amelyek segítségével az illokúciós erőt vizsgálta. Ezek a szabályok, ahogy Searle is írja (1969/1997: 51), sorrendezettek, tehát egymásra épülnek. Bár Searle a propozícióhalmazból vonja le a szabályokat, lényegüket tekintve az egyes feltételek tulajdonképpen ugyanazt állítják, mint az azokból levonható szabályok, csak jóval direkttebbek, részletesebbek és konkrétabbak. Mindenesetre, ha el akarjuk kölöníteni az illokúciós aktusokat, mind a feltételek, mind a belőlük képzett egzakt szabályok teljes körű ismerete szükséges, hogy megpróbáljuk minél pontosabban körülhatárolni az adott beszédaktusokat. Nem véletlen a „megpróbáljuk” kifejezés, hiszen a hétköznapi kommunikációban nagyon gyakori, hogy nem találunk vegytiszta beszédaktust egy-egy megnyilatkozásban. Searle és Vanderveken (1985) szerint a beszélő egy megnyilatkozása alkalmával egyszerre több illokúciós aktust hajthat végre. Ezek alapján feltételezhető, hogy az általam elemzendő aktus, az ígéret, önmagában ritkán fog előfordulni, inkább szekvenciaszerűen, más aktusokkal való együttes előfordulása a jellemző.

Searle taxonómiája sok szempontból nem alkalmazható az empirikus beszédaktus-kutatásban. Searle a beszédaktus-elméletet úgy alkotta meg, hogy az angol nyelvből kiindulva általánosított, s nem tesztelte valódi adatközlőkkel állításait. Így deduktív módon generált, saját intención és intuíción alapuló kutatásról van tehát szó, mely szilárd kiinduló alapokat nyújtott a beszédaktus-kutatásnak, viszont az elmúlt évek empirikus vizsgálatait alapján nem tekinthető maradéktalanul helytállónak. Például a 3. (propozíciós tartalmi) feltétel némely, általam vizsgált szituációban nem teljesül maradéktalanul, a 11. (kistestvér/ játék) szituációban (ahol a kistestvér egy játékért könyörög a beszélőnek)³ született *Hátha szülinapodra teljesül a kívánságod* vagy *Váraj még egy kicsit vele, tudod, hogy nemsoká ott a szülinapod! Addig beéred egy fagyival?* megnyilatkozások, amennyiben indirekt ígéretnek minősülnek, megkérdőjelezhető, hogy a propozícióval teljes mértékben azt implikálja a beszélő, hogy megveszi neki az ajándékot. A beszélők mindkét válaszban az elhomályosítás eszközét választották arra, hogy intenciójukat elfedjék. Ez kapcsolatba hozható a lényegi feltételekkel, miszerint mintha nem teljesen akarnák szándékossá tenni a jövőbeli cselekedetet, fenntartva ezzel a későbbi változtatás jogát. Ennek ellenére mindkettő (és a többi, ezekhez hasonló, nagyon burkolt megnyilatkozás) mégis ígéretnek minősíthető – bár nem a searle-i formában. A harmadik, előkészületi szabály szerint csak akkor nyilatkozható az ígéret, ha normális esetben nem tenné meg a cselekedetet a beszélő. Adataim, nyelvi intuíción és az általam olvasott szakirodalom (pl. Hickey 1986) szerint ez nem ilyen szigorúan működik a valóságban. Vélhetően sok nyelvben, de a magyarban bizonyosan találhatunk példát arra, hogy úgy tesznek fogadást, kötelezettségvállalást az emberek, hogy előtte már tervben

³ A szituáció részletes leírását lásd a Függelékben.

volt a cselekvés megtétele. Ez olyankor következhet be, amikor a hallgató számonkérte a beszélőt, hogy megtett / nem tett meg valamit, aminek ellenkezőképpen kellett volna történnie, s erre a beszélő egy jóvátevési aktus keretében megígéri, hogy legközelebb nem teszi meg, vagy éppen megteszi a kívánt aktust. Erre számos mintát találhatunk az 5. (Könyvtáros/könyv) szituáció (amelyben az elfelejtett könyveket kéri vissza a könyvtáros)⁴ válaszlai között, pl. *Ne tessék haragudni, holnap visszaviszem*. Tehát az „események szokásos menetében” az adatközlőnek meg kellett volna tennie A-t (hogy visszaviszi a könyveket a könyvtárba), de mégsem tette, ettől függetlenül még ígéretnek számít. Ami viszont a leginkább szembetűnő probléma Searle elméletében, az az őszinteség kérdése. Erre a 4.2. pontban térek ki részletesen.

2.3. Az ígéret aktusának megközelítése (Hickey 1986)

Raymond Hickey *A promise is a promise* tanulmányában (Hickey 1986: 69–80) egy másfajta, gyakorlatiasabb módon közelíti meg az ígéret, az ő terminológiájában: kötelezettségvállalás (commitment) aktusát. Hickey három dologgal foglalkozik cikkében, (1) a szóbeli kötelezettségvállalás (verbal commitment) természetével, azaz: hogyan manifestálódik mint beszédaktus, és az angol nyelvben hogyan jelenik meg, (2) a szerencsefeltételek vizsgálatával, és (3) a kötelezettségvállalás beszédaktusa és a többi beszédaktus közötti kapcsolattal. Együtt kezeli ezeket a jelenségeket, amelyek összefüggnek egymással, mint ahogy az ígéret beszédaktusa is rengeteg külső, nyelven kívüli tényezőtől függ. Habár a beszédaktusok lényege, ahogyan Hickey fogalmaz, hogy olyan performatív igével fejezzük ki őket, amelynek perlokúciós ereje van, a kötelezettségvállalás számos egyéb, indirekt módon is kifejezhető (Hickey 1986: 69). A kötelezettségvállalás fogalmát így definiálja: „Az elköteleződés alapvetően egy embernek a „kötődése”, hogy végrehajtsa egy bizonyos cselekedetet. Ez a kötődés általában morális természetű, amit úgy lát az ember, hogy neki erkölcsi felelőssége, hogy teljesítse azt, amire őnmaga kötelezte magát.”⁵ (Hickey 1986: 70), azaz egy olyan tett, ahol az egyén morális okokból köti magát egy bizonyos cselekedet megtételéhez. Persze ez lehet legális felelősségvállalás is, erre hívja fel figyelmünket a szerző. Ahogy sok beszédaktusnál, itt is kötelező „elem” a hallgató, aki verbálisan passzív résztvevője a kötelezettségvállalás aktusának, de az ő percepciója mellett a jóváhagyása szükséges, hogy sikeres legyen az ígéret (ld. Searle 1. sikerességi feltétele). Hickey utal Searle által is ismertetett tanulmányára, azonban a konkrét példákat hiányolja belőle (Hickey 1986: 71). Hickey elsőként a direkt ígérettel foglalkozik (Hickey 1986: 71), pl.

- (2) I promise not to forget your birthday.
'Ígérem, nem fogom elfelejteni a születésnapodat.'

Ebben a megnyilatkozásban jól látszik a performatív *promise* 'ígér' ige, és bár nincsen kontextus, de ahogy Hickey írja, ebben az esetben érvényesül, hogy bizonyos nyelven kívüli tudás is közrejátszik, hogy ti. az emberek (ismerőseink,

⁴ A szituáció részletes leírását lásd a Függelékben.

⁵ Commitment is basically the binding of oneself to a certain course of action. This binding is usually of a moral nature, that is one sees it as one's moral responsibility to fulfill that to which one has committed oneself. (saját fordítás)

hozzátartozóink) születésnapját illik megjegyezni. Ez olyan közös tudásra vagy világtudásra épül, amit minden beszélő és hallgató ismer egy adott kultúrában. Az ígéret ezen típusát megelőző kötelezettségvállalásnak (prophylactic commitment) nevezte el. Hickey példákkal illusztrálja a negatív konnotációjú, ironikusan ható (pl. *Ígérem, elfelejtem a születésnapodat*), vagy a negált ígével kifejezett (pl. *nem fogok emlékezni*), de pozitív konnotációjú direkt ígéreteket. Hangsúlyt fektet az olyan igealakokra, amelyek valamelyest felelősség- vagy kötelezettségvállalást fejeznek ki. Ilyenek pl. az *accept* 'fogad, elfogad' és az *assure* 'meggyőz, biztosít' igék az angolban. Az ezekhez kapcsolódó példamondatokban gyakran áll mögöttük a *responsibility*, azaz 'felelősségvállalás' szó. Ám ezek a megnyilatkozások nem tartalmaznak beszédaktust, hiszen nem egyes szám első személyben, jelen időben íródtak, csupán egyszerű kijelentéseknek számítanak. Viszont az, hogy „*I assure you I'll be there on time*” (Hickey 1986: 74), azaz 'Biztosítom, hogy időben ott leszek', már sokkal érdekesebb: nemcsak, hogy beszédaktus, de a magyarban is tudunk hasonlót mondani:

(3) Biztosítalak, hogy nem fogsz kárt szenvedni.

Hickey megjegyzi, hogy az angolban van verbális és pénzügyi kötelezettségvállalás, az előbbi az *assure* 'meggyőz, biztosít', míg az utóbbit az *insure* 'biztosít' fejezik ki, valamint egy olyan, harmadik fajta kötelezettségvállalás is van, az *ensure* 'biztosít, gondoskodik', amelyben a beszélő megnevezi a feladatot, amit elvállalt (Hickey 1986: 74). Vagy egy másik kifejezéssel, ami szintén előfordul ígéretként a magyarban is: *szavamat adom*.

Hickey ezután olyan ígéket sorol fel egyes megnyilatkozásokban, amelyek nagyon hasonló jelentésük ellenére mégsem fejezik ki az elköteleződést, az ígéretet. Ezeket többnyire a magyarban is használjuk, pl. *offer* 'felajánl', *volunteer* 'önként felajánl', *dedicate* 'ajánl', *undertake* 'elvállal, magára vállal', melyek valamilyen önkéntes felajánlást, magára vállalást jelentenek, a *swear* 'megesküszik, esküvel fogad' és a *vow* 'esküszik, bizonygat, megfogad', amelyekkel esküt lehet tenni, vagy a *guarantee* 'biztosít, garántál' és a *pledge* 'leköt, elkötelez, megígér', amelyek a magyarban a *biztosít, kezéskedik* igékkel rokonok. Ezek csak azért nem fejeznek ki Hickey-nél 'commitment'-et, mert nem a performatív ígés alakok szabályai szerint említi őket. Az ígéret aktusa csak és kizárólag akkor lép tehát érvénybe, amikor a beszélő egyes szám első személyben, kijelentő mód, jelen időben teszi a megnyilatkozást, ami a jövő időre vonatkozik, stb. (l. Searle 2. és 3. sikerességi feltételei és 1–3. szabályok).

Ezután Hickey a nem kommisszív ígéket vizsgálja meg, amelyek gyakorlatilag az ígérés indirekt beszédaktusai. Az indirekt ígérek olyan ígét tartalmaznak, melyek a beszélő egy bizonyos viselkedésre utaló szándékát fejezik ki. Ám itt is kiderül, hogy csak a feltételek hiánytalan megléte eredményezheti a sikeres beszédaktust. Ami még nem elhanyagolható Hickey tanulmányából, az a kötelezettségvállalás és a bocsánatkérés (vagy jóvátevése) beszédaktusa közötti szoros kapcsolat említése. „A mentegetőzés/bocsánatkérés kifejezése után helyes (adekvát) a személyes elköteleződés/ígéret, habár az ígéret úgy tűnik, hogy megsérti az őszinteségi

feltételt, tehát inkább sugall egy egyszerű óhajt, hogy lecsitítsa/megnyugtassa a partnerét, mintsem hogy megismételje a sértő cselekedetet.”⁶ (Hickey 1986: 78)

A Hickey-tanulmány valóban jobban épít arra, hogy több adattal támassza alá elméletét, míg az absztraktabb Searle-cikk nem, így egymást kiegészítve széleskörű alapot, megfelelő támpontot adnak a további vizsgálataimhoz. A Hickey-cikk további előnye a kutatásom számára, hogy rávilágított arra, hogy az ígéret megnyilatkozásának eszköztára mennyire változatos. Továbbá arra a nem elhanyagolható következtetésre sarkallt, hogy a jóvátevés és az elköteleződés szoros kapcsolatban állnak egymással, ezt a 4.1. pontban ki is fejtem részletesen.

3. Az ígéret aktusának empirikus vizsgálati lehetőségei

3.1. A beszédaktus-kutatás

Kutatásom számomra legizgalmasabb és egyben legnehezebb része az adatgyűjtés. Ha empirikus nyelvészeti kutatást végzünk, többféle módszerből válogathatunk. A legmegbízhatóbb elemzéshez természetes, spontán nyelvi kommunikációs adatforrás szükséges. Azonban ez a módszer „rendkívül időigényes, megnehezíti a kontextuális változók ellenőrzését, és nem feltétlenül biztosít hozzáférést minden olyan kontextushoz, amely a kutató számára érdekes lehet” (Suszczyńska 2003: 272). A szociopragmatika egyéb eszközökhöz szokott fordulni – ahogy Suszczyńska ismereti –, szerepjátékhöz, telefonos kísérleti technikához (Turnbull 2001), vagy írásos és szóbeli diskurzuskiegészítéses teszthez. Habár a szóbeli, spontánabb adatforrások esetenként megnyerőbbnek tűnhetnek és több bizonyító erővel bírhatnak, nem biztos, hogy tartalmazzák az általam keresett beszédaktust, így az írásos diskurzuskiegészítéses teszt mellett döntöttem. Ahogy a szakirodalom is emellett érvel, én is a nagyobb és gyorsabb adatmennyiség gyűjtésére törekedtem, valamint nem utolsósorban ez költséghatékonyabb és kényelmesebb mód is, mint pl. egy Turnbull-féle telefonos kísérlet. Ugyanezt a módot használja Szili Katalin is a kérés, az elutasítás, a bocsánatkérés és a bókra adott válaszstratégiák vizsgálására (Szili 2004).

A következő részben bemutatom a tanulmány módszertanának hátterét, a szociopragmatika beszédaktusokra specializálódott kutatásait, valamint az adatgyűjtési módszerek – azon belül is a diskurzuskiegészítéses teszt – tulajdonságait, hatékonyságát.

3.2. A CCSARP

A nemzetközi szociopragmatikai empirikus kutatások közül az első nagyszabású vállalkozás az 1980-as években kezdődött, vagyis pontosabban 1981–89 között (Suszczyńska 2010: 47). Ez a CCSARP (Cross-cultural Study of Speech-Act Realization Patterns) volt, amely több nyelvben vizsgálta a kérés (requesting) és a bocsánatkérés (apologizing) beszédaktusait azzal a céllal, hogy felfedjék a nyelvi

⁶ The personal commitment after the expression of apology is appropriate, whereas the promise seems to violate a sincerity condition, i.e. it suggests a simple wish to silence the partner rather than as a promise not to repeat the offending action. (saját fordítás)

Hickey példamondata (Hickey 1986: 79 (33a)): *Okay. I'm sorry, it won't happen again.*, magyarul: *Oké. Bocsánat, nem fog többet előfordulni.*

viselkedés univerzális tulajdonságait, valamint hogy melyek azok a nyelvspecifikus jelenségek, amelyek csak bizonyos kultúrákban fordulnak elő. Az eredeti céljuk az volt, hogy összemérjék a beszédaktusok elméleti tanulmányait az empirikus kutatásokkal, amelyek beszélt nyelvi adatokra épülnek. Suszczyńska (2010: 47) szerint így három célja volt a projektnek: kutatni a (1) kultúrák közötti eltéréseket, (2) szociopragmatikai eltéréseket, (3) nyelven belüli eltéréseket (pl. egyéni nyelvhasználat, anyanyelvi vagy nem anyanyelvi beszélő). A CCSARP hét különböző nyelvben (nyelvváltozatban) kísérelte meg összehasonlítani a kérés és a bocsánatkérés megnyilvánulásait. Kiderült, hogy habár mindkét aktus arculatsértő és valamilyen orvoslást, jóvátevést igényel, a kéréssel a B „terheli”, a bocsánatkéréssel viszont támogatja a H-t, de hajlamos súlyosbitani a sértést. Észrevették, hogy vannak ún. szituációs változók: szociális (kontextuson kívüli) és kontextuális (kontextustól függő) faktorok, melyek erősen befolyásolják az adott beszédaktus megjelenési formáját. A szociális faktorok közé tartoznak a társadalmi erő/státusz és a szociális távolság, és még olyan individuális változók, mint a nem, a kor és az iskolázottság. A kontextuális faktorok viszont a beszédaktustól függenek, és a konkrét szituáció előfeltételeivel kapcsolódnak össze. Ezek a faktorok kultúraspecifikusak (Suszczyńska 2010: 48). Ezen változók a jelen kutatásban is jelentős szerepet játszanak, ugyanis az általam generált szituációkban a társadalmi szerepkörök és kapcsolatok (státusz és távolság) paramétereit úgy változtattam, hogy egy típusú kontextushoz legalább két olyan szituáció tartozzon, amelyekben különböző szociális paramétereket állítottam fel. Például, míg az első két szituációban arra voltam kíváncsi, hogy vajon a barátoknak vagy a tanárnak fognak többet ígérni a rossz referátumot készítő beszélők, addig a 3. (Tanár/késés) és a 4. (Főnök/késés) szituációkban az érdekelt, hogy lesz-e valamilyen különbség a szociális státusz szerint magasabban elhelyezkedő főnök és a tanár között.

Mivel a CCSARP kutatásnak az egyik célja az volt (azon kívül, hogy érintették az univerzalitás-kultúraspecifikusság máig tartó vitáját), hogy nagy mintát szerezzenek rövid idő alatt, így választaniuk kellett egy olyan tesztelési formát, amely illeszkedik az elvárásaikhoz. Ahogy Suszczyńska idézi Blum-Kulka és munkatársai munkáját: „Egy nagy mintát szerettünk volna kapni, hét országban, két jellegzetes beszédaktusra ugyanabban a kontextusban. Ez gyakorlatilag elképzelhetetlen lett volna terepen történő feltételek mellett. [...] Az összehasonlíthatóság igénye miatt ki kellett zárni az etnográfiai módszereket”⁷ (Blum-Kulka–House–Kasper 1989: 13). Tehát Blum-Kulka és mtsai szerint azért kellett kizárni az etnográfiai módszereket, mert az olyan, kvalitatív módszerrel végzett kutatások túl szubjektívek, és nem biztos, hogy a vizsgálati tárgyhoz kötődő adatokat generálnának. Ráadásul, ahogy arra a fejezet bevezető részében is kitértem, nincs garancia arra, hogy a felvett/rögzített anyagban nagy mennyiségben fordulna elő a kívánt válasz. Blum-Kulkaék abban is hittek, ahogy Suszczyńska bemutatja, hogy az írásbeli adatgyűjtő technikák használata nemcsak segíti kontrollálni a különböző szituációs változatokat, de több sztereotipikus választ nyerne ki vele, amelyek jobban feldolgozhatók

⁷ We were interested in getting a large sample, in seven countries, of two specific speech acts used in the same context. This would have been virtually impossible under field conditions. [...] These demands for comparability have ruled out the use of ethnographic methods. (saját fordítás)

a kultúrák közti összehasonlítás során. Így lett az írásos diskurzuskiegészítési teszt (Written Discourse Completion Test/Task, rövidítve: DCT) a kutatásuk eszköze, amely 16 szituációt tartalmazott, amelyeknek a fele a kérdés, a másik fele a bocsánatkérés kinyerésére irányult, az adatközlők pedig egyetemisták voltak hét országból. Amire Blum-Kulka és munkatársai (1989), Suszczyńska (2010) és én is figyeltem a kutatásomban az az, hogy azokat a szituációtípusokat, amelyek hétköznapi esetet jelenítenek meg, a nyugati kultúrákban bizalmasnak, ismerősnek kell, hogy érzékeljék a résztvevők, azonban az változó, hogy az adatközlők szerepköreinek kapcsolata hogyan, milyen szavakban nyilvánul meg (tehát hogyan változnak a válaszok, ha változnak a szociális faktorok paraméterei). Erre külön jelölést találhatunk: a beszélő és a hallgató közti társadalmi hierarchia (dominancia/társadalmi erő) dimenziójára a $B < H$ (amikor a beszélő társadalmi ereje kisebb a hallgatónál, pl. diák a tanárhoz képest), $B > H$ (amikor a B magasabb társadalmi státusszal rendelkezik, mint a hallgató) vagy $B = H$ (amikor egy társadalmi szinten vannak) jelöléseket használták (használgák ma is), a szociális távolság (Social Dimension) / bizalmasság (intimitás) dimenzióját pedig $+/-$ SD-vel jelölték. (Suszczyńska 2010: 48–49).

A kultúráközi kutatások leggyakrabban alkalmazott vizsgálati fajtája tehát a DCT, azaz a diskurzuskiegészítési teszt volt, amelyben szándékosan úgy alakították ki a kontextusokat, hogy azok mindegyik kultúrában hasonlóak legyenek (Suszczyńska 2010: 49), tehát minél jobban összehasonlíthatóvá váljanak. Pontosan ezen okból esett az én választásom is a diskurzuskiegészítési tesztre. Egy írásbeli kérdőív minimális adatokat kér a válaszolóktól, mint életkor, nem, születési hely, végzettség, foglalkozás. Ezek alapján kategorizálhatjuk a születendő válaszokat, vizsgálhatjuk nemek vagy kor, iskolázottság szerinti megoszlásban a mért adatokat. A tesztnek annyi kérdést/szituációt kell tartalmaznia, amely már elég ahhoz, hogy releváns adatok születhessenek. A megfogalmazásban maximálisan ügyelni kell arra, hogy a nyelvész nem alkalmazhat „manipulatív” eszközöket, tehát jelen kutatás esetében jövő idejű utalásokat, direkt felszólítást az ígérésre, túl sok vagy bonyolult kontextust, amely beszűkítené a válaszadás lehetőségét stb. Mindezek betartása mellett sem biztosított, hogy tökéletesen autentikus válaszok fognak születni, ám ezt elmondhatjuk akármelyik tesztről, amelyről az alanynak tudomása van. Mint ahogy már kifejtettem, a spontán adatok lekérése kockázatos és nem kifizetődő, hiszen természetesen egyrészt a személyiségi jogok megsértése miatt nincsen lehetőség ilyen vizsgálatokat végezni, másrészt viszont nem biztos, hogy tartalmaznák az általam vizsgált jelenséget.

Rátérve a vizsgált aktusra, a következő részben kifejtem, hogy milyen problémákkal kell szembenéznünk, amikor az ígéret aktusát kutatjuk a mai magyar nyelvhasználatban.

4. Az ígéret aktusa

4.1. Az ígéret mint a jóváteves egy eszköze

A klasszikus beszédaktus-elméletben még nem ismerték fel a tényt, hogy a hétköznapi beszédaktusok nagyon gyakran nem önmagukban, hanem valamely más aktussal együtt, ún. szekvenciákban szoktak előfordulni: az ígéret például tipikusan

a bocsánatkérés vagy jóvátevés aktusával (erről l. Fraser 1981; Searle–Vanderveken 1985; Hickey 1986). A szakirodalom alapján felállított előzetes hipotéziseim szerint különösen gyakran találunk jóvátevési aktussal együtt kötelezettségvállalást kifejező megnyilatkozásokat. Ezért fontos a jóvátevés aktusával foglalkozni ebben a részben.

A CCSARP osztályozási rendszerét sok éven át csak a bocsánatkérés beszédaktusára alkalmazták, módosítás nélkül használták a korábbi és a mostani tanulmányokat (Suszczyńska 2010: 49). Az osztályozás fejlődésével megpróbálták a bocsánatkérést mint stratégiák halmazát elemezni, ennek következtében érdekes megállapításokra jutottak. Suszczyńska (2010: 50) szerint ezek azon a feltételezésen alapszanak, hogy bocsánatkérést nem csak a *bocsánat* és a *sajnálom* kifejezésekkel mondunk, hanem másfajta megnyilatkozások is kifejezhetik ugyanezt a jelentést. Hasonló következtetésre jut a már említett Hickey (1986) is az ígérettel kapcsolatban.

Fraser 1981-es tanulmányában vizsgálta először a bocsánatkérés stratégiáit (Fraser 1981). Kilenc bocsánatkérő stratégiát vagy szemantikai formulát talált, ahol a stratégia a mondatok halmazára utalt, melyeknek mindegyike bizonyos szemantikai szempontoknak feleltethető meg. Ezek bármelyikét lehet használni arra, hogy végrehajtsuk a szóban forgó aktust, bár nem minden kontextusban lesznek megfelelőek. Az első négy stratégiában az adatközlői explicit módon kimondták a bocsánatkérés valamilyen formáját, (pl. *I apologize for...*, *I must apologize for...*), ezért *direkt* stratégiáknak nevezte el őket. Számunkra a maradék öt stratégia a fontos, amelyekben a beszélő nem említette, hogy bocsánatkérésről van szó. Ezek a stratégiák a következők voltak: (5) a támadás megbánásának kifejezése (*I'm sorry* 'sajnálom'), (6) elnézés kérése (*excuse me* 'elnézést', *forgive me* 'bocsásson meg'), (7) a támadás felelősségének bevallása, beismerése (*that was my fault* 'az én hibám volt'), (8) „promise of forbearance”, tehát a beszélő megígéri, hogy tartózkodik az ilyen cselekedetektől a jövőben (*I promise it won't happen again* 'ígérem, nem fog többet elfordulni'), és (9) jóvátétel felajánlása (*let me pay for the damage* 'engedd meg, hogy kifizessem a kárt') (Suszczyńska 2010: 50). Innentől kezdve ezek a kategóriák némi változtatással tovább fejlődtek, és a későbbi tanulmányokban is mindig felbukkan az ígéret mint a jóvátevési aktus egyik stratégiája.

Mivel az általam vizsgált 11, ígéretet kiváltó szituációból 9 tartalmaz valamilyen jóvátevési stratégiát, ezért fontosnak tartom foglalkozni a bocsánatkérésekkel. Fraser (1981) meghatározta, hogy melyek azok a faktorok, amelyek szerepet játszanak abban, hogy milyen bocsánatkérési stratégiát választunk:

1. az áthágás természete, pl. személyes vagy szociális normát sért,
2. az áthágás súlyossága, pl. enyhe behatolás (rossz szobába benyitni) vagy egy komolyabb behatolás (Suszczyńska 2010: 50), mint pl. órákig várni valakit,
3. a szituáció típusa, amelyben megtörtént az áthágás, mint pl. informális vs. üzleti vagy szakmai szituációk,
4. a relatív viszony a B és a H között, a teljesen idegenektől a bizalmasokig váltokozva, és
5. a bocsánatkérő neme (Suszczyńska 2010: 51).

Érdekes, hogy amikor az ígéretet kiváltó szituációkon gondolkodtam, mindig valamilyen normasértés, arculatbántás, vagy valamilyen áthágás, behatolás jutott

eszembe. S ezeket az elképzelt szituációkat változtattam különböző paraméterek szerint, legfőképp a társadalmi viszony mentén: főnök – szakértár – barát – partner, tehát a szociális távolság és a hierarchia szerint. Hogy milyen eredmények születtek ezen faktorok figyelembe vételével, arról a 6.1.2. pontban számolok be.

4.2. Őszinte vs. őszintétlen ígélet

Kutatásom során újra és újra szembetalálkoztam azzal a kérdéssel, hogy mi számít őszinte ígéletnek. Meglepő, hogy a searle-i őszinteségi feltételt és szabályt nagyon gyakran megszegő eredményekkel találkoztam az adatgyűjtés során. Azt vettem észre, hogy a valós nyelvhasználatban rengetegszer teszünk olyan hirtelen ígéreteket, amelyeknek elsődleges célja például a H megnyugtatása, s nem foglalkoznak különösképpen a szándékkal, amellyel rendelkeznie kellene az ígélet kimondásakor. Searle szerint (Searle 1969/1997: 50) „hiányzik belőle a megígért aktus végrehajtására vonatkozó szándék. Viszont színleli azt, hogy ez a szándék megvan benne”. Azért, hogy az őszintétlen ígéreteket is ígéletnek vehessük, „csak annyit kell tennünk – írja Searle – hogy feltételeinket olyan formára alakítjuk át, hogy nem annyira a szándékkal rendelkezést állapítjuk meg, hanem azt, hogy a beszélő felelősséget vállal azért, hogy szándéka fennáll” (Searle 1969/1997: 50). Az általam gyűjtött adatoknál azonban az a személyes intuícióm, hogy a leírt ígélet se nem őszintétlen, se nem igazán őszinte. Habár a B látszólag nem foglalkozik azzal, hogy valóban megteszi-e majd az A-t, nem mondható el róla, hogy direkt hazudna H-nak. Searle végül semlegesítette az ígéletet, s úgy írta át a 6. feltételt, hogy az S csak felelősséget vállal a szándékára, de nem beszél arról, hogy őszinte-e a szándéka vagy sem. Inge Egner (2002) ghánai afrikai beszélők ígéleti módszereit vizsgálva felfedezte, hogy az afrikai kultúrákban akkor is ígérnek, amikor nyilvánvalóan tudják, hogy nem fogják tudni betartani az ígéreteiket, csupán udvariassági szempontból teszik ezt. Tun Nur Afizah Zainal Ariff és Ahmad Ibrahim Mugableh is azt találták (Ariff–Mugableh 2013: 249), hogy az ígéletet tartalmazó megnyilatkozást lehet igaznak vagy hamisnak nevezni, mert bonyolult, egymással koherens szociális és pszichológiai tényezőket, az interakciós felek természetét, a megnyilatkozás kontextusát és a társalgás résztvevőinek szándékát (intention of interactants) is alaposan meg kell vizsgálni. Kutatási tárgyuk a jordániai arab beszélők ígéletet használó viselkedése, mely során kiderült, hogy a nyugati kultúrákkal szöges ellentétben az araboknál minden, elköteleződést sugalló kifejezéshez hozzáteszik, hogy *?inŠaallah*, ami nagyjából annyit jelent, hogy 'ha Allah is úgy akarja'. Tehát mintha abszolút nem függne a beszélő intenciójától, csakis az isten akarata számítana. A jordániai arabok által produkált ígérek egyik típusa az ún. hamis ígélet (false promises). Ez olyan állítást tartalmaz, amelyben valamely, az emberi élet számára lehetetlen dologgal állítják feltételbe az ígéletet. Ezt magyar példával is lehet illusztrálni:

- (4) Akkor írom meg a házi feladatodat, ha piros hó esik.

Kapcsolódva a bocsánatkérésekhez, Fraser (1981: 265–266) különbséget tett a szívből jövő (őszinte) és a rituális bocsánatkérések között. Az utóbbit többnyire akkor alkalmazzuk, ha a környezet, szituáció vagy a közösség úgy kívánja. Suszczyńska (2010: 50) rámutatott arra, amit Fraser is beismert, hogy nem egyértelmű a megkülönböztetés a két perspektíva között, és vannak olyan

bocsánatkérések, amelyeket mindkettő motivál. Az, hogy ezek hogyan kombinálódnak, illetve, hogy melyiket választják a beszélők, bizonyos körülményektől függenek. A rituális bocsánatkérés vagy rituális ígéret – ha feltételezzük, hogy van ilyen – nagyon hasonló a helyzetmondatok egy típusához is. Erről Kecskés István azt írta, hogy a szakirodalom megkülönböztet rituális és rutin helyzetmondakat (Kecskés 2003: 95). Habár, a rituális helyzetmondatok a nyelvi etikett részét képezve szinte kényszerűen keletkeznek, Kecskés szerint bizonyos kultúrákban (japán, török vagy arab) valóságos érzéseket fogalmaznak meg. „Az ilyen kifejezések szemantikailag általában sohasem üresek: a beszélők azt mondják, amit gondolnak” (Kecskés 2003: 95). Bár a magyarban nem jellemző, de rituális helyzetmondatoknak tekinthetők az olyan jókívánságok, mint a *Jó utat!*, *Sok sikert!*, *Jó éjszakát!* stb. Kecskés (2003: 95) szerint a rutin HM-eket is szituációtól függően használjuk, de nem szükségszerűen. Gyakran előfordul az ilyen megnyilatkozásoknál, hogy eltér a kompozicionális jelentés és a tartalmi jelentéstől és amire valójában utalnak. A rutin HM-ek Kecskés szerint olyan, részben lexikalizálódott, metaforikus jelentésű, kultúraspecifikus konceptuális jegyek, amelyekben a lexikai tartalom szinte teljesen kiürül, s csupán a pragmatikai funkció válik érvényessé. Ilyenek a magyarban pl. *Mivel szolgálhatok?*, *Hogy megy a sorod?* Szemantikailag üresek, „mert a bennük szereplő szavak (*sorod*, *szolgálhatok*) fogalmi motiváltsága majdnem teljesen eltűnt belőlük” (Kecskés 2003: 96–99). Ezek a HM-ek szituációtól függenek, akár csak az olyan ígéretek, amikor valamilyen arculatsértő cselekvésre olyan jóvátevési stratégiát hajtunk végre velük, amit csak az aktuális helyzet miatt teszünk meg. Ilyenek számos formában előfordulnak az általam gyűjtött adatokban. Vegyük a 6. szituációban elhangzó (5)-öt!

(5) Bocsi, megígérem, hogy jövő hétre hozom. (...)

6. szituáció (Szaktárs/könyv)

Az (5)-ben az adatközlő csak azért ígérte meg szaktársának, hogy visszahozza a könyvet, azért ajánlotta fel a jóvátevést, hogy a mindkettejük arculatát ért támadás megszűnjön, vagy legalábbis enyhüljön. A szaktárs arculatát megsértette azzal, hogy elfelejtette a tulajdonát visszahozni, a beszélő viszont azáltal sérült, hogy a közösség szemében ő feledékenynek mutatkozott. A beszélő látszólag a hallgató érdekeivel törődik, de egyúttal a saját arculatát is próbálja helyreállítani. Mivel itt az arculatovás stratégiáinak összjátéka irányítja a megnyilatkozást, nem igazi, őszinte ígérettel találoztunk. Ha nem őszinte az ígéret, akkor ezzel megsértené az eredeti 6. searle-i feltételt? Feltételezhetjük továbbra is, hogy a searle-i ígéretfeltételek nem alkalmazhatók teljes mértékben, univerzálisan a gyakorlatban mért adatokra. Az a felfogás, miszerint meg kell különböztetni őszinte és őszintétlen ígéreteket, nem állja meg a helyét. Egyrészt, csupán a leírt (vagy esetleg szóban elhangzott) adatokból nem tudunk következtetni az adatközlő intencióira, akaratára, vagy arra, hogy őszintén gondolja-e vagy sem, amit kimondott (erre utalt Ariff és Mugableh (2013), hogy az ígéret egy nagyon bonyolult összetevőkből álló cselekvés). Éppígy nem lehet felosztani őszinte vagy hazug ígéretekre. Léteznek azonban nyilvánvalóan őszintétlen, hamis ígéretek (*false promises*) (ld. (5) példa), amelyek a szituációtól függően egyértelműen fals, nem őszinte vagy lehetetlen dolgokat ígérnek. Anyanyelvi intuícióim alapján sem a 6., sem a módosított, 6.a) searle-i feltételt nem

tartom teljesen érvényesnek. Nemcsak a szándék, de maga a felelősségvállalás a szándék iránt is lehet hamis vagy őszintétlen. De mindaddig, amíg hazugságvizsgáló nem áll a nyelvész kutató rendelkezésére, teljes biztossággal nem állíthatjuk egy ígéretről, hogy igazi, őszinte szándékkal tette-e a beszélő vagy sem.

A szakirodalom ismertetése után három hipotézist állítottam fel a vizsgált aktussal és az elkészített szituációkkal kapcsolatban.

1. feltételezés: Azokban a szituációkban, ahol a H szociális státusza nagyobb, ott több ígéretet fognak közölni.
2. feltételezés: A hétköznapi, egyszerű szituációkban több ígéret lesz, mint az absztrakt és az intim helyzeteknél.
3. feltételezés: Az ígéret önmagában ritkán fordul elő, viszont egy másik aktus mellett (pl. jóvátétel, azon belül bocsánatkérés) nagyon gyakori lesz.

1. feltételezés: Fraser szerint az áthágás természetétől és súlyosságától is egyaránt függ, hogy milyen jóvátévő stratégiát választunk (Suszczyńska 2010: 50). Bár Suszczyńska nem fejezi ki expliciten, hogy a bocsánatkéréseknél a nagyobb szociális státusz minden esetben több bocsánatkérést vonzana, de találunk adatot arra vonatkozólag, hogy a 'hasonló tettektől való tartózkodás ígérete' (promise of forbearance) stratégiát abban a szituációban használták legtöbbször, ahol az elkérését próbálták enyhíteni a főnöknél. Suszczyńska szerint ez azért van, mert ez a stratégia státusz-érzékeny (Suszczyńska 2010: 106). Az ígéret szempontjából ez nem elhanyagolható tény, ugyanis az ígéret gyakran jár együtt a jóvátéves valamelyik aktusával (vagy önmaga is annak egy stratégiája).

2. feltételezés:⁸ Szintén Fraser stratégiaelmélete (Suszczyńska 2010: 50) alapján feltételeztem, hogy a szituáció típusa és a B és a H közötti viszony is hatással van a választott stratégiára. Az, hogy milyen korosztálynak, illetve rétegnek mi számít hétköznapi szituációnak, korosztályonként és rétegenként eltérő. Feltételezhetően az adott korosztálynak, akik hasonló társadalmi szinten állnak, ugyanazok a típusú szituációk fognak ígéretet kiváltani.

3. feltételezés: Azt, hogy az illokúciós aktusok önmagukban ritkán fordulnak elő, már Searle és szerzőtársa, Vanderveken is megállapította (Searle–Vanderveken 1985: 11), erre majd a 6.1. pontban térek ki. Sőt, nemcsak Hickey (1986)-nál, de már Fraser (1981)-nél is láthattuk, hogy a jóvátévesek egy társaktusaként jelenik meg az ígéret. Frasernél ez a 8. bocsánatkérő stratégia volt (Suszczyńska 2010: 50). A másik szerző (Hickey 1986: 78) később keletkezett cikkében viszont azt olvashatjuk, hogy a jóvátéves és a kötelezettségvállalás szoros kapcsolatban állnak egymással. A fentiekre alapoztam a harmadik hipotézist, hogy lesz olyan adatközlő, aki több aktust egyszerre használ.

⁸ Árvay Anett a 2015-ös Pragmatika kerekasztalon (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest, 2015. május 29.) egy személyes konzultáció keretében arra hívta fel a figyelmemet, hogy az egyszerű szituációknál valóban könnyebben keletkezik ígéret, mint a bonyolultaknál, ahol esetleg a megértésen múlik a szituációra adott válasz.

5. A kutatás

5.1. A tesztelés

Az ígéret aktusának a mai magyar nyelvhasználatban való empirikus vizsgálatára összeállított írásbeli diskurzuskiegészítő teszt 16 szituációból áll, melyek közül 11 olyan, ahol várható ígéret, 5 egyéb (bókra adott válasz, visszautasítás, bók/dicséret, köszönet, kérdés). Az egyéb aktusokat tartalmazó kontroll szituációk azért szükségesek, hogy az adatközlő ne érezze egyhangúnak vagy nyomasztónak a tesztet, illetve kevesebb esélye legyen, hogy rájöjjön a céljára, és elkezdjen rutin válaszokat adni.

Az írásbeli diskurzuskiegészítő tesztet 40 fiatallal töltöttem ki, akik mind a Szegedi Tudományegyetem hallgatói. Életkoruk 19–26 év, közülük 37 nő és 3 férfi. Többségében bölcsész hallgatók, akik azonban nem hallgatnak behatóbban nyelvészeti kurzusokat.

Bővebb információra jelen kutatásban nem volt szükségem, mert nem kifejezetten szociológiai vizsgálatot végeztem. Ezért nem kérdeztem meg sem a lakóhelyüket, sem az iskolázottságukat vagy munkahelyüket. Előbbit azért nem, mert nem célom nyelvjárásonként elkülöníteni a rendelkezésemre álló adatokat, utóbbit viszont feleslegesnek tartottam, tekintve, hogy mindannyian egyetemisták és humán szakosok (Bölcsészettudományi Kar hallgatói), tehát nincs különösebb rétegződés közöttük (pl. szaknyelv szerint).

5.2. Kontextuális jellemzők

Az alábbiakban részletesen ismertetem, hogy milyen kontextuális jellemzőkkel bírnak a vizsgálat során felhasznált szituációk. Úgy állítottam össze a tesztet, hogy tematikusan párba lehessen őket rendezni. Így: két szituációban az adatközlő azzal találkozhat, hogy rossz referátumot készített, és szaktársai (1. szituáció) vagy a tanára (2. szituáció) panaszt tettek erre; két szituációban késés következtében kirúgással fenyegették (a 3. szituációban a tanár, a negyedikben a főnöke); három szituációban valamiféle értéktárgybeli (könyv, ill. pendrive) tartozása van, amit felrónak neki (a könyvtáros, a szaktárs és a legjobb barát). A maradék négy feladatban egy-egy bensőségebb kapcsolatot ábrázoló helyzetre kellett reagálnia (elárulja a partnere titkát, aki erre rájön; vissza kell utasítania a legjobb barátját; a párja barátja féltékenykedik, és az utolsóban a kistestvére követelőzik). A szituációcsoportokon belül az egyes helyzeteket az különbözteti meg, hogy bennük egy-egy szociális paramétert megváltoztattam, így egészen más helyzet alakulhatott ki. Például a tartozásos szituációknál (5–7.) egyszer a könyvtárnak, másik két alkalommal a legjobb barátjának és egy ismerős szaktársnak tartoztak valamivel, tehát a B és a H közötti szociális távolságot változtattam meg.

Szituációk	Probléma típusa	Szociális távolság	Szoc. erő / státusz
1. szit. (Barátok/referátum)	Szakmai hiba	Barátok/Szaktársak	B=H
2. szit. (Tanár/referátum)	Szakmai hiba	Diák-Tanár	B<H
3. szit. (Tanár/késés)	Idő	Diák-Tanár	B<H
4. szit. (Főnök/késés)	Idő	Alkalmazott-Főnök	B<H
5. szit. (Könyvtáros/könyv)	Tartozás	Idegen	B<H
6. szit. (Szaktárs/könyv)	Tartozás	Szaktárs	B=H
7. szit. (Barát/pendrive)	Tartozás	Barát	B=H
8. szit. (Partner/titok)	Árulás	Bizalmas	B=H
9. szit. (Barát/sörözés)	Találkozás	Barát	B=H
10. szit. (Partner/barát)	Feltétel	Bizalmas	B=H
11. szit. (Kistestvér/játék)	Feltétel	Bizalmas	B>H

1. táblázat. A szituációk típusai⁹**I. A szakmai hibára utaló szituációk (1. és 2.)**

Az adatközlő (továbbiakban: B mint beszélő) mindkét esetben olyan szituációba kellett, hogy beleképzelje magát, amelyben ő korábban a hallgatóság (szaktársak és tanár) szerint rosszul végezte a rá kiszabott feladatot (a referátuma nem volt érthető, nem volt összeszedett stb.), s most újabb kiselőadás megtartása előtt áll. A szituációban csak annyi utasítást adtam, hogy hozza a hallgató(k) (továbbiakban H mint hallgató) tudomására, hogy ezúttal jobban felkészült. A két helyzet közötti különbség csupán a H személye, annak szociális távolsága a B-hez képest.

1. szituáció (Barátok/referátum)

40 adatközlőből 28 produkált indirekt ígéretet, a maradék öt kérés/felszólítást a hallgatóság felé, kettőben remélik, hogy jobb lesz a mostani előadás, ötben valamilyen állásfoglalást tesznek arra, hogy jobban felkészültek. Tíz indirekt ígéret tartalmaz valamilyen kérést vagy felszólítást a hallgatósághoz, egy pedig bocsánatkérést a megnyilatkozás elején. 23 esetben történt utalás a múltkori referátumra, ami mentegetőzésként, magyarázkodásként fogható fel. Gyakori elem az *igyekszem*, *próbálok*, *megpróbálok* stb. arculatvédő, a szándékot kifejező stratégia (összesen 26).

2. szituáció (Tanár/referátum)

Itt 20 ígéret született, köztük 1 direkt, a többi indirekt formában. A maradékban egy felhívás, 3 bocsánatkérés, 1 köszönet, 1 megnyugtató és további 13 összetett, arculatvédő, mentegetőzést vegyesen szerepeltető megnyilatkozást azonosítottam. Itt csak 7 esetben történt a múltkori eseményre való utalás, helyette inkább a *most*, a *mai órán*, az *ezúttal* kifejezéseket használták. Érdekes, hogy ennél a szituációnál kevesebbszer használják a *próbál* és az *igyekszik* szavakat, de többször a *remélem*-et, és a bocsánatkérés is előfordul már, amiből arra lehet következtetni, hogy a B és a H közötti szociális távolság és státusz különbsége megnyilatkozásaikban

⁹ A táblázat ötletét teljes egészében Małgorzata Suszczyńska disszertációja adta (Suszczyńska 2010: 81. Table 4, DCT situations).

is megmutatkozik. Amíg az 1. szituációban a B igyekszik érthetővé tenni magát, addig a 2.-ban magyarázkodik, mentegetőzik, s csak reméli, hogy ezúttal jobban fog teljesíteni.

II. Az időre utaló szituációk (3. és 4.)

Ez a szituációpár a késés problémájával foglalkozik. A 3.-ban a tanár fenyeget, hogy kirúg a szemináriumról,¹⁰ a 4.-ben a gyakorlati munkahelyen a főnök fenyeget kirúgással. Egyszerű, rövid, hétköznapi helyzetek, a válaszolók többnyire könnyen beleélték magukat.¹¹

3. szituáció (Tanár/késés)

Ebben 30 ígéretet találtam, melyek közül négy direkt formában jelent meg. Összesen 29 jóvátevési aktust (konkrétan bocsánatkérést) számoltam a válaszokban, melyek közül: 18 *elnézést*, 7 *sajnálom*, 3 *bocsánat* és 1 *ne haragudjon* formában jelent meg. Ezek közül 22 ígérettel, a többi mentegetőzéssel, kéréssel vagy mással, de önmagában nem fordult elő. Csupán öt alkalommal jelent meg önmagában az ígéret. Kreatív megoldásokkal is találkozhatunk a válaszok között, pl. negatív udvariassági stratégiával (*Nyugodtan!*).

4. szituáció (Főnök/késés)

Ebben a szituációban lett az egyik legmagasabb az ígérek száma (39 darab), ezek közül 7 áll direkt formában (közülük csak kettő áll önmagában), a 39-ből összesen 5 önállóan, 33 bocsánatkéréssel, 1 köszönettel fordult elő. A mentegetőzés mint arculatvédő stratégia itt is fellelhető. Összetett megvalósulások is előfordultak: *Jó, tudom, sajnálom! Tényleg igyekszem, de ma sem sikerült beélnem. Többször nem fordul elő, ígérem!* Az elején a B a saját arculatát védi, majd hozzátesz egy jóvátevési stratégiát, amivel kifejezi, hogy megbánta, amit tett. Ezután egy önvédelmi, magyarázkodó megnyilatkozás következik, s a végére nyomatékosítja jóvátevési szándékát a H számára egy direkt ígérettel. Azt hiszem, az ilyen és ehhez hasonló példákban bővelkedő szituációknál, mint a 3. és a 4., beszélhetünk az ígéretről úgy, mint *promise of forbearance* 'a hasonló tettektől való tartózkodás ígérete' (Fraser 1981), mely a jóvátevési aktust teszi nyomatékosabbá.

III. Tartozást megjelenítő szituációk

Ezekben a hétköznapi szituációkban a B tartozik valamivel H-nak, amit a H éppen visszakérne. Úgy változtattam a szociális paramétereket, hogy az egyikben egy szociális státusz szerint magasabb ember, a könyvtáros legyen a H, a másik kettőben viszont egyenrangú legyen B-vel. A 6. és a 7. szituáció abban különbözik egymástól, hogy azokban a szociális távolság paramétereit változtattam: a szaktárs szinte idegen, a legjobb barát pedig nagyon bizalmas kapcsolat.

¹⁰ A 3. szituáció azt a háttértudást implikálja, hogy a szemináriumokon a maximálisan megengedett hiányzás 2 vagy 3, s ha a tanár a késést hiányzásnak veszi, vagy olyan jellegű az óra, hogy szükséges az ottlét végig, akkor bizony kirúghatja onnan a hallgatót.

¹¹ Egyes adatközlők arra panaszkodtak, hogy nekik azért nem tetszett ez a szituáció, mert nem szoktak sosem késni, mások pedig azt írták a megjegyzésbe, hogy annyira életszerűek voltak a szituációk, hogy szinte látták maguk előtt a történeteket. A kutatás egyik hátránya, hogy a kvantitatív vizsgálatok mellőzik az egyén preferenciáit.

5. szituáció (Könyvtáros/könyv)

Itt 100%-os az ígéretek aránya a válaszokban, azonban direkt ígélet nem fordul elő egyszer sem. Önmagában megközelítőleg hétszer fordul elő, azért nem pontos a számítás, mert szerepel némelyik előtt káromkodás (*Basszus,...*), vagy valamilyen deklaráció (*Értettem,...*, *Rendben,...*, *Oké,...*). 20 szerepel bocsánatkérési aktussal együtt (melyek közül leggyakoribb az *Elnézést*), 9 mentegetőzéssel vagy indoklással, 10-szer áll mellette köszönet. A fenti beszédaktusok nagyszámú együttes megjelenése jellemző ennél a szituációnál, tehát nem ritka az olyan megnyilatkozás, ahol pl. bocsánatot kér, mentegetőzik és ígér a B (csak ez a variáció ötször fordul elő).

6. szituáció (Szaktárs/könyv)

15 db ígéletet számolhatunk ennél a szituációnál, 3 adatközlőnél váltott ki direkt ígéletet. A válaszok összetettsége miatt nehéz volt a kategorizálás, továbbá olyan beszédaktusok vagy stratégiák is előkerültek, amelyek korábban nem, vagy amelyek a hagyományos (pl. austini) besorolásokba nem voltak beilleszthetők. Huszonhétszer jelenik meg a bocsánatkérés (legtöbbször a *ne haragudj*, és majdnem ugyanannyiszor a *bocs*), mely gyakran fordul elő valódi jóvátevés felajánlásával és mentegetőzéssel is. A szituáció alapkövetelménye, hogy a B visszautasítsa a H-t egy meghatározott időre, ennek következtében többféle stratégiát választottak, különböző kombinációkban: bocsánatkérés + felajánlás, bocsánatkérés + ígélet, bocsánatkérés + mentegetőzés (és ezek együttes kombinációi), valamint még negatív udvariassági stratégia (pl. *Ne legyél már ilyen stréber, ráér még a könyv egy hétig*), kérés/felszólítás (pl. *Írj rám a hétvégén, küldj egy üzenetet és nem fogom elfelejteni!*), valamint legalább négy esetben hárít a B, tehát valamilyen módon megőrzi a H kérésének a visszautasítását. Hárításnak vagy visszautasításnak vettem a következő és a hozzá hasonló megnyilatkozásokat: *Figyelj, leghamarabb csak a jövő hétvégén tudom visszahozni, addig nem megyek haza*. Jól látható, hogy a B csak indoklást tesz arra, hogy miért nem tudja most visszaadni a könyvet, de nem akarja kárpótolni H-t semmivel, csupán informálja, hogy mikorra várható a tulajdonának a visszakapása.

7. szituáció (Barát/pendrive)

Ennél a szintén visszautasítást implikáló szituációnál az okozta a nehézséget, hogy számos olyan válasz született, amelyben nem egyértelmű, hogy felajánlás vagy valamilyen feltételes indirekt ígélet aktusával van dolgunk.¹² Például ebben a két válaszban: (a) *Most nem hoztam, de ha szükségem van rá a napokban, akkor hazaugrok érte és (b) Holnapra elhozom, ha nem találkozunk össze, megcsörgetlek és visszaadom*. Az (a) megnyilatkozás egy feltételes felajánlást tartalmaz, (ha beillesztjük a *felajánlom, hogy...* frázist a *hazaugrok érte* elé, akkor nyilvánlávává válik). Ezzel szemben egy hasonló szerkezetet láthatunk a (b) mondatban, de az elején egy indirekt ígélettel, és aztán a feltételes szerkezettel. Az ígélet kiterjed a feltételes részre, s emiatt már több lesz, mint felajánlás. Nem a H akaratától teszi függővé a cselekedet megtételét, hanem a körülményektől. Tehát akármilyen lesz, ő vissza fogja adni a pendrive-ot. 12 válaszadó értelmezte szó szerint a szituációt:

¹² Ezt a 6.1. pontban, az osztályozásnál tisztázom.

visszaadták a kérdéses eszközt: pl. *Itt van, közsi szépen*, és volt, aki visszakérdezett: *Milyen pendrive?* Azok közül, akik úgy értették, hogy otthon felejtették, 17-en kértek bocsánatot, (mely gyakran együtt járt mentegetőzéssel), 12-en vállaltak elköteleződést valamilyen indirekt formájú ígérettel, 9-en kérték, hogy a H emlékeztesse őket, továbbá találkozhatunk a már említett felajánlásokkal, köszönettel és még bókkal/dicséréssel is. A bocsánatkérés során itt is többször alkalmazták a *Ne haragudj* formulát, mint a *bocsi-t*, de volt *nézd el* és *sorry* alakú is, melyek a jóvátevés aktusának sokszínű megjelenési formáját példázzák.

IV. Bensőségesebb kapcsolatot ábrázoló szituációk

Ezek a szituációk abban hasonlítanak egymásra, hogy nem annyira egyszerű, hétköznapi helyzetet teremtenek, hanem általában bizalmasabb jellegű (tehát kisebb szociális távolságot megjelenítő) körülményt. A 8. szituáció egy nagyon erős jóvátevést vár el az adatközlőtől: a partnere megtudta, hogy kifecsegte a titkát.¹³ A 9-es szituáció szabadabb válaszlehetőségeket kínál: a H (legjobb barát) találkozót kér a B-től, aki jelenleg nem ér rá, de tudja, hogy mikor lesz legközelebb ideje. A válaszadótól függ, hogy hogyan utasítja vissza, és az is, hogy meg akarja-e nyugtatni a H-t egy ígéret vagy felajánlás segítségével. A 10. feladatban egy nagyon konkrét helyzettel találkozhatott az adatközlő: a párja legjobb barátja féltékenykedik rá, s a párjának tudomására kell hozni, hogy csak akkor lesz kedves a baráthoz, ha ő is kedves lesz hozzá. Itt ugyan kihagyhatatlan volt a feltétel beillesztése, ez valószínűleg a válaszokat is befolyásolhatta, ám kérdéses, hogy milyen stratégiát használtak a beszélők. Az utolsó szituáció is eléggé absztrakt: a kistestvér egy játékért könyörög, amit jelenleg nem tud a B megvenni neki, viszont a H születésnapja közeleg. *Tudasd vele, hogy arra megveszed* – instrukcióval egyértelműsítettem a feladatot, de nem határoztam meg, hogy milyen nyelvi formával hozza a H tudtára az eseményt a B. Ez a 9-es szituációval rokonítható valamelyest, abban az értelemben, hogy egy visszautasítást foglal magában.

8. szituáció (Partner/titok)

Itt 29 ígéret született, amelyek közül 11 direkt, *ígérem* formájú. A bocsánatkérések száma ebben a szituációban is igen magas, 34 adatközlő használta ezen jóvátevési aktust, mégpedig 21-en a *Ne haragudj*, 12-en a *Sajnálom*, és 3-an a *Bocsi*, vagy *Bocsáss meg* formulát. 3-an írták, hogy *Szeretlek*, és sokan alkalmaztak arculatvédő, mentegetőző vagy indokoló formát, pl. 6 válaszban is szerepel, hogy *véletlen volt*, 5-ben, hogy *kicsúszott (a számból)*. A szándékosság hiányát és az önhibáztatást mutató eszközök is nagy számban fordultak elő: *nem is fogtam fel, nem akartalak megbántani, nem figyeltem rá, mit beszélek, meggondolatlan vagyok, nem volt szándékos* stb., valamint az előbbiekhöz hasonló, beismerő és a H-val egyetértő formulák is gyakoriak voltak, pl.: *átérezem a helyzetet, teljesen igazad van, szörnyű dolog volt, amit tettem, tudom, milyen rosszul esik, megértelek* stb. Ezekkel a stratégiákkal a következő részben fogok alaposabban foglalkozni.

¹³ Egy hasonló, de konkrétabb szituáció található Suszczyńska disszertációjában is (Suszczyńska 2010: 219. Sit 5.).

9. szituáció (Barát/sörözés)

Itt nem volt nagyon szorosan megkötve a feladat, nem adtam instrukciót arról az adatközlőknek, hogy pontosan mit tudassanak a H-val, csupán a problémát, a körülményeket és a lehetőségeket ismertettem velük. Ebből adódóan a szituáció válaszaira nagy szórás jellemző: változatos stratégiákat alkalmaztak az adatközlők, melyek mindegyike valamilyen visszautasítást jelentett. Így ígéret sem nagy számban keletkezett, csupán 13-an produkálták, s közülük csak 3-an direkt formában. 8 bocsánatkérés született, fele-fele arányban *bocs* és *ne haragudj* formában.

A válaszok között nem egy olyan megnyilatkozással találkoztam, amely egyszerre többféle beszédaktust rejt magában. Például *A héten nem túl jó, de ígérem, hogy a következő héten rá fogok érní, és fizetem a sörödet is* megnyilatkozásban a *fizetem a sörödet is* egyszerre ígéret és felajánlás, amely egyben kárpótlást is jelöl (jóvátevési aktus egyik stratégiájaként), ugyanez a helyzet a *Eh, ne haragudj, el vagyok havazva, de a jövő héten meghívlak!* megnyilatkozás *jövő héten meghívlak* részével is, a *...Jövő hét pénteken töltünk el egy napot együtt* viszont olyan kérés vagy felszólítás, amely egyben kárpótlás felajánlása a H részére.

10. szituáció (Partner/barát)

Újfajta ígérettípus mutatkozik ennél a szituációnál, ez a feltételhez kötött vagy feltételes ígéret. Általában indirekt módon nyilvánul meg (21-szer), de van egy direkt formájú alakot tartalmazó válasz is. Jellemzően a feladatban megadott feltételt írták újra az adatközlők, ez az *„amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten”*-típusú válaszokat eredményezte, mégis többféle módon valószínűsítették meg ezt a feltételt. Találkozunk még olyan ígérettel, amely valamilyen ok-okozati viszonyt tár fel: *Mivel szeretlek, miattad én is kedves leszek*, van hasonló: *Úgy fogok viszonyulni hozzá, mint ő hozzám*, és természetesen, önmagában is előfordul indirekt ígéretet tartalmazó megnyilatkozás: *Nem leszek olyanul kedves, aki velem sem az*. 4 válaszban találunk megengedést, tehát a B szinte engedélyezi a H-nak, hogy időt tölthessen a barátjával, 2-ben kérést (hogy legyen kedvesebb a barát), és 2-ben felajánlást. A felajánlás általában csak az igemódban különbözik az ígérettől, jellemzően a feltételes mód jele (*-na*, *-ne*, *-ná*, *-né*) és a ható képző (*-hat*, *-het*) előfordulása jelzi, vagy valamilyen kárpótlásul nyújtható cselekvésre felhívás (kérés, buzdítás, kérdés stb.¹⁴). Visszatérve a számottevő gyakorisággal előforduló feltételes (indirekt) ígéretekre, anyanyelvi intuíción alapján feltételezem, hogy nem a „legerősebb” ígéretről van szó, ha beszélhetünk az intenzitás fokának meglétéről az ígéretnél. Maga a tény, hogy normális körülmények között nem tenné meg A-t a B, még igazolja Searle elméletét, de az, hogy egy feltételhez van kötve a cselekedet megtétele, már nem tűnik teljesen tisztának. Nem tiszta abban az értelemben, hogy alapvetően nem kötelezettségvállalást jelez a B, hanem azt, hogy csak akkor teszi meg a H számára előnyös tettet, ha bizonyos kívánalmak (feltételek, körülmények) már adottak lesznek (a jövőben). Amikor azt írta az egyik adatközlő, hogy *megígérhetem, hogy... vagy már megígértem*, nem számítanak ígéretnek, mert sem az igemód, sem az igeidő nem felel meg az ígéret cselekvésének végrehajtásához szükséges sikerességi feltételnek. A feltételhez szabott ígéreteknél azonban

¹⁴ A korábban előforduló példák során is ezen jegyek alapján különítettem el a felajánlásokat az ígéretektől.

kitűnik, hogy valódi ígéret történik, mert jövőre utaló, egyes szám, első személyben, kijelentő mód, jelen időben íródtak a megnyilatkozások. A határozatlanságot kifejező módosítószókat (leggyakrabban a *talán*-t) tartalmazó válaszok ennél a szituációnál egy feltételhez kötött megállapítást, kijelentést valósítottak meg.

11. szituáció (Kistestvér/játék)

Ebben a szituációban nehéz volt azonosítani a válaszokban rejlő ígéreteket, 27 esetben sikerült hozzávetőlegesen megállapítani az ígéret létrejöttét, s csupán kétszer találtam nyílt, direkt formájút a megnyilatkozásokban. A feladatban először egy visszautasítást implikáló helyzetet teremtettem, majd megadtam a H kívánságának teljesítésére vonatkozó időbeli és anyagi feltételeket, s adtam egy hasonló instrukciót, mint az 1. és 2. szituációban, miszerint *Tudasd vele, hogy arra* (a kistestvér szülinapjára – a szerző.) *megveszed neki*. Direkt visszautasítást (*most nem tudom megvenni*) csak 12 válaszban lehetett tetten érni, viszont 11-szer alkalmaztak indoklást a beszélők, amelyek szintén visszautasításnak tekinthetők.

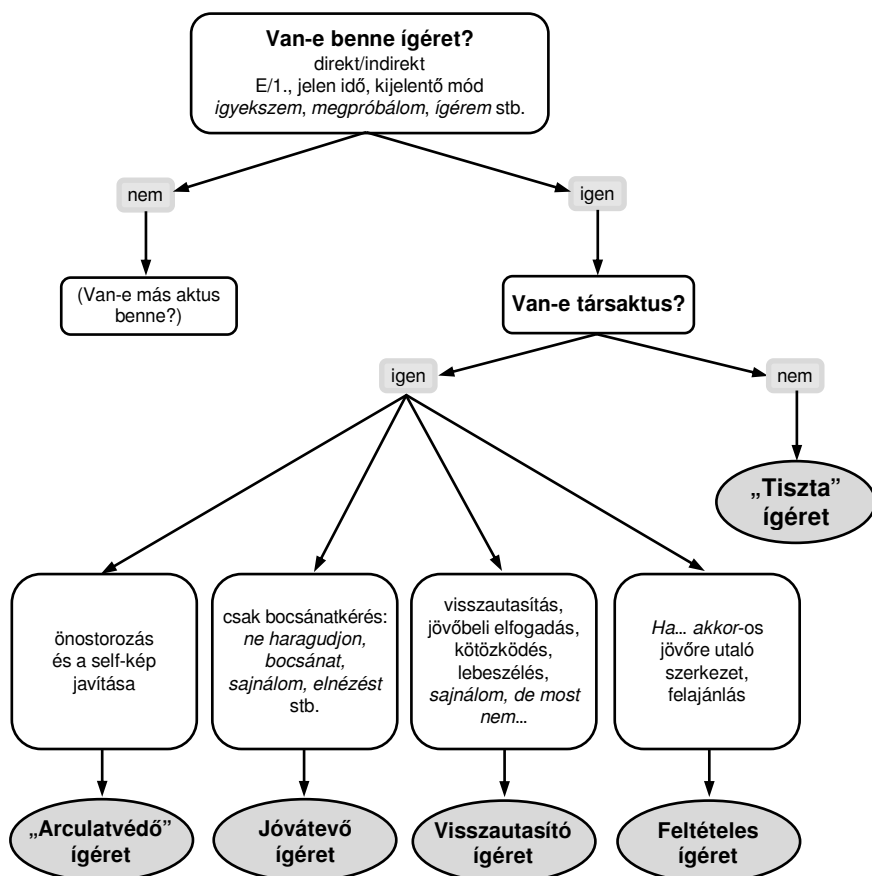
6. Eredmények, megfigyelések

6.1. Osztályozás

A szituációkra adott válaszok elemzését az nehezítette, hogy a hagyományos DCT-kkel ellentétben a kutatásomban alkalmazott teszt végeredményben nem egyfajta aktust produkált, hanem – úgy, ahogyan a valós társalgásokban – több, egyszerre előforduló és egymásba kapcsolódó szekvenciákat alkotott. Searle és Vanderveken *Foundations of Illocutionary Logic* című könyvükben is így fogalmaznak az aktusok előfordulásáról: „Ahogy az indirekt beszédaktusok is eléggé általánosak az élő nyelvhasználatban, így az élő nyelvhasználatban, az illokúciós aktusok aligha fordulnak elő önmagukban, viszont előfordulnak a társalgások vagy a diskurzusok hosszabb szakaszának egy részeként.”¹⁵ (Searle–Vanderveken 1985: 11).

Habár nem meglepő, hogy nem önmagukban fordultak elő az ígérek, (mint például a támadásokra adott bocsánatkérő/jóvátevő válaszok, vagy a kérések bizonyos szituációkban), mégis bővebb elemzést igényel, hogy mikor és milyen más szekvenciákkal együtt fordulnak elő. Így talán kielégítőbb választ kaphatok kutatásom fő kérdésére, hogy milyen az ígérés természete a magyar nyelvhasználatban, milyen csoportokra lehet osztani, és mikor használjuk azokat.

¹⁵ Just as indirect speech acts are quite pervasive in real life, so in real life, illocutionary acts seldom occur alone but occur as parts of conversations or larger stretches of discourse. (saját fordítás)

1. ábra. Az ígéret típusának meghatározása

Az írásbeli diskurzuskiegészítései teszt kiértékelésénél a 1. ábrán látható folyamatábra szerint jártam el. Először a hagyományos terminológiát alapul véve az egyes válaszoknál (amelyeket a papír alapú tesztől egy Excel-táblába gyűjtöttem szituációkra lebontva) megkíséreltem megállapítani, hogy megtalálható-e bennük performatív alakban vagy indirekten (E/1., jelen idő, kijelentő mód, jövőre utalva) az ígéret aktusa. Ha a válasz semmilyen formában nem tartalmazott kötelezettségvállalást, még mindig megvizsgáltam, hogy esetleg más aktus(ok) előfordul(nak)-e benne. Abban az esetben, amikor találtam ígéretet, akkor is megfigyeltem és feljegyeztem, hogy milyen más aktus szerepelhet még abban a megnyilatkozásban. Ha nem volt ilyen, akkor abban a válaszban egy vegytiszta ígérési aktust állapítottam meg. Ennél azonban gyakoribb, hogy ún. társaktussal együtt fordult elő az ígéret, ebben az esetben négy típusba lehetett elkülöníteni a megnyilatkozásokat. Az első típusban mindig találtam valamilyen kifejezést, ami a mentegetőzésre, túlzott indoklásra, önostorozásra, azaz a B valamilyen arculatovására utalt. Élesen elválaszthatók

voltak azok a megnyilatkozások, ahol az arcunka jóvátevésben nyilvánult meg. Ezeknél csak bocsánatkérő aktusok álltak az ígéret mellett, általában performatív ígérekkel. A harmadik kategória is jól elkülöníthető társaktust eredményezett, olyan eseteket foglalt magában, amelyeknél valamilyen visszautasítást tesz a B, a H látszólagos megnyugtására pedig ígéretet tesz a visszautasítás után. A B részéről ezen megnyilatkozások voltak a legjobban arculatrombolók a H felé, hiszen nem egy adatközlő köztöködös hangvételben írta megnyilatkozását. Utolsóként megállapított kategória a feltételes ígérek csoportja, ahol az ígéreteket egy feltétellel együtt, kizárólag a „ha..., akkor” formájú szerkezetekbe foglalták. Habár az arculatvédő társaktusok nem a legadekvátabb megnevezés az első csoportra, hiszen a jóvátevés aktusa is arculatmunka eredménye (sőt, még számos más beszédaktusé is), mégis jól szemlélteti ezt a különálló csoportot.

Ha a szituációkra adott, ígéretet tartalmazó válaszokat tekintjük, az alábbi csoportokat különíthetjük tehát el:

Ígérek típusai	Szituációk	Társaktusok
Arculatvédő ígérek	1. (Barátok/referátum)	kérés/felszólítás, mentegetőzés
	2. (Tanár/referátum)	-
Jóvátevő ígérek	3. (Tanár/késés)	bocsánatkérés
	4. (Főnök/késés)	bocsánatkérés
	5. (Könyvtáros/könyv)	bocsánatkérés, köszönet
	8. (Partner/titok)	bocsánatkérés, arculatóvás
Visszautasító ígérek	6. (Szaktárs/könyv)	indirekt visszautasítás: sajnálat kifejezése
	7. (Barát/pendrive)	sajnálat kifejezése, felajánlás
	9. (Barát/sörözés)	direkt visszautasítás: nem performatív, sajnálat kifejezése, magyarázkodás
	11. (Kistestvér/játék)	nem performatív visszautasítás, felajánlás
Feltételes ígérek	10. (Partner/barát) (11. részben)	engedélyezés/beleegyezés

2. táblázat. Az ígérek típusai¹⁶

Az alábbiakban az egyes csoportokat fejtem ki és magyarázom, s minden szituációból egy-egy jellemző, sokszor hasonló módon előforduló példával szemléltetem.

1. Arculatvédő ígérek

- (6) Igyekszem érthetően átadni nektek, amit szeretnék, de ha kérdés van, szakítások félbe és kérdeztek. 1. szituáció (Barátok/referátum)
- (7) A múltkori alkalmakkor kicsit izgultam, de most már sokkal jobban fog menni. 2. szituáció (Tanár/referátum)

¹⁶ A szituációk oszlopa csupán a jellemzően abban a szituációban előfordult ígéretcsoportot jelzi. A 11. szituáció például tartalmaz feltételes formájú ígéreteket is.

Jóllehet, az ígéretek megjelenése önmagában valamiféle arculatvédő stratégia eszköze, én mégis így neveztem azokat a típusú ígéreteket, amelyek az első két szituáció válaszaiban fordulnak elő, s amelyekben dominál az arculatívó stratégia (face work). Közös jellemzőjük, hogy nagymértékben önállóan fordulnak elő, s olyan helyzetekre adott reakcióban találhatjuk őket, amelyben a B egy negatív kritikára olyan megnyilatkozást tesz, amelyben próbálja a H-t meggyőzni arról, hogy tudomásul vette a kritikát és igyekszik pozitív irányba változni. Tehát megpróbálja a saját arculatát minél gyorsabban megvédeni és visszaállítani, ezzel remélve, hogy nem okoz újabb csalódást a közösségnek (H-nak).

2. Jóvátevő ígéretek

(8)	Elnézést kérek, többet nem fogok késni.	3. szituáció (Tanár/késés)
(9)	Ne haragudjon, többet nem fog előfordulni.	4. szituáció (Főnök/késés)
(10)	Elnézést, teljesen kiment a fejemből. Holnap beviszem őket.	5. szituáció (Könyvtáros/könyv)
(11)	Ne haragudj, többet nem fordul elő. Mivel engesztelhetnék ki?	8. szituáció (Partner/titok)

Azon megnyilatkozásokat soroltam ebbe a csoportba, ahol az ígélet a jóvátevesi aktus részeként jelenik meg, mégpedig a Fraser (1981) által meghatározott promise of forbearance kategóriaként, ahol a B megígéri, hogy a problémás cselekedetet nem fogja megtenni a jövőben. Jellemzően olyan szituációkban fordul tehát elő, amelyben a B valamilyen problémás dolgot tett vagy nem tett (nem vitte vissza a könyveket a könyvtárba, kifecsegett egy titkot stb.), s ezért jóvá kell tennie „bűnét” H-nak. A (8)–(11)-es példák mindegyikében megfigyelhetjük a bocsánatkérés valamilyen formáját és az indirekt ígéletet. A (10)-esben még egy mentegetőzést, a (11)-es példában pedig egy jóvátétel felajánlását is láthatjuk. A jóvátevés aktusához természetesen hozzátartozik az arculatívó stratégia, tehát nem furcsa, hogy ezen szituációkra adott válaszokban is nagy számban fordulnak elő mentegetőző, magyarázkodó, s úgy általában arculatvédő stratégiák. Érdekes, hogy kiugróan magas volt e szituációknál az ígéretek száma (átlagosan 34 válaszban a 40-ből), s azok együttes előfordulása a bocsánatkéréssel is hasonló arányú volt (25 együttes a 34-ből), míg a többi szituációnál átlagosan 20 válaszoló használt ígéletet.¹⁷

3. Visszautasító ígéretek

(12)	Bocsi, de tudod, hogy csak jövő héten tudom visszahozni. Remélem nem sürgős. Nem direkt hagytam otthon!	6. szituáció (Szaktárs/könyv)
(13)	Jaj, jó, h emlékeztetsz! Máskor írk föl nekem egy Cavintont. Holnap visszaadom!	7. szituáció (Barát/pendrive)
(14)	Hú, az a helyzet, hogy a héten egyáltalán nem érek rá, tudod, vizsgaidőszak... bocsi! Jövő héten összehozzuk feltétlen!	9. szituáció (Barát/sörözés)

¹⁷ Az általam megállapított kategorizálás alapján számolt értékek.

(15) Szülinapodra megkapod, jó?

11. szituáció (Kistestvér/játék)

Ezek az ígéretetek akkor keletkeztek, amikor valamilyen visszautasító reakciót kellett produkálniuk az adatközlőknek ahhoz, hogy a szituációkban leírt feladatukat végrehajthassák. A visszautasítás stratégiáit Szili Katalin (2002) fordításában Beebe–Takahashi–Uliss–Weltz (1990) kategorizálására alapozva vizsgáltam a nevezett szituációkban. Úgy használtam a kategóriákat, hogy a megnyilatkozások elejét vettem alapul, s azok alapján osztályoztam őket. Természetesen itt is megfigyelhető, hogy egyszerre többféle stratégiát alkalmaz a beszélő, jelen vizsgálatban azonban nem célom a visszautasítás különböző megnyilvánulásait kutatni, de annál fontosabbnak éreztem az ígéretet tartalmazó válaszok visszautasítási stratégiáit megfigyelni. Ugyanis van egy számomra fontos kategória az indirekt visszautasítási stratégiák között: jövőbeli elfogadás kilátásba helyezése (promise of future acceptance (Szili 2002: 206)). A 6. (Szaktárs/könyv), a 7. (Barát/pendrive) és a 11. (Kistestvér/játék) szituációkban összesen 17-szer kezdtek ezzel a stratégiával a választ. Ennek példája a (15)-ös példamondat vagy a *Jövő hét elején menne csak, Jövő hónapban visszatérünk rá* stb. kezdetű megnyilatkozások. Ezenkívül számos más visszautasítási stratégiát alkalmaztak az ígéretet tartalmazó válaszokban: alternatíva felajánlása (*Addig kiveszem neked a könyvtárból...*), sajnálat kifejezése (l. (12)-es példa), látszólagos elfogadás vagy kertelés (*Hátha szülinapodra teljesül a kívánságod*), magyarázkodás/okadás (*Tele vagyok tanulnivalóval...*), kísérlét a partner lebeszélésére: köztözködés (*Attól hogy minden nap emlékeztetsz, még nem lesz itt hamarabb*), lebeszélés (*Ez túl nagy ajándék ahhoz, hogy csak úgy megvegyem...*), önvédelem (*Nagyon szívesen mennék, de...*) és együttérzés kiváltása (*Ócsi, fogd már fel, hogy le vagyok égvél*). De nemcsak indirekt formában találkozunk visszautasítással, ahogy azt a (14)-es példában a *nem érek rá* mutatja, vagy a 11-es szituációnál gyakran előforduló válaszokban felfedezhető *Most nincs pénzem rá, Most nem tudom neked megvenni, Most nem veszem meg neked* stb. kezdetű megnyilatkozások. Ezek nem performatív, direkt tagadási formák, ahol vagy a *nem*-mel tagadja a cselekedetet, vagy az akaratot/lehetőséget tagadja a *nem tudom* formával. Ritka, de előfordult, hogy a visszautasítást valamilyen tréfával fejezte ki a B, mint a (13)-as példában, ami a kikerülés stratégiájának verbális típusa (mint a kérdés megismétlése vagy kertelés, témaváltás stb.).

A visszautasító ígéretetek tehát azok az ígéretetek, amelyeket akkor tesz a B, amikor a H kérésének el nem fogadását enyhíteni akarja egy jövőbeni elfogadás ígéretével vagy szándékával.

4. Feltételes ígéretetek

- (16) Ha ő is normálisan viselkedik velem, akkor én is az leszek vele.

10. szituáció (Partner/barát)

- (17) Ha jól viselkedsz a következő hónapban, akkor születésnapodra megkapod tőlem.

11. szituáció (Kistestvér/játék)

Ez a típus nem egyedülálló, a szakirodalomban különféle módon nyilatkoznak róla. Al-Omari és Abu-Melhim (2013: 32) a jordániai arab nyelvben vizsgálták az ígéreteteket, s négyféle ígéretet különítettek el: direkt ígérés (direct promising), kitérő

ígérés (evasive promising), szatirikus ígérés (satirical promising) és feltételes ígérés (conditional promising). Antonio Blanco Salgueiro szerint a legjellemzőbb fenyegetések feltételként jelennek meg a természetben (*Ha nem adja ide a pénzt, lelövöm!*), mely forma megjelenik a feltételes ígéreteknél is (*Ha megcsinálod a házidat, elviszlek a filmre*) (Salgueiro 2010: 217).

Searle azonban a felajánlások egy fajtáját nevezi kondicionális ígéretnek, amelyben a hallgató explicit elfogadásától függ az ajánlat tétele (Searle 1992: 10). Ezek alapján nem nyilvánítható ki teljesen egyértelműen, hogy a feltételes ígélet miként elemezhető: felajánlásnak vagy különálló ígéretfajtának. Jelen kutatásra alapozva az utóbbiról beszélhetünk a magyar nyelv esetében.

6.2. A szociális tényezők és az ígélet kapcsolata

Tanulmányomban az arculatvédő stratégiák megjelenésére figyelmet fordítva, megvizsgáltam a szociális paraméterek változtatásával keletkezett különbségeket a szituációkra adott válaszokban. Vizsgálatom nem teljes körű, csupán egy előzetes betekintést szeretnék nyújtani, ami alapot adhat egy későbbi, jóval részletesebb és pontosabb kutatáshoz.

6.2.1. Szociális távolság

A szociális távolságot (Social Distance) a legkisebbtől a legnagyobb távolságig csoportosítottam, így lett az első kategória a *Bizalmas*, az utolsó pedig az *Idegen*.

Bizalmas

Ilyen viszonyt jelenítenek meg a 8. (Partner/titok), a 10. (Partner/barát) és a 11. (Kistestvér/játék) szituációk. A 8. szituációban magasabb a bocsánatkérések száma, mint az ígéreteké (34 a 29-hez), a másik kettőben 22 és 27 ígéretet számoltam, de bocsánatkérő aktust egyet sem. Mindhárom szituációban különbözik a bizalmas viszony és a megtörtént eset/probléma súlyossága. A 8. feladatban találhatjuk a legsúlyosabb vétséget: a partner/kedves titkának az elárulását. Ezt jóvátevési aktusokkal próbálták enyhíteni az adatközlők. A 10. szituáció egy gyenge problémát fedett fel, sőt, szinte akár a B érezhette támadásnak a párja barátjának viselkedését. Ezért úgymond „kegyeletből” felajánlotta párjának, hogy ha a 3. fél (a párja barátja) kedves lesz hozzá (B-hez), akkor viszonzni fogja a kedvességet. Az adatközlők valószínűleg nem érezték, hogy tehetnének a problémáról, ezért nem is próbáltak meg jóvátevési aktust alkalmazni. A 11-es szituációra adott válaszokból is az derül ki, hogy a B meg akarja nyugtatni H-t, de nem tartozik neki bocsánatkéréssel, viszont kompromisszumos megoldást választ: most visszautasítja, de a jövőben elfogadja a kérését.

Barátok

Ehhez a kategóriához leginkább két szituáció tartozik, a 7-es (Barát/pendrive) és a 9-es (Barát/sörözés). Ezek válaszai nagyon hasonlóan egymásra: megközelítőleg ugyanannyi (12 és 13) ígéretet tartalmaznak, mindkettőben 20 és 30 közötti a mentegetőzések, magyarázkodások vagy okadások száma, a 7-ben azért kevesebb, mert ott többen adtak pozitív (elvárt) választ (*Persze, itt van*), s azokban kevesebbet mentegetőztek. Itt talán azért született kevesebb ígélet, mert a szituációk súlyossága nem közelítette meg pl. a 8. szituációét (nem volt árulás).

Szaktársak

A szaktársak kategóriája már eggyel távolabb helyezkedik el a jó barátok halmazától, a hivatalos kapcsolatok egyik legbizalmasabb típusába sorolható. (Persze ez csak egy általánosítás, a való életben a bizalom és a szoros kapcsolat nem mindig a szociális távolságon múlik.) Ide az 1. (Barátok/referátum) és a 6. (Szaktárs/könyv) szituációt soroltam, mégpedig azért, mert az egyetemi barátok nem feltétlenül tartoznak a legbelsőbb, legintimebb baráti körbe. Az 1-ben viszonylag magas az ígéretek száma (28), míg a 6-ban csupán 15 válasznál tudtam megállapítani elköteleződést, de 27-szer kértek bocsánatot, míg az elsőnél csak mentegetőztek és védték az arculatukat. Az arculatovás kétféle stratégiája jellemzi tehát ezen szituációkat: a B arculatának helyreállítása, valamint a H távolító arcának óvása. A két helyzet szintén komolyságban tér el egymástól, hiszen látható, hogy az elsőben igyekeztek „igyekvést mutatni”, azaz a hallgatók tudtára adni, hogy javítani szeretnék az előző hibájukat, míg a tartozásos szituációban nem érzik úgy, hogy nagy hibát követtek volna el a visszaadás késletetésével.

Diák – Tanár

A 2. és a 3. szituációban találkozhatott az adatközlő ezzel a távolságtípussal. Míg a hallgató viszonylag többet érintkezik szaktársaival, tanáraival már nincs alkalma túl gyakran kommunikálni, ezért várhatóan máshogyan fog reagálni az efféle helyzetekben az adatközlő. A szakmai hibának számító rosszul tartott referátum kevésbé érintette rosszul a válaszolókat, mint a késéssel kapcsolatos, fenyegetőbb szituáció. Így a 2. szituációban csupán 20, a harmadikban 30 ígéret született, s bocsánatkérésekből is jóval több fordult elő az utóbbiban. A második szituációt az elsővel összehasonlítva érdekes adat, hogy a szaktársaknak többet ígértek, mint a tanárnak, a *próbálom, igyekszem* stb. ígék viszonylag egyenlő számban fordultak elő, de amíg a szaktársak előtt nem kértek bocsánatot, addig a tanáros szituációban már megjelent néhány bocsánatkérés. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a státuszkülönbségek is okozhattak eltérést ebben az esetben, erről majd a következő, 6.2.2. pontban esik szó.

Alkalmazott – Főnök

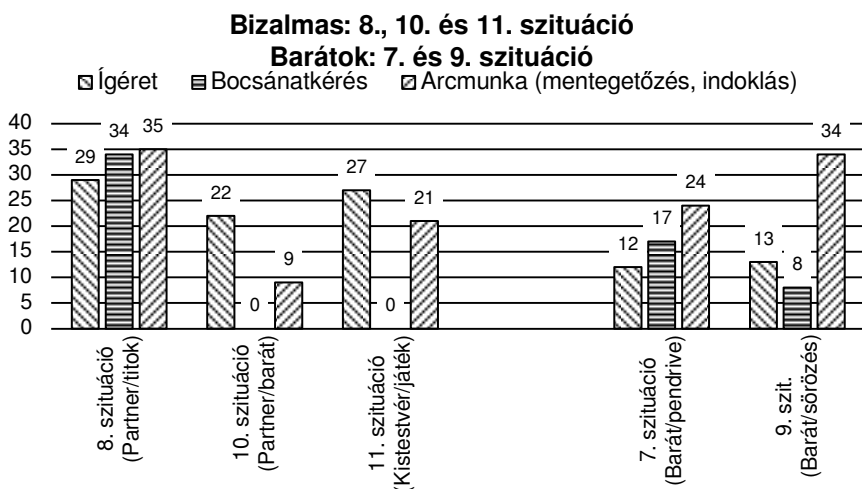
Külön kategóriába tettem a 4. szituációt, mert egy gyakornokoskodó hallgató még távolabb helyezkedik el a főnökétől, mint a tanárától, hiszen a tanárral még mindig több kontaktust tud teremteni, mint a főnökkel, akit jó esetben alig lát az alkalmazott. A helyzet ugyanaz volt, mint a 3. szituációban, a késés miatt kirúgással fenyegették az adatközlőt. Ami alátámasztja az előbbi érvemet az az, hogy jelen esetben 39 ígéret és 33 bocsánatkérés született a válaszok között.¹⁸

Idegen

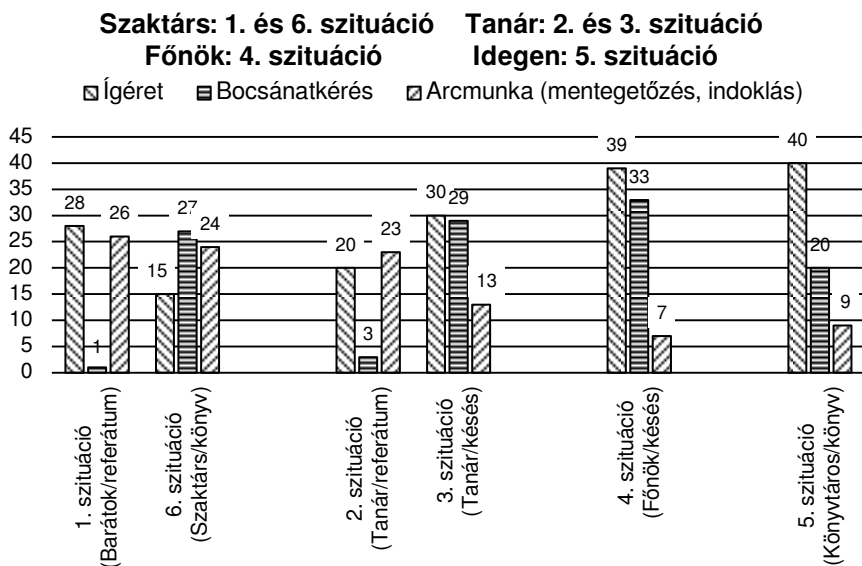
Az 5. szituációban a könyvtáros, aki ráadásul közvetett módon érintkezik a B-vel, a szociális távolság szempontjából legmesszebb van tőle, valószínűleg a hívás alkalmával volt először kontaktusuk. Ahogy már ismertettem, ennél a szituációnál lett a legtöbb, 40 ígéret, valamint bocsánatkérés, mentegetőzés és kérdés is nagy számban fordult elő.

¹⁸ Ezt az indokolhatja, hogy gyakornoki helyet jóval nehezebb újat keresni, mint egy szemináriumot elbukni és újracsinálni/helyettesíteni.

Az előbb ismertetettek összefoglalásaként az alábbi diagramon a három legfontosabb stratégiát emeltem ki a szociális távolság alapján: az ígéretet, a bocsánatkérést, illetve a mentegetőzést vagy indoklást, melyeket együttesen az angol *face work* terminus tükröfordításával, arcmunkával jelöltem. Ezeket az értékeket önmagukban számoltam, nem az ígérethez viszonyítva.

2. ábra. Kis szociális távolság, a H: bizalmas – barát

3. ábra. Nagy szociális távolság, a H: szaktárs – idegen

A 2. és a 3. ábráról leolvasható, hogy az egyes szituációkban hogyan oszlott meg az ígéretek, a bocsánatkérések és az arc munkák (mentegetőzés, indoklás) száma külön-külön, ezek az adatok továbbá a kontextuális jellemzőket (egyszerű – bensőséges, csekély – súlyos probléma stb.) is jelzik. Láthatjuk, hogy a 8. (Partner/titok) szituációban lett együttesen a legmagasabb a vizsgált aktusok száma, míg a hasonlóan bizalmas szociális távolságot megjelentető 10. (Partner/barát) és 11. (Kistestvér/játék) szituációkban egyáltalán nem született bocsánatkérés, s a másik két stratégiából is jóval kevesebb született. Szintén kevés bocsánatkérést, de több arc munkát (mentegetőzést, indoklást) tartalmaznak az 1. (Barátok/referátum), a 2. (Tanár/referátum) és a 9. (Barát/sörözés) szituációk. Érdekes, hogy a B-től legtávolabb álló személyekkel szemben bizonyos szituációkban (3. (Tanár/késés), 4. (Főnök/késés) és 5. (Könyvtáros/könyv)) szinte egyformán kiemelkedő az ígéretek és a bocsánatkérések száma, míg a mentegetőzésekből ezeknél találjuk a legeleynésőbb előfordulást.

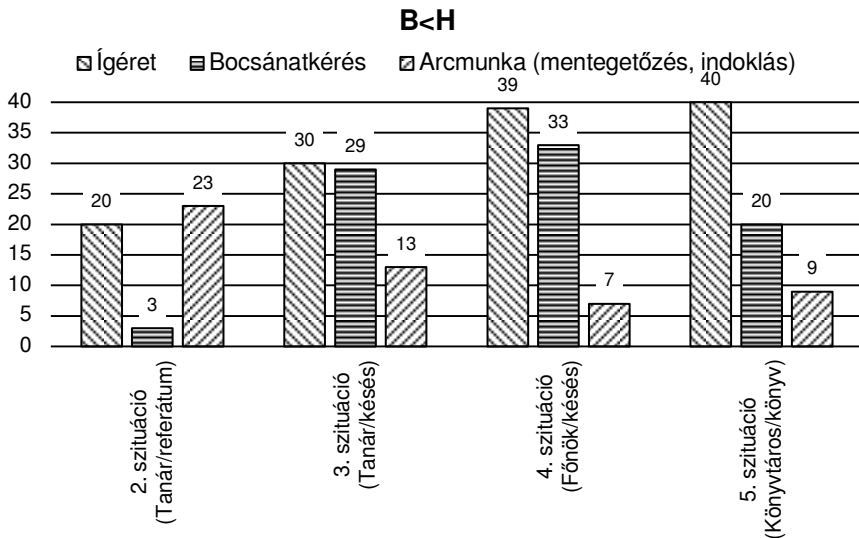
Érdekes, hogy az egyes blokkokon belül mekkora eltérések vannak az adatokat illetően, viszont, vegyük figyelembe, hogy nemcsak a szituációk típusai különbözhetnek ugyanannál a távolságú személynél (pl. a két szaktársas szituációnál), hanem a szociális erő/státusz is eltérhet (pl. a 11. (Kistestvér/játék) szituációban ugyanolyan kicsi távolság, mint a 10. szituációban (Partner/barát), ám a társadalmi hierarchiában már alsóbb helyet foglal el a kistestvér a B-hez képest, míg a partner vele egyenrangú). Hogy teljes képet kapjunk az ígéretről a magyar nyelvhasználatban, valamint annak előfordulási lehetőségeiről és okairól, mindenképpen át kell tekintenünk, hogy a szociális státusz változásával milyen mértékben változtak a szituációkra adott válaszok.

6.2.2. Szociális erő/státusz

A társadalmi erő vizsgálatához szintén felhasználhatók az eddig mért, s az 1. és a 2. ábrán látható adatok, melyeket a státusz szerint újracsoportosítva a következő pontban lévő ábrákon figyelhetünk meg.

6.2.2.1. A B szociális ereje kisebb, mint a H-é ($B < H$)

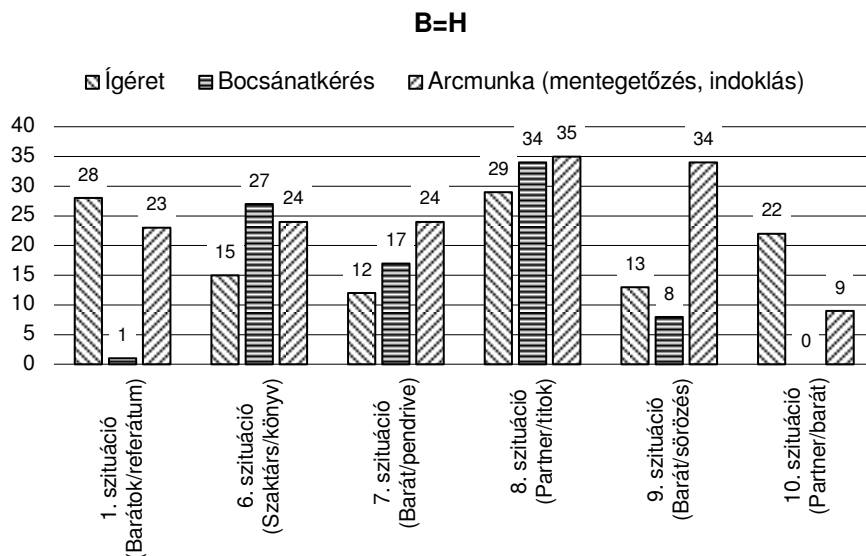
Négy olyan szituációt gyártottam, amelyben a B státusza alacsonyabb a H-énál: a 2. és a 3. szituációkban a „felettes” a tanár, a 4. szituációban a gyakorlati főnök, az 5. szituációban pedig az intézményt képviselő könyvtáros személye. Mindegyik szituációnál meghatározó lett az ígéretek száma a válaszokban, a késős és a tartózkodás szituációknál számottevő bocsánatkérés és kevesebb arc munka (mentegetőzés, indoklás) keletkezett, a kevésbé komoly 2. szituációnál fordítva: alig kértek bocsánatot, viszont többen használtak arculatvédő stratégiát. Ezekből látszik, hogy a hasonló komolyságú helyzetekben, hasonlóan magas társadalmi erővel rendelkező személlyel szemben szinte egyformán reagáltak az adatközlők.

4. ábra. A szociális erőviszony: B<H

6.2.2.2. A B szociális ereje megegyezik a H-ével ($B=H$)

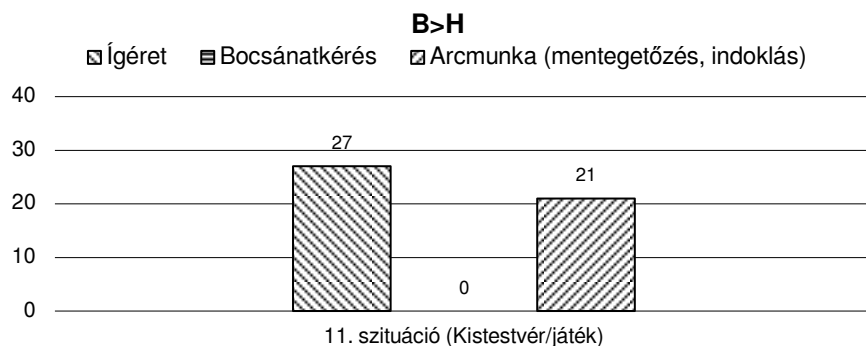
Tesztemben a legtöbb szituációban a H azonos társadalmi erővel bír, mint a B, pl. szaktársak, barát, partner (kedves). Itt is elmondható, hogy azokban az esetekben alkalmaztak ígérő, jóvátevő és/vagy arculatvédő stratégiát az adatközlők, amikor a támadást vagy problémát vélhetően súlyosabbnak ítélték. Tehát a kedvesünk titkárnak kifeccsége és a szaktársunknak való tartozás sokkal intenzívebb reakciót váltott ki, mint a többi. Ebben a csoportban a legcsekélyebb stratégiát kiváltó szituációk az 1. (Barátok/referátum), illetve a 10. (Partner/barát) voltak. Mindkettőről elmondható, hogy nem teljesen egyértelmű a B hibája, ezt valószínűleg a válaszolók is érzékelték. Míg az előbbiben viszonylag sokat ígértek, és számottevő a mentegetőzések száma, utóbbiban mindkét érték kicsivel kevesebb, viszont a bocsánatkérések száma elhanyagolható (az 1.-ben fordult elő csak 1), ami az előbbi fejtegetéseimet igazolja.

5. ábra. A szociális erőviszony: B=H

6.2.2.3. A B szociális ereje nagyobb, mint a H-é (B>H)

Kutatásomban egyetlen olyan szituációt írtam, amelyben a B státusza magasabb a H-énál. Itt a H (azaz kistestvér) követelőzését kellett visszautasítani, majd egy jövőbeli pillanatra hivatkozva elfogadni. Láthatóan nem volt akkora súlya a visszautasításnak, hogy akár egy adatközlőből is bocsánatkérést váltson ki. Ellenben igen nagy volt az előfordulása mind az ígéretnek, mint az arc munkának (mentegetőzés, indoklás). Ebben hasonlít az 1. (Barátok/referátum) és a 10. (Partner/barát) szituációkra, hiszen ott sem született releváns számú bocsánatkérés.

6. ábra. A szociális erőviszony: B>H

7. Összegzés és diszkusszió

Tanulmányomban arra próbáltam választ találni, hogy milyen módon használjuk az ígéret aktusát a mai magyar nyelvhasználatban, milyen kifejezésekkel alkotjuk meg, s milyen helyzetekben alakul ki az ígérés folyamata.

Cikkem első felében számot adtam a hagyományos és a legfrissebb szakirodalomban megjelent elméleti háttérrel. Austint (1962/1990) érintve, Searle (1969/1997) munkásságát, az illokúciós aktusok feltételeit és szabályait igen részletesen és pontosan közöltem, majd egy újabb megközelítésből elemeztem tovább az ígéret aktusát. A 3. fejezetben az empirikus kutatás módszertanát ismertettem, a szakirodalom alapján elsősorban Suszczyńska (2010) disszertációjára támaszkodva. A 4. fejezettől kezdtem ismertetni az önálló kutatásomat. Előbb az ígéret aktusának problémáival foglalkoztam, abból is két jelenséggel: az ígéret és a jóvátevés különleges kapcsolatával, valamint az őszinte-őszintétlen ígérek problematikájával. Az 5. fejezetben részletes betekintést nyújtottam az empirikus kutatásomba, egyesével elemezve a szituációkat. Végül az adatok többirányú kiértékelésével fejeztem be a munkát: megalkottam az általam kinyert válaszokban felfedezett ígérek típusait, majd különböző szociális faktorok mentén újraelemeztem a kapott adatokat, részletesen, diagramokkal szemlélítve.

Előzetes feltevéseimre is sikerült válaszokat kapnom, melyeket a következőkben foglalkozok össze:

1. feltételezés: Azokban a szituációkban, ahol a H szociális státusza nagyobb, ott több ígéretet fognak közölni.

Nem egyenes arányosságban nőtt az ígérek száma a szociális státusz nagyságával, de beigazolódott, hogy a legmagasabb társadalmi erő képviselő személyekkel szemben kiugróan magas az ígérek száma. Viszont nemcsak a státusz, de a szociális távolság és a kontextuális változók is meghatározták az ígérek számát. A 3. (Tanár/késés), a 4. (Főnök/késés), az 5. (Könyvtáros/könyv) és a 8. (Partner/titok) szituációkban mondták a legtöbb ígéretet, ezek közül a 8. szituációban a távolság bizalmas, és társadalmilag egyenlő helyzetű a H a B-vel, de a sokkal súlyosabb témája miatt igényelte a vizsgált aktus használatát.

2. feltételezés: A hétköznapi, egyszerű szituációkban több ígéret lesz, mint az absztrakt, intim helyzeteknél.

Részben ez a feltételezés is teljesült, hiszen a rövidebb, hétköznapi szituációknál (3. (Tanár/késés), 4. (Főnök/késés) és 5. (Könyvtáros/könyv)) látványosan több ígéret született, de a legösszetettebb és a legintimebb helyzetnél (8. (Partner/titok) szituáció) ugyanolyan magas számú ígéret keletkezett. Ez ugyanazzal magyarázható, mint az előző feltételezés eredménye: a válaszokat egyszerre szabja meg a szituáció komolysága, a szociális erő- és távolságviszonyok, valamint az adatközlő egyénisége és aktuális hangulata stb.

3. feltételezés: Az ígéret önmagában ritkán fordul elő, viszont egy másik aktus mellett (pl. jóvátétel, azon belül bocsánatkérés) nagyon gyakori lesz.

Teljes mértékben igazolódtott az általam generált szituációkban. Szinte nem keletkezett olyan válasz, amelyben az adatközlő ne alkalmazott volna egynél több beszédaktust vagy stratégiát. Ez a kutatásom szempontjából fontos megállapítás, mert így sikerült olyan helyzeteket teremtenem a szituációimban, amelyek többnyire életszerűek és elég általánosak voltak ahhoz, hogy megközelítőleg autentikus válaszokat nyerjek ki belőlük. Ezt igazolják az olyan kifejezések, mint az *Ó, Basszus, ííh, bocs-bocs, Jaj, Juj, A francba, Óó boci, Ú, ne haragudj, Fi-figyelj* és a többi, indulatszót, káromkodást, vagyis valódi érzelmeket kifejező formák.

Tanulmányommal hozzájárultam a mai magyar nyelvhasználat még átfogóbb vizsgálatához. Kutatásom során kiderült, hogy a magyar nyelvhasználók változatos módon tesznek ígéretet. Jellemző tendencia, hogy valamely más aktussal szekvenciát alkotva találkozunk a vizsgált aktussal. A kutatás során világossá vált, hogy a természetes nyelvhasználatban nem jellemző a beszédaktusok izolált előfordulása. Ez jó alapot nyújt az újabb diskurzuskiegészítései teszt elvégzéséhez. A teszt során előforduló ígérek többnyire valamilyen arculatító stratégiával kapcsolódnak össze. Ezen stratégiák függnek a probléma vagy támadás súlyosságától, továbbá attól, hogy hogyan és mire használják őket a beszélők.

A téma újszerűsége is azt mutatja, hogy számos lehetőség és út van a folytatásra. A továbbiakban a szociális tényezőket lenne érdemes még részletesebben tanulmányozni, valamint a gender-különbségeket megfigyelni, amelyre ebben a kutatásban nem volt mód, mert csak 3 férfi adatközlőm volt. Ezeken kívül célszerű lenne egy olyan kvalitatív teszt elvégzése, amelyben a válaszolók értékítéletet mondhatnának az ígérek milyenségéről (pl. őszinteség vagy erősség dimenzióit tekintve). Tanulmányom úttörő a magyar nyelvészeti pragmatika szempontjából. Kutatásom hozzájárul a hatékonyabb kommunikációs stratégiák kialakításához, eredményeim így a közoktatásban és minden, kommunikációra épülő társadalmi tevékenység számára hasznosak lehetnek.

Köszönetnyilvánítás

Szeretném megköszönni Németh T. Enikő tanárnőnek a sok segítséget és az építő kritikát, valamint két bírálómnak a hasznos és konstruktív megjegyzéseket. A tanulmány elkészítésekor a TÁMOP-4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0002 jövőkutatási ösztöndíjában részesültem.

Hivatkozások

- Al-Omari, Sana Kamel – Abdel-Rahman Abu-Melhim 2013. Promising as a speech act in Jordanian Arabic. *International Forum of Teaching and Studies* 9/1:30–33.
- Ariff, Tun Nur Afizah Zainal – Ahmad Ibrahim Mugableh 2013. Speech act of promising among Jordanians. *International Journal of Humanities and Social Science* 3/13:248–266.
- Austin, John Langshaw 1962/1990. *How to do Things with Words*. [magyarul: Pléh Csaba (ford., szerk.) *Tetten ért szavak*. Budapest: Akadémiai Kiadó]. Oxford: Clarendon Press.

- Beebe, Leslie M. – Tomoko Takahashi – Robin Uliss-Weltz 1990. Pragmatic transfer in ESL refusals. In Robin C. Scarcella – Elaine Andersen – Stephen D. Krashen (szerk.) *Developing Communicative Competence in a Second Language*. New York: Heinle & Heinle Publisher. 55–73.
- Blum-Kulka, Shoshana – Juliane House – Gabriele Kasper 1989. *Cross-Cultural Pragmatics: Requests and Apologies*. Norwood: Ablex.
- Egner, Inge 2002. *The Speech Act of Promising in an Intercultural Perspective*. (SIL Electronic Working Papers 2002-001). Dallas: SIL International. www.sil.org/resources/publications/entry/7825 (2015. 11. 25.).
- Fraser, Bruce 1981. On apologizing. In Florian Coulmas (szerk.) *Conversational Routine. Explorations in Standardized Communication Situations and Prepatterned Speech*. The Hague: Walter de Gruyter. 259–271.
- Hickey, Raymond 1986. A promise is a promise. *Studia Anglica Posnaniensia* 18:69–80.
- Kecskés István 2003. Szavak és helyzetmondatok értelmezése egy dinamikus jelentésmóddal segítségével. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 94–102.
- Nowosielski Diána 2015a. Az ígéret beszédakcentusának vizsgálata a mai magyar nyelvhasználatban elméleti megközelítésben. In Bíró Gyöngyvér (szerk.) *Móra Akadémia Szakkollégiumi Tanulmánykötet*. Szeged: SZTE Móra Ferenc Szakkollégium. 34–50.
- Nowosielski Diána 2015b. Az ígéret beszédaktusa. In Melhardt Gergő – Szabó Gergely (szerk.) *Juvenália: kettő–három*. Budapest: Eötvös Collegium Magyar Műhely. 81–92.
- Salgueiro, Antonio Blanco 2010. Promises, threats, and the foundations of speech act theory. *Pragmatics* 20/2:213–228.
- Searle, John R. 1969/1997. Az illokúciós aktusok szerkezete. In Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyényi Tamás (szerk.) *Nyelv - kommunikáció - cselekvés*. Budapest: Osiris Kiadó. 43–52.
- Searle, John R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* 5/1:1–23.
- Searle, John R. 1992. Conversation. In Herman Parret – Jef Verschueren (szerk.) *(On) Searle on Conversation*. (Pragmatics & Beyond New Series 21). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 7–30.
- Searle, John R. – Daniel Vanderveken 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Suszczyńska, Małgorzata 2003. A jóvátevés beszédaktusai a magyarban. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 255–294.
- Suszczyńska, Małgorzata 2010. *Remedial Work in Hungarian. A Case Study*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Szili Katalin 2002. Hogyan is mondunk nemet magyarul? *Magyar Nyelvőr* 126/2:204–220.

Szili Katalin 2004. *Tetté vált szavak. A beszédaktusok elmélete és gyakorlata.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 36). Budapest: Tinta Könyvkiadó.

Turnbull, William 2001. An appraisal of pragmatic elicitation techniques for the social psychological study of talk. The case of request refusals. *Pragmatics* 11/1:31–61.

Függelék

(Diskurzuskiegészítő teszt)¹⁹

Kedves Válaszoló!

Nowosielski Diána harmadéves magyar BA szakos hallgató vagyok, és szeretném a segítségedet kérni a szakdolgozatomhoz. A feladatod annyi, hogy olvasd el figyelmesen a szituációkat, **képzeld bele** magad mindbe, és a „Te:” után írd mindegyikhez egy-egy olyan választ, amit abban a helyzetben mondanál. Kérlek, NE azt írd, hogy mit hoznál, hanem hogy mit MONDANÁL válaszul az elképzelt párbeszédben. (nyugodtan káromkodhatsz is! ☺)

Kérlek, ha valami nem volt érthető, vagy zavaró volt, vagy csak kellemetlenül éreztél magad teszt közben, írd le a megjegyzésbe a köv. lap alján. Köszönöm!

Korod: _____ év

Nemed: ☐ férfi ☐ nő

Nagy rohanásban indulsz el az egyetemre, nem nagyon figyelsz oda, hogy mit vettél fel. Amikor beérsz, a szaktársaid megdicsérnek, hogy milyen jól nézel ki ma.

Te:

1. **(Barátok/referátum)** Referátumot tartottál, ami után arra panaszkodtak barátaid, hogy nehezen értették az előadásod. A következő alkalommal, amikor előadsz, szeretnéd a tudomásukra hozni, hogy ezúttal érthetőbben fogod előadni a mondandódat, ezért így kezded:

Te:

4. **(Főnök/késés)** Első munkahelyeden gyakornokoskods, már harmadjára érkezel késve, amikor a főnököd közli veled, hogy ha még egy ilyen előfordul, akkor ki fog rúgni.

Te:

Egyik barátod meghív movizni estére. Tudod, hogy rengeteg dolgod van aznap, másnap 8-ra mész, ezért nem akarsz menni.

Te:

¹⁹ A szituációk sorrendjét megtartottam, de számozásukat eltöröltem, s a tanulmányban használatos számozásra és hivatkozásra cseréltem a jobb követhetőség miatt.

- 2. (Tanár/referátum)** Az egyik órán minden héten kell tartani egy rövid prezentációt. A múltkori két alkalommal azt mondta a tanárod, hogy túl sok ideig beszéltél, nem volt összeszedett az előadásod. Szeretnéd a tudomására hozni, hogy jobban felkészültél, és rövidebbre fogod a mondandódat.
Te:
- 3. (Tanár/késés)** Notórius késő vagy, a tanárod azzal fenyeget, hogy kirúg a szemináriumról, ha nem érsz be legközelebb pontosan az órára.
Te:
Egyik barátnőd vett egy új nadrágot. Amikor találkoztok, direkt azt veszi föl és nagyon jól áll neki.
Te:
- 5. (Könyvtáros/könyv)** Könyvtári tartozásod van. Felhív az egyik ott dolgozó, hogy két hónapja lejártak az általad kivett antik/drága könyvek, és ha három munkanapon belül nem viszed őket vissza, akkor plusz büntetést fognak kiszabni a késedelmi díj mellé.
Te:
- 6. (Szaktárs/könyv)** Kölcsönkérted az egyik szaktársad egy könyvét, a téli szünetben otthon hagytad, azóta meg elfelejtetted visszahozni Szegedre. A szaktársad követeli vissza, de te csak a következő hétvégén mész haza, csak utána tudod visszaadni.
Te:
- 7. (Barát/pendrive)** Kölcsönkérted a legjobb barátod pendrive-ját. A pendrive már hónapok óta nálad van. Amikor legközelebb összefuttok, megkérdezi, hogy hoztad-e a pendrive-ját, mert neki már nagyon szüksége van rá.
Te:
Reggel késve indulsz az egyetemre, és le is késed a buszodat. Épp arra jár az egyik barátod autóval, és felajánlja, hogy elvisz téged a sulig.
Te:
- 8. (Partner/titok)** Egyik este, miközben a barátoddal beszélgettél, véletlenül kifecsegted a párod egyik féltett titkát. Hamarosan ez a párod fülébe jut, aki nagyon megharagszik rád, teljesen elárultnak érzi magát. Amikor legközelebb találkoztok, meg is jegyzi ezt neked. Ezután rádöbbsz, hogy mennyire megbántottad, és átéred az ő helyzetét. Azt szeretnéd, ha ez lett volna az utolsó ilyen alkalom. Mit mondasz neki?
Te:
- 9. (Barát/sörözés)** A legjobb barátod megkérdezi tőled, hogy elmész-e vele sörözni, mert nagyon kevés időt töltesz vele mostanában. A héten sok tanulnivalód lesz, de szeretnél vele menni. De látod, hogy ezen a héten nem fog összejönni, de tudod, hogy lesz még alkalom, hogy rá fogsz érní.
Te:

Előadáson ülsz, és jegyzetelés közben fogyott ki az egyetlen tollad. A melletted ülőnek, akit nem ismersz, látod, tele van a tolltartója tollakkal.

Te:

- 10. (Partner/barát)** A párod legjobb barátja féltékeny rád, mert szerinte miattad tölt kevesebb időt vele a párod. De megmondta a párodnak, hogy kedves lesz veled. Értesd meg a pároddal, hogy abban az esetben, ha a barátja kedves lesz veled, Te is viszonzni fogod a kedvességét.

Te:

- 11. (Kistestvér/játék)** Kistestvéred a bevásárlóközpontban kinézett magának egy játékot. Látod, hogy nagyon szeretné tőled megkapni, szinte követelőzik, de azt is tudod, hogy neked erre most nincs pénzed. A következő hónapban van a születésnapja. Tudasd vele, hogy arra megveszed neki.

Te:

Köszönöm szépen a segítségedet! ☺

Megjegyzés, vélemény:

A szerzőről

Nowosielski Diána a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Elméleti nyelvészet mesterszakos hallgatója. Jelenlegi kutatási területe a pragmatika, azonban folyamatban lévő vizsgálódásait szeretné neuro-, illetve pszicholingvisztikai aspektusokkal is kiegészíteni.

Elérhetősége: nowosielski.diana@gmail.com

Magát és esetleg őt is? Névmások a magyar gyereknyelvben

Rákosi György

DE Angol-Amerikai Intézet

Tóth Enikő

DE Angol-Amerikai Intézet

Összefoglaló

Cikkünkben két, a magyar személyes és visszaható névmások gyereknyelvi elsajátítását vizsgáló kísérletről számolunk be. Az angolból és más nyelvekből ismert az a hatás, hogy míg a gyerekek óvodás kortól nagyjából a felnőttekhez hasonló módon használják és értelmezik a visszaható névmásokat, a személyes névmások értelmezésében sokkal rosszabbul teljesítenek, ha egy lehetséges lokális előzmény is jelen van a mondatban. A kísérletek elsődleges célja az volt, hogy megállapítsuk, létezik-e a magyar gyereknyelvben is ez a hatás. Azt találtuk, hogy a tesztmondatokat közvetlen megelőző nyelvi kontextus hiányában fellép a névmásértelmezési probléma, egy akár minimális nagyságú koherens diskurzus megteremtése esetén viszont lényegében eltűnik. Vizsgálataink eredményei így azokat az elemzéseket erősítik, amelyek szerint a névmásértelmezési probléma nem tekinthető egyszerűen a B kötéselv nem ismeretéből fakadó hatásnak.

Kulcsszavak: anafora, B kötéselv, gyereknyelv, kísérlet, személyes névmás, visszaható névmás

1. A Névmásértelmezési probléma

Ebben a cikkben két, óvodáskorú magyar gyerekekkel végzett névmásértelmezési kísérlet eredményeiről számolunk be, amelyekkel azt vizsgáltuk, hogy fellép-e a magyar gyereknyelvben a névmásértelmezési problémaként fémjelzett, nyelv-sajátítással kapcsolatos jelenség. A nemzetközi szakirodalomban jól ismert, hogy a névmási rendszer egyes elemeinek az elsajátítása nem azonos nehézségű feladatot jelent a gyerekek számára. Az 1980-as években megindult és a Chomsky-féle *Kötéselmélet* (Chomsky 1981) kérdésfelvetései által is ösztönzött gyereknyelvi kutatások egyik alapvető megállapítása volt, hogy az angol gyerekek nem egyformán dolgozzák fel a személyes és a visszaható névmásokat (lásd Jakubowicz 1984; Wexler–Chien 1985; Crain–McKee 1985; Chien–Wexler 1990). Ez egyrészt azt jelenti, hogy a visszaható névmásokat az angol gyerekek nagyjából 3–4 éves koruktól már helyesen használják; azaz az (1a) mondatot a felnőttekhez hasonlóan csak egyszereplős események leírásaként fogadják el.

- (1) a. Mama Bear washed herself.
mama medve megmosta magát
'Mackó Mama megmosta magát.'

- b. Mama Bear washed her.
 mama medve megmosta őt
 'Mackó Mama megmosta őt.'

Másképp, míg a személyes névmást tartalmazó (1b) mondat a felnőtt nyelvben egyértelműen csak kétszereplős eseményekre utalhat, addig a gyerekeknél ez nem feltétlenül van így. A névmásértelmezési probléma akkor jelentkezik, ha az (1b) mondatot mégis egy egyszereplős esemény leírására használjuk, vagyis ha az (1b)-nek az (1a)-hoz hasonló jelentést próbálunk tulajdonítani. Chien és Wexler klasszikus eredményei szerint a gyerekek kísérleti körülmények között jellemzően találhatnak, amikor az (1b) mondat elfogadhatóságáról kell valamilyen formában ítéletet mondaniuk (Chien–Wexler 1990). Ez a hatás 7–8 éves korig figyelhető meg.

Ezt a jelenséget a szintaktikai orientáltságú szakirodalomban a *B kötéselv késleltetett elsajátításából fakadó hatás*nak nevezték el (the Delay of Principle B Effect, a téma áttekintését lásd Rooryck–Vanden Wyngaerd (2015) cikkében). A referenciális függőségek nyelvtanát szabályozó *Kötéselveket* Chomsky (1981) alapján így fogalmazza meg É. Kiss–Szabolcsi (1992: 68):

- (2) Kötéselvek
- A. Az anaforáknak kötvé kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
 - B. A személyes névmásoknak szabadoknak kell lenniük kormányzó kategóriájukban.
 - C. A referáló kifejezéseknek szabadoknak kell lenniük.

Az A kötéselv szerint az anaforáknak (mint a *magát*) lokálisan kell az előzményükkel függőségbe lépniük, míg a *B kötéselv* ugyanezt megtiltja a személyes névmások (mint az *őt*) számára. Mivel a gyerekeknek csak az (1b)-ben mutatott szerkezet értelmezésével vannak komolyabb mértékű nehézségeik, valószínűsíthető, hogy vagy még nem sajátították el megfelelően a B kötéselvet, vagy valamiért nem tudják azt alkalmazni. Az angolon kívül ugyanezt a hatást mutatták ki az orosz, az izlandi vagy a holland nyelv elsajátítása során, viszont a névmásértelmezési probléma alapvetően nem jelentkezik tárgyas szerkezetekben az olaszban, a spanyolban, a franciában, a katalánban, a németben vagy a norvégban. A nyelvek közti különbségek a névmási rendszerek eltéréseire vezethetők vissza (lásd Rooryck–Vanden Wyngaerd (2015), valamint a gyenge névmások tárgyalását lentebb), és a legújabb kutatások szerint megfelelő körülmények között akkor is jelentkezhet a névmásértelmezési probléma bizonyos szerkezetekben, ha egyébként az adott nyelvre alapesetben nem jellemző ez (lásd Brunetto (2015) olasz nyelvi kutatásait).

A kérdéskör körül kibontakozó gyereknyelvi kutatások egy másik fontos felfedezése volt, hogy ez a hatás a névmásokat tartalmazó mondatok értelmezése során keletkezik, produkciós feladatokban azonban nem, vagy csak csökkent mértékben (lásd például de Villiers–Cahillane–Altreuter 2006). Vagyis a gyerekek konzisztensen elkerülik a személyes névmások használatát akkor, amikor egyszereplős eseményekről akarnak beszélni (1a), és csak akkor bizonytalanodnak el, ha ilyen helyzetekre vonatkoztatott névmási szerkezeteket kell értelmezniük (1b). Emiatt a szakirodalom egy része inkább a *névmásértelmezési probléma* kifejezést használja (Pronoun Interpretation Problem, lásd például Hamann (2011)) az itt tárgyalt gyereknyelvi jelenség leírására. A terminológiaváltás egyúttal arra is utal, hogy az

adott szerzők nem elsősorban szintaktikai problémának tekintik a lokális előzménnyel rendelkező névmások értelmezésében jelentkező nehézségeket. Tehát, bár elképzelhető, hogy a gyerekek nyelvtanának része egy esetleg velünk született B kötés-elv – akár a fenti (2), akár egy alternatív formában megfogalmazott változatban –, független okok miatt mégsem tudják megfelelően alkalmazni 7–8 éves korukig. Ez az ok lehet a szükséges pragmatikai kompetenciák hiánya (Chien–Wexler 1990), a gyerekek korlátozottan terhelhető munkamemóriájából fakadó feldolgozási nehézségek (Grodzinsky–Reinhart 1993; Reinhart 2006), vagy az is, hogy a gyerekek nem tudják megfelelően pontosan rekonstruálni, hogy a beszélő miért személyes névmást és nem visszaható anaforát választott az általa használt leírásban (Hendriks–Spenader 2006).

A nemzetközi szakirodalom két olyan tényezőt is ismer, amelyek befolyásolhatják a névmásértelmezési probléma jelentkezését. Az első az Elbourne (2005) által *kvantifikációs aszimmetriának* (Quantificational Asymmetry) nevezett, és elsőként Chien–Wexler (1990) vizsgálataiban kimutatott jelenség. Az elnevezés arra utal, hogy amennyiben az előzmény kvantoros kifejezés, mint (3a)-ban, a névmásértelmezési probléma nem jelentkezik, mert a gyerekek a személyes névmást ilyen esetekben rendszerint nem tudják a kvantoros kifejezéshez kötött változóként értelmezni. Vagyis a (3a) esetében a felnőttekhez hasonlóan értelmezik a személyes névmást, szemben a (3b)-ként megismételt korábbi (1b)-vel, ahol viszont jelentkezik a névmásértelmezési probléma.

- (3) a. Every bear washed her.
minden medve megmosta őt
'Minden medve megmosta őt.'
- b. Mama Bear washed her.
mama medve megmosta őt
'Mackó Mama megmosta őt.'

Ez az aszimmetria fontos érvként szolgált Grodzinsky–Reinhart (1993) és Reinhart (2006) elemzése mellett, magának a jelenségnek a létezését azonban újabb Elbourne (2005) és Conroy et al. (2009) egyaránt kétségbe vonták. Mind a két tanulmány mellett érvel ugyanis, hogy a kvantifikációs aszimmetria valójában csak a vonatkozó kísérletekre jellemző módszertani hibák miatt jelentkezett, és ha ezeket a hibákat kiküszöböljük, akkor maga az aszimmetria is eltűnik.

A névmásértelmezési probléma jelentkezését befolyásoló másik tényező a névmás morfofonológiai jellege. Az újlatin nyelvekben, ahol alapesetben nem jelentkezik a névmásértelmezési probléma, a névmási rendszer központi elemei gyenge névmások, vagyis *klitikumok*. A szakirodalomban különböző elképzelések léteznek azzal kapcsolatban, hogy gyenge névmások esetén miért nem, vagy miért csak csökkent mértékben lép fel a névmásértelmezési probléma. Ezek részletesebb kritikai áttekintése megtalálható Rooryck–Vanden Wyngaerd (2015) cikkében. Itt most csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy ezt a hatást az angol nyelven belül is kimutatta Hartman–Yasutada–Wexler (2012) kísérlete. Az angol személyes névmások közül ugyanis például a *him* 'őt' névmásnak van egy fonológiailag redukált variánsa is, amelyet szokás nem standard ortográfiával *'em* vagy *'m* formában leírni. A Hartman és munkatársai által elvégzett kísérletben azt találták, hogy a *him* alak

esetében jelentkezett a névmásértelmezési probléma, mivel a helyes válaszok aránya ebben az esetben csak 53% volt. A redukált 'm változat esetében viszont a gyerekek teljesítménye 81%-ra javult, vagyis lényegében megszűnt a névmásértelmezési probléma.

A magyar nyelvre vonatkozóan jóval kevesebb empirikus adat áll rendelkezésünkre. A névmások kiválasztásával és értelmezésével foglalkozó magyar szakirodalomban elsősorban a mondatközi anaforák egyes típusait vizsgálták, részben a gyereknyelv kontextusában (lásd különösen Pléh (1998) és Bencze (2014: 827–830)). Pléh (1998) például arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyarban külön névmási stratégiákat tudunk alkalmazni arra, hogy a (4) által reprezentált mondatpárokból az anaforikus alanyt a megelőző mondat alanyához (4a) vagy egy nem alanyként kódolt szereplőhöz kössük (4b).

- (4) a. Géza odament a lányhoz. Adott neki egy virágot.
b. Géza odament a lányhoz. Az adott neki egy virágot.

Ezek a szerkezetek azonban nem tartoznak a fent vázolt névmásértelmezési probléma hatókörébe, mivel itt az anaforikusan értelmezett névmás előzménye egy másik mondatban található, és így a kettő közti függőség nem lokális. A B kötéselv semmit nem mond arról, hogy milyen megkötések szabályozzák a nem lokálisan kötött névmások kiválasztását és értelmezési lehetőségeiket, hiszen a B kötéselv azt tiltja meg, hogy egy névmás lokálisan kötve legyen. A névmásértelmezési probléma lényege pedig éppen az a kérdés, hogy a gyerekek tisztában vannak-e ezzel a tilalommal, és tudják-e megfelelően alkalmazni.

Ezt a kérdést a magyar szakirodalomban Czingráber (1999) vizsgálta. A vizsgálatba öt különböző szintaktikai szerkezetet vont be, ezek közül az első a névmásértelmezési probléma szempontjából központi jelentőségű tranzitív szerkezet. A tesztben használt mondatoknak volt visszaható névmást és személyes névmást tartalmazó változata is:

- (5) a. A bohóc fejbevéágja magát.
b. A bohóc fejbevéágja őt.

A mondatokhoz képek készültek, és a kísérleti alanyoknak el kellett dönteniük, hogy igazak-e az adott mondatok az adott képekre, vagy sem. A 22 kísérleti alany között 18 gyerek és 4 afáziás felnőtt volt, a gyerekek 4 különböző korcsoporthoz tartoztak (középső csoporttól általános iskola második osztályig). A fenti (5) tranzitív szerkezetet illetően az általános iskolások mind a visszaható névmási, mind a személyes névmási kondíciókban a felnőttekéhez hasonló mintát mutattak. A két óvodás csoport viszonylag jól teljesített a visszaható névmási kondícióban, a személyes névmási kondícióban viszont kevésbé.

Az óvodások adatai, különösen a középső csoport esetében, lényegében kompatibilisek a már Chien és Wexler által is leírt találgatási mintával (Chien–Wexler 1990). Az értékelhető résztvevők alacsony száma miatt (középső csoport: 3 fő, nagycsoport: 5 fő) azonban Czingráber (1999) eredményei csak korlátozott következtetések levonására adnak lehetőséget (bővebben lásd Rákosi–Tóth 2014).

Az általunk elvégzett kísérletek legfőbb célja éppen az volt, hogy több adatot gyűjtsünk, és két alternatív kísérleti dizájn bevonásával is megvizsgáljuk, létezik-e

a magyar nyelvben a névmásértelmezési probléma. A kísérletekben részt vevő gyerekeknek képeket mutattunk, és a képekhez rendelt mondatokról kellett eldönteniük, hogy igazak-e a képen látható eseményre. A két kísérlet között a lényegi különbség az volt, hogy az elsőben nem kísérte konkrét nyelvi kontextus az értékelendő mondatot, a második kísérletben viszont igen. A második kísérlet alapvető koncepcióját Spendea, Smits és Hendriks holland gyereknyelvi kísérleteket bemutató cikkéből vettük át (Spenader–Smits–Hendriks 2009). Ők azt találták, hogy bár a hollandban is jelentkezik a névmásértelmezési probléma, megfelelően koherens diskurzust alkalmazva lényegében eltűnik, és ilyenkor a gyerekek a felnőttekhez hasonló módon értelmezik a névmásokat. A két kísérletünk eredményei az ő megállapításait igazolják. Míg az első kísérletünkben egyértelműen jelentkezett a névmásértelmezési probléma, a másodikban az óvodások, a holland gyerekekhez hasonlóan, a felnőttekét megközelítő teljesítményt mutattak.

2. A két kísérlet

2.1. A kísérletek háttere és a vizsgált hipotézisek

Ahogy azt fentebb említettük, Elbourne (2005) és Conroy et al. (2009) tanulmányai erős kritikával illetik a névmásértelmezési problémával foglalkozó korábbi kísérletek módszertanát. A Conroy et al. (2009) által készített részletes összefoglalóból kitűnik, hogy a lokális előzménnyel rendelkező névmások gyereknyelvi elfogadhatóságát tesztelő kísérletek igen nagy szórást mutatnak az eredményekben (helyes válaszok aránya 16%-tól 82%-ig). Ha ilyen jelentős különbségeket tapasztalunk az eredmények között, annak feltehetően valamilyen módszertani oka van.

Mind a két idézett tanulmány azt említi a kísérletek egyik legfontosabb követelményeként, hogy a tesztmondatokban használt névmás jelölésének természetes módon elérhetőnek kell lennie a kísérleti kontextusban. Tehát például több szereplőt tartalmazó képek használata esetén az egyes szereplőknek lehetőleg egyforma nagyságúnak és általában véve is grafikailag egyformán prominensnek kell lennie, hogy pusztán ábrázolási esetlegességek ne befolyásolják a névmási előzmény kiválasztását. Elbourne (2005) szerint ennek az elvnek a be nem tartása vezetett oda, hogy Chien és Wexler kísérletében a kvantoros előzményt tartalmazó mondatok a többi példától eltérően viselkedtek (Chien–Wexler 1990). Másrészt mind Elbourne (2005), mind Conroy et al. (2009) felhívják a figyelmet arra, hogy a kísérleti mondatokhoz használt kerettörténetek megszerkesztése során is biztosítanunk kell azt, hogy az egyes szereplők ne kerüljenek olyan módon kiegyensúlyozatlanul prominens helyzetbe az adott diskurzusban, ami nem várt és adott esetben jelöltnek számító irányokba módosítja a tesztmondatokban szereplő névmások előzményeinek a keresését.

Mindezek illusztrálására vegyünk egy Spenader–Smits–Hendriks (2009)-ből vett és a magyarra alkalmazott példát. Chien és Wexler sokat hivatkozott kísérletében (Chien–Wexler 1990) a gyerekek kétszereplős képeket láttak, és a tesztmondatot ennek a két szereplőnek két külön mondatban való bevezetése előzte meg például az alábbi minta szerint:

- (6) Itt van Füles. Itt van Zsebibaba. Zsebibaba besározza őt.

Tegyük fel, hogy a képen az látható, hogy Zsebibaba besározza magát. A felnőttek a B kötéselv miatt nem tudják ezt a mondatot egy egyszereplős szituáció leírásaként elfogadni, vagyis az adott kondícióban elutasítják ezt a leírást. A gyerekek azonban jellemzően találgattak, vagyis vélhetően nagyjából ugyanolyan arányban tudták az *őt* névmást Fülesre vonatkoztatni, mint Zsebibabára. Spenader és munkatársai szerint (Spenader–Smits–Hendriks 2009) ennek oka az, hogy a tesztmondatot közvetlen megelőző mondat Zsebibabát vezeti be topikként, és mivel a gyerekek munkamemóriája korlátozott kapacitású, a korábban bevezetett szereplőt már nem feltétlen tudják olyan intenzitással tárolni az adott diskurzust leképező reprezentációban, hogy az *őt* névmás előzményeként kiválasszák. Marad tehát Zsebibaba, mint előzmény, ami a névmásértelmezési probléma fellépéséhez vezet.

Azonban, ahogy azt Spenader–Smits–Hendriks (2009) holland gyerekekkel végzett kísérlete megállapította, a felvezető szöveg minimális megváltoztatásával a probléma kiküszöbölhető. A holland gyerekek ugyanis a *klasszikus kondícióban* (6) csak 69%-os eredményt értek el a személyes névmás értelmezése során, viszont az *egytopikos kondícióban* (7) 82%-ra javult a teljesítményük. Vagyis sokkal inkább elutasították a *Zsebibaba besározza őt* mondatot egy egyszereplős szituáció leírásaként az utóbbi, mint az előbbi esetben.

(7) Itt van Füles. Zsebibaba besározza őt.

Ezek miatt a megfontolások miatt úgy döntöttünk, hogy két kísérletben két, egymástól csak a közvetlen kontextus elérhetőségében különböző dizájnt alkalmazunk. Az első kísérletben közvetlen nyelvi kontextus nélkül hallották a gyerekek a tesztmondatokat (8a), a másodikban pedig a tesztmondatot megelőző mondat egy topikot vezetett be (8b).

(8) a. Zsebibaba besározza őt/magát.

b. Itt van Füles. Zsebibaba besározza őt/magát.

Az első kísérletben így egy nyelvi szempontból radikálisan leredukált közvetlen kontextust alkalmaztunk, amely minimális, de erős kontrasztot alkot a második kísérlet egytopikos kontextusával. Az első kísérletben használt dizájnnal, amely Czingráber (1999) kísérletéhez hasonlít, az volt a célunk, hogy kizárjunk minden esetleges befolyásoló nyelvi tényezőt, és megnézzük, hogyan teljesítenek a gyerekek ezek hiányában. A második kísérlet tesztmondatait ugyanakkor egy Spenader–Smits–Hendriks (2009) értelmében vett *koherens diskurzus* kereteibe ágyztuk be, hogy megvizsgáljuk, mennyiben befolyásolja mindez a gyerekek teljesítményét.

A két kísérletben használt képeket Lukács Ágnes és Kas Bence bocsátották a rendelkezésünkre. A képek eredetileg az általuk végzett, specifikus nyelvi zavart mutató gyerekek névmáshasználatát vizsgáló kísérlethez készültek, amely van der Lely–Stollwerck (1997) dizájnján alapul. A képeket változatlan formában vettük át, hiszen megfeleltek annak az Elbourne (2005) által lefektetett kíváncsnak, hogy a rajta ábrázolt szereplők lehetőleg grafikailag egyformán prominensek legyenek (ehhez lásd még például Hendriks et al. (2011) és van Rij et al. (2009) kísérleteit is).

Fentebb már említettük, hogy a legújabb szakirodalom vitatja az ún. kvantifikációs aszimmetria létezését, emiatt a két kísérlet egyikében sem használtunk kvantoros előzményeket. Ettől függetlenül is igaz azonban, hogy amennyiben mégis

létezik a kvantifikációs aszimmetria, akkor is alapesetben a referenciális előzményeket tartalmazó szerkezetekben várjuk a névmásértelmezési probléma felbukkanását. A két kísérletünk célmondataiban így az előzmények vagy tulajdonnévként használt kifejezések (*Piroska, Füles*) vagy határozott névelőt tartalmazó, egyes számú főnévi csoportok voltak (*a farkas*).

Szintén utaltunk már korábban a névmás morfofonológiai jellemzőire, mint az eredményeket esetlegesen befolyásoló tényezőre. Mindez különösen érdekes lehet a magyar nyelv tárgyi pro-ejtő tulajdonsága ismeretében. Mondatközi anafora esetén a névmási tárgy elhagyását engedélyezi a tárgyas ragozás jelenléte (9a), bár a névmási tárgy akkor is kitehető ilyen esetekben is, ha egyébként nincs különösebb diskurzusfunkciója (9b).

- (9) a. Majd bemutatom neked Lászlót. Biztosan megkedveled.
b. Majd bemutatom neked Lászlót. Biztosan megkedveled őt.

Egyéb megszorítások hiányában azt várnánk, hogy az angol *him* és *'m* névmás-változatok gyereknyelvi feldolgozásában kimutatott különbség a magyarban még erőteljesebben jelentkezhet a kiejtett tárgyi névmás és a tárgyi pro között, amennyiben egyébként az előbbi esetben fennáll a névmásértelmezési probléma. Azonban jelen tanulmányban csak azt kívántuk vizsgálni, hogy fellép-e a magyar nyelvben a névmásértelmezési probléma, ezért a két kísérletben olyan mondatokat használtunk, amelyekben kiejtett tárgyi névmás van. A (9a) és a (9b) által reprezentált szerkezetek közötti esetleges különbség kimutatása jövőbeli kutatások feladata lesz.

Az alapkérdésünk tehát a névmásértelmezési probléma jelentkezésére vonatkozott, vagyis a visszaható névmások, illetve a személyes névmások értelmezését vizsgáltuk kétféle korcsoportba tartozó gyerekeknél, illetve egy felnőtt kontrollcsoport bevonásával. Továbbá, a két kísérletben (8a), illetve (8b) típusú mondatokat teszteltünk; vagyis azt is meg kívántuk vizsgálni, hogy a magyar gyerekek a holland gyerekekhez hasonlóan jobban teljesítenek-e a névmások értelmezésekor, ha csökkentjük a feldolgozási nehézségeket, és a tesztmondatokat egy koherens diskurzusba ágyazzuk be. Összességében a szakirodalmi adatok alapján azt vártuk, hogy (i) a nagyobb gyerekek jobban teljesítenek, mint a kisebbek, (ii) mind a két vizsgált korcsoport jobban teljesít a visszaható névmás értelmezése során, és végül, hogy (iii) a második kísérletben mind a két korcsoportnak javulni fog a teljesítménye a személyes névmás értelmezésekor is a koherens kontextus jelenléte miatt.

2.2. A résztvevők

Mind a két kísérletben óvodás gyerekek vettek részt, két korcsoportból, illetve az első kísérletben egy felnőtt kontrollcsoport is szerepelt. A két kísérlet résztvevőinek nemek szerinti eloszlását és átlagéletkorát az 1. és a 2. táblázat tartalmazza.

csoport	életkor	fiúk	lányok	összesen	átlagéletkor
középsősök	4;2–4;11	10	6	16	4;5
nagycsoportosok	6;0–6;12	8	10	18	6;8
felnőttek	19;7–20;10	4	5	9	20;6

1. táblázat. Az első kísérlet résztvevői

csoport	életkor	fiúk	lányok	összesen	átlagéletkor
középsősök	4;8–5;4	6	9	15	5;0
nagycsoportosok	6;6–7;5	7	9	16	6;11

2. táblázat. A második kísérlet résztvevői

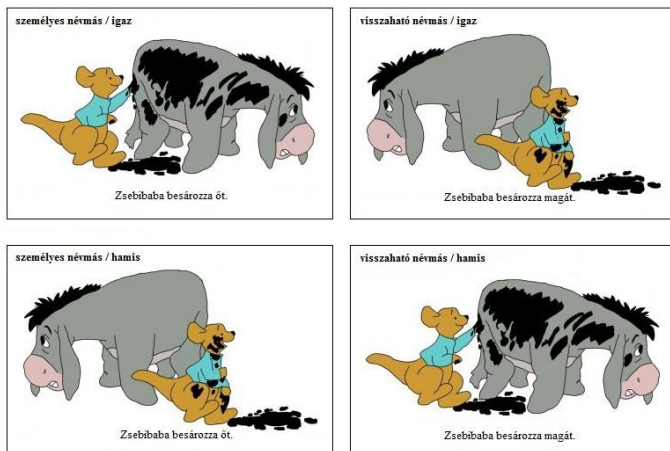
A nagycsoportos gyerekek jelentős része olyan óvodás volt, akik egyébként már általános iskolába is mehettek volna, de még egy évre az óvodában maradtak. Ezért van nagyjából két évnyi különbség a két korosztály átlagéletkorában. A két kísérlet közt eltelt idő magyarázza a magasabb átlagéletkorokat a második kísérletben.

Az első kísérletbe 20-20 gyereket vontunk be mind a két korcsoportból. Ezek közül hat gyerek eredményét nem vettük figyelembe, mert a 6 töltelékmondatból több mint 2 esetben hibáztak (4 középsős és 2 nagycsoportos gyerek). Ezek a gyerekek vagy minden kondícióban vélelmezhetően találgattak, vagy pedig minden kondícióban igennel vagy nemmel válaszoltak. A második kísérletből egy középsős gyereket kellett kizárnunk ilyen okok miatt.

Az első kísérletbe egy 9 fős felnőtt kontrollcsoportot is bevontunk. Ennek tagjai a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének másodéves hallgatói voltak, magyar anyanyelvi beszélők, akik a kísérlet időpontjában még nem teljesítettek nyelvészeti kurzusokat.

2.2. A kísérleti anyag

Mind a két kísérletben két változót teszteltünk, két-két szinttel (Névmás: személyes/visszaható, Esemény: reflexív/nem reflexív), amelyek négy kondíciót alkottak. A kísérletek során mondat-kép megfeleltetési feladatot használtunk. A kísérleti alanyok feladata az volt, hogy a képen látható eseményről és a hozzájuk tartozó mondatról döntsék el, hogy a mondat igaz vagy hamis. A négy kondíció mindegyikében hat, tehát összesen 24 mondat-kép párt teszteltünk. A (10)-ben látható tesztmondatokhoz tartozó képeket az 1. ábra illusztrálja.

1. ábra. A kísérleti kondíciók

(10)	a. Zsebibaba besározza őt.	nem reflexív esemény: igaz
	b. Zsebibaba besározza magát.	reflexív esemény: igaz
	c. Zsebibaba besározza őt.	reflexív esemény: hamis
	d. Zsebibaba besározza magát.	nem reflexív esemény: hamis

A képek mindegyike két, grafikailag egyaránt prominens módon megformázott szereplőt ábrázolt, annak érdekében, hogy az Elbourne (2005) által felvetett módszertani problémát elkerüljük. A két kísérlet tesztmondatai a következő hat kauzatív igét tartalmazták: *lelocsol*, *megkötöz*, *fejbe vág*, *megéget*, *megszúr*, *besároz*. A mondatok szereplői az első kísérletben az alábbi mesék szereplői közül kerültek ki: Micimackó, Kisvakond, Hófehérke, Donald Kacs, Süsü, Piroska és a farkas. A második kísérletben ezt a kört három mesére szűkítettük: Micimackó, Donald Kacs, Piroska és a farkas.

A kísérletek során 6 töltelék mondat-kép párt is használtunk, melyek tulajdonneveket vagy határozott névelős főnévi csoportokat tartalmaztak mind a két vonzati pozícióban. Ezekben egyáltalán nem szerepelt névmás.

2.3. A kísérlet menete

A kísérletben egy békát (Breki) formázó kesztyűs bábót használtunk. A gyerekekkel közvetlenül a báb által megformált karakter kommunikált, és az *igaz/hamis* válaszokat is rajta keresztül jelezték a gyerekek. *Igaz* válasz esetén egy gyümölcsöt adtak a békának, *hamis* válasz esetén egy rongydarabot. Azért alkalmaztuk ezt a gyereknyelvi kísérletekben elterjedt kelléket, mert így a gyerekeket jobban be tudtuk vonni a feladatba, és így a kísérletet egyfajta játékként fogták fel (lásd például Crain–Thornton 2000). A báb alkalmazása minden szempontból hasznosnak bizonyult, és egyik kísérleti alany esetében sem okozott zavart a feladat végrehajtásakor.

A kísérlet során használt képeket a gyerekeknek egy laptopon vetítettük le. Ehhez a feladathoz és a válaszok rögzítéséhez a Daniele Panizza által kifejlesztett Pypres eszközt használtuk. A képekhez tartozó mondatok a képek megjelenése után kis késleltetéssel hangzottak fel. A mondatokat előzetesen rögzítettük, és az őket felolvasó segítőőt azt kértük, hogy semleges intonációt használjon. A feladathoz használt kerettörténet az volt, hogy a számítógépen összekeveredtek a képek és a mondatok, és a gyerekeket arra kértük, hogy segítsenek Brekinek rendet teremteni. Hasonló kerettörténetet alkalmaz Spenader és munkatársai is az ott leírt kísérletben (Spenader–Smits–Hendriks 2009). A gyerekek azt az instrukciót kapták, hogy jól figyeljenek, és nézzék meg alaposan a képeket. Abban az esetben, ha a hallott mondat igaz a képre, amit látnak, adjanak Brekinek egy gyümölcsöt, azonban ha hamis, akkor egy rongyot nyújtsanak oda a békának.

Egy kísérleti alany körülbelül 20–25 percet töltött a kísérletben. Először végignéztük a gyerekekkel a felhasznált mesefigurák mindegyikét, hogy biztosak legyünk abban, hogy a szereplő karakterek ismertek a gyerekek számára. Általában a gyerekek minden szereplőt ismertek, vagy legalábbis a túlnyomó többségüket. Ezután 6 kép-mondat pár segítségével gyakoroltuk magát a feladatot (ezek a mondatok nem tartalmaztak névmásokat), és csak ezután következtek a tesztmondatok, amelyeket véletlen sorrendben prezentáltunk.

Egy ülés alkalmával legfeljebb 10 óvodás vett részt a kísérletben, és a két kísérlet között 4–5 hónap telt el. A második kísérletben részt vevők közel fele részt vett

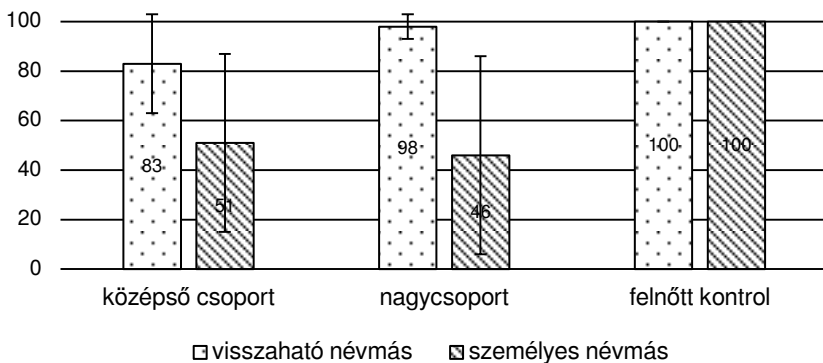
az első kísérletben is, a többiek az érintett csoportokból éppen elérhető gyerekek voltak.

3. Eredmények

Az első kísérlet eredményeit t-próbákkal elemeztük (McDaniel–McKee–Cairns 1998). A felnőtt kontrollcsoport minden kondícióban 100%-os teljesítményt nyújtott. A visszaható névmási kondícióban mind a két gyerekcsoport jól teljesített, de a nagycsoportosok eredménye lényegesen jobb (a különbség a két csoport közt szignifikáns: kétmintás t-próba (a szórások nem egyeznek meg): $t(16) = -2,89$, $p < 0,05$). Szintén szignifikáns a különbség a visszaható és a személyes névmási kondíciók közt mind a két gyerekcsoporton belül (páros t-próba a helyes válaszok számára, középső csoport: $t(15) = 2,908$, $p < 0,05$, nagycsoport: $t(17) = 5,24$, $p < 0,01$). A személyes névmási kondíciókban ugyanakkor nincs szignifikáns különbség a két csoport között, nagyjából mind a két csoport ugyanolyan szinten teljesített, sőt, érdekes módon a nagycsoportosok még kicsit rosszabbul is. Ennek lehetséges okaira a 4. fejezetben térünk ki. Itt most csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a névmási kondícióban mind a két csoportban nagy volt a szórás az egyéni teljesítmények közt.

Az eredményeket a 2. ábra szemlélteti, itt a helyes (tehát a felnőtt mintát mutató) válaszok jelennek meg százalékos arányban és korcsoportok szerinti bontásban. A visszaható névmási és a személyes névmási kondíciókat elkülönítettük, de ezen belül nem különítettük el az igaz és a hamis kondíciókra vonatkozó eredményeket. Ez utóbbi különbség a személyes névmások esetében játszhat szerepet az adatok jobb megértésében, ezért erre a kérdésre még a diszkusszió során visszatérünk.

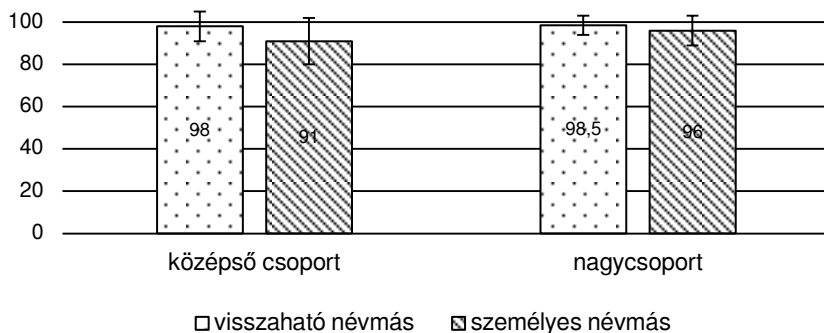
Az 1. kísérlet eredményei

2. ábra. Az első kísérlet eredményei: a helyes válaszok százalékos aránya korcsoportok szerinti bontásban

A második kísérlet eredményeit a 3. ábra mutatja. Ez a kísérlet annyiban különbözött az előzőtől, hogy itt a gyerekek a tesztmondatokat egy minimális bevezető kontextussal együtt hallották a fentebb leírt módon (lásd (8b)).

A 2. kísérlet eredményei

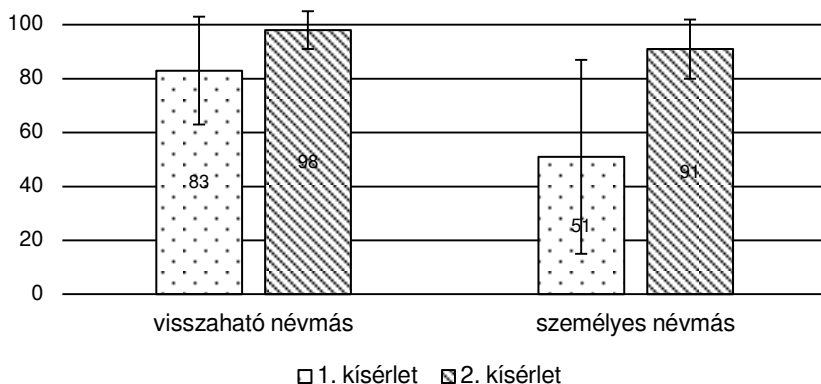

3. ábra. A második kísérlet eredményei: a helyes válaszok százalékos aránya korcsoportok szerinti bontásban

Ezzel a dizájnnal eltűnik a különbség a két csoport teljesítménye közt, nem mutatható ki szignifikáns különbség a középső csoportosok és a nagycsoportosok közt sem a visszaható névmási kondícióban (kétmintás t-próba, $t(29) = -0,324$, nem szignifikáns), sem a személyes névmási kondícióban (kétmintás t-próba, $t(29) = -1,55$, nem szignifikáns). Általában véve mind a két névmási kondícióban a felnőtteket megközelítő szinten teljesítettek a gyerekek. A középső csoportosok a visszaható névmásokat valamivel jobban megértik, mint a személyes névmásokat, és a különbség ez esetben szignifikáns (páros t-próba, $t(14) = 2,175$, $p < 0,05$). A nagycsoportosok teljesítményében ilyen különbség nem mutatható ki.

A 4. ábra a középső csoportosok eredményeit hasonlítja össze a két kísérletben.

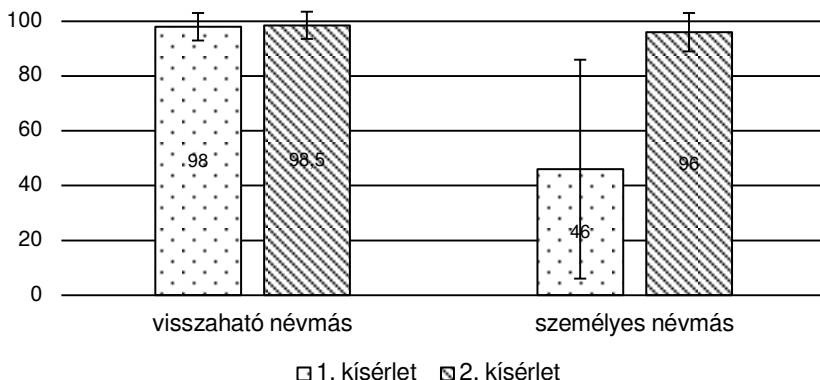
A középső csoportosok eredményei

4. ábra. A középső csoportosok százalékos eredményei a két kísérletben

A második kísérletben a középső csoportosoknál szignifikánsan javultak az eredmények mind a két névmási kondícióban (visszaható névmás: kétmintás t-próba (a szórások nem egyeznek meg) $t(18) = -2,823$, $p < 0,05$; személyes névmás: kétmintás t-próba (a szórások nem egyeznek meg) $t(18) = -4,257$, $p < 0,01$), azaz a minimális bevezető kontextus mindkét névmási kondícióban javított a teljesítményükön. Végül az 5. ábra a nagycsoportosok összehasonlító eredményeit tartalmazza.

A nagycsoportosok eredményei

5. ábra. A nagycsoportosok százalékos eredményei a két kísérletben

A második kísérletben a nagycsoportosoknál a visszaható névmások megértése nem javult jelentősen, egyébként is eleve jó teljesítmény mellett (kétmintás t-próba (a szórások megegyeznek) $t(32) = -0,469$, nem szignifikáns); a személyes névmásoknál viszont igen (kétmintás t-próba (a szórások nem egyeznek meg) $t(18) = -5,15$, $p < 0,01$). A visszaható névmásoknál tehát itt nincs különbség a két dizájn közt, a személyes névmásoknál viszont szignifikáns különbség van a bevezető mondat alkalmazása miatt.

4. Diskusszió

A fent bemutatott két kísérlettel az volt a célunk, hogy megvizsgáljuk, fellép-e a magyarban a névmásértelmezési probléma. A kérdésre két okból sem könnyű egyértelmű választ adni. Egyrészt, ahogy fentebb láttuk, a témában elvégzett kísérletek eredményei elég nagy szórást mutatnak. Olyannyira, hogy Conroy és munkatársai lényegében kétségbe vonják a névmásértelmezési probléma klasszikus értelemben vett létezését (Conroy et al. 2009). Ők is elfogadják ugyanakkor, hogy a gyerekek feldolgozási nehézségek miatt a felnőttekétől gyengébb teljesítményt mutatnak névmásértelmezési feladatokban, de szerintük ez a teljesítmény is sokkal jobb, mint a találgatásra utaló klasszikus eredmények (lásd Chien-Wexler 1990). Másrészt az itt ismertetett kísérletes adatok is sokkal összetettebbek annál, hogy a kérdést viszonylag egyszerűen meg lehessen válaszolni.

Vizsgáljuk meg először a visszaható névmási kondíciókban mutatott teljesítményt. A nagycsoportosok egyformán jól – majdnem felnőtt módra – teljesítettek a két kísérletben. Vagyis esetükben az, hogy volt-e bevezető mondat a tesztmondat előtt, nem befolyásolta az eredményeket. A középső csoportosok is jól szerepeltek mind a két kísérletben, de a másodikban szignifikánsan jobban (a teljesítményük 83%-ról 98%-ra javult). Ez a javulás azonban valószínűleg nem a kísérleti dizájnok közti különbségnek tudható be. Az egyszeres topikot tartalmazó bevezető mondatot alkalmazó dizájn esetében Spenader–Smits–Hendriks (2009) holland gyereknyelvi kísérletében sem történt jelentős változás a reflexív kondícióban az általuk alkalmazott másik két dizájnhoz képest. Amikor a gyerekeket megkértük, hogy javítsák ki a szerintük rossz mondatokat, akkor tipikusan valamilyen referenciális bizonytalanságra utaltak a válaszaikban. Tehát például az *A farkas megégeti magát* mondatot többen azért nem fogadták el az igaz kondícióban, mert „A farkas nem magát égeti meg, hanem a farkát” (lásd a 6. ábrát). Valószínűsítjük, hogy a fiatalabb, középső csoportos gyerekek egy része az első kísérlet során még nem minden szempontból használta felnőtt módra a visszaható névmásokat. Mivel a két kísérlet közt 4–5 hónap telt el, elképzelhető, hogy ezt a viselkedést egyszerűen kinőtték a második kísérlet idejére.

6. ábra. *A farkas megégeti magát* tesztmondatához tartozó kép

A visszaható névmási kondíciókban mutatott jó teljesítmény egyértelműen bizonyítja azt a fontos tényt, hogy a gyerekeket *általában* nem zavarja meg egy olyan kísérleti helyzet, ahol egy össze nem illő kép-mondat párral kerülnek szembe. Hiszen a visszaható névmási kondíciókban is a mondatok fele (6 mondat mind a két kísérletben) hamis volt, de ez önmagában nem okozott a gyerekek számára nehézséget. Ha tehát a gyerekek nem a felnőttekhez hasonlóan viselkednek a személyes névmás/hamis kondícióban, annak nem lehet pusztán az az oka, hogy az ellentmondásos kísérleti helyzet zavarja meg őket. Összességében pedig elmondhatjuk,

hogy a visszaható névmási kondíciókban a gyerekek mindkét kísérleti dizájnnal jól teljesítettek; szemben a személyes névmási kondícióval, ahol viszont jelentős különbség mutatkozik az eredményekben a két dizájnt tekintve. Ebben az értelemben tehát fellép a névmásértelmezési probléma a magyarban is, hiszen alapvető különbség van a visszaható névmások és a személyes névmások közt, mivel az előbbi esetben diskurzustényezők nem befolyásolják lényegileg az adatokat. Hasonló konklúzióra jut Rooryck–Vanden Wyngaerd (2015: 137) is.

Tény ugyanakkor, hogy a bevezető mondat alkalmazása és a tárgyi személyes névmás megfelelő diskurzusba ágyazása tulajdonképpen megszünteti a névmásértelmezési problémát mind a két korcsoportban. Vagyis ami az első kísérletben gondot okozott a gyerekeknek, az, Spenader–Smits–Hendriks (2009) érvrendszerét követve, a *koherens diskurzus hiánya* volt. Hogy pontosabb képünk legyen a gyerekek teljesítményéről, válasszuk szét a személyes névmási kondíción belül a hamis és az igaz kondícióra vonatkozó adatokat.

A 3. táblázat azt mutatja, hogy az adott korcsoporton belül pontosan hány gyerek produkált adott számú helyes (igaz) választ a személyes névmás-igaz kondícióban az első kísérletben. Az első oszlopban szereplők tehát ugyanúgy az elvárt módon teljesítettek, mint a felnőttek, az utolsó oszlopban pedig azok számát láthatjuk, akik a legkevesebbé követték a felnőtt mintát.

<i>igaz</i> válaszok száma a névmás-igaz kondícióban (maximum 6)	6-5 <i>felnőtt minta</i>	4-2	1-0
középső csoport	8	1	7
nagycsoport	8	4	6

3. táblázat

Helyes, *igaz* választ adó óvodások megoszlása a személyes névmás-igaz kondícióban az első kísérletben
(*Zsebibaba besározza őt*: igaz, nem reflexív esemény)

Tehát, mind a két korosztályon belül vannak gyerekek, akik a felnőtt kontrollcsoportával lényegében megegyező mintát mutattak (8-8 fő, nagyjából a gyerekek 50%-a). Ezek a gyerekek tehát például elfogadták a *Zsebibaba besározza őt* mondatot egy olyan esemény leírásaként, ahol *Zsebibaba* besározza *Fülest*. Mind a két csoportban vannak azonban olyan gyerekek, akik teljesen elutasították az ilyen mondatokat, ahogy ezt az utolsó oszlopban láthatjuk (7, illetve 6 fő, 44%, illetve 33%). Amikor megkérdeztük az érintett gyerekeket, hogy miért hamis szerintük a mondat, akkor kivétel nélkül egy tulajdonnévre vagy határozott névelős főnévi csoportra cserélték ki a személyes névmást. Vagyis azzal érveltek, hogy „*Zsebibaba* nem őt sározza be, hanem *Fülest*”. Valószínűsíthető, hogy ezek a gyerekek a megfelelő kontextus hiánya miatt nem tudták elfogadni a személyes névmás használatát, vagyis szükségük lenne egy nyelvi előzményre. Produkciós kísérletekben megfigyelték, hogy a gyerekek előszeretettel használnak tulajdonneveket névmások helyett az általunk is használt kétszereplős szituációk leírásánál (lásd például de Villiers–Cahillane–Altreuter 2006). A 3. táblázat utolsó oszlopának adatai valószínűleg ezt a preferenciát tükrözik, vagyis azok a gyerekek, akik ezt a stratégiát követik, egyébként is csak akkor használnak névmást, ha az jól be van ágyazva a diskurzusba. A felnőtt

kontrollcsoport esetében egyáltalán nem tapasztaltunk ilyen viselkedést (lásd a 2. ábrát).

A névmásértelmezési probléma szempontjából a személyes névmás-hamis kondícióban adott válaszok a döntő jellegűek. Ez az a kondíció, ahol a névmás-értelmezési probléma klasszikusan jelentkezett. Az adott számú hamis, azaz az elvárt választ adó gyerekek megoszlását a 4. táblázat mutatja.

hamis válaszok száma a személyes névmás-hamis kondícióban (maximum 6)	6-5 <i>felőtt minta</i>	4-2	1-0
középső csoport	4	8	4
nagycsoport	5	4	9

4. táblázat

Helyes, *hamis* választ adó óvodások megoszlása a személyes névmás-hamis kondícióban az első kísérletben

(*Zsebibaba besározza őt*: hamis, reflexív esemény)

A felőtt minta ebben az esetben az adott mondat elutasítását jelenti, hiszen egy kétszereplős besározási eseménynek a B kötéselv miatt nem lehet személyes névmási leírását adni a felőtt nyelvben. A két korcsoport közt tendenciaszerű különbség figyelhető meg. Hangsúlyozzuk, hogy ezeket csak korlátozott számú mintán tett előzetes megfigyeléseknek tekintjük. Egyrészt, a középső csoportosok adatai a klasszikus találgatási mintázathoz közelítőnek tűnnek, mivel a gyerekek 50%-a adott 2–4 közötti hamis választ az elvárt 6 helyett, és a két szélsőséges stratégiát választók eloszlása is egyező arányú (véletlenszerűen kiválasztott teljes elutasítási vagy elfogadási stratégia, jelen esetben 4-4 alany (25-25%) esetében). A nagycsoportosoknál azonban ennél magasabb azon gyerekek aránya (9 fő, 50%), akik tendenciaszerűen igaznak ítélték a felőtt nyelvtan szerint hamis mondatokat. Elképzelhető, hogy ezek az óvodások tudatosan egy igenlő stratégiát használtak, a kísérleti szituációban megfelelni igyekezve ezzel egy egyébként számukra bizonytalan megítélésű szerkezet esetén a vizsgálatot vezető felőttek vélhető elvárásainak. Összességében elmondhatjuk tehát, hogy az első kísérletből származó adatok nem mondanak ellent a Chien és Wexler klasszikus vizsgálatában kimutatott találgatási mintának és az a mögött feltételezett megítélésbeli bizonytalanságnak (Chien–Wexler 1990). A kísérleti dizájn megváltoztatása azonban Spenader–Smits–Hendriks (2009) vonatkozó kísérletének megfelelően, sőt attól nagyobb mértékben, jelentős teljesítményjavulást váltott ki. A koherens diskurzus megteremtése esetén nem mutatkozott a névmásértelmezési probléma.

5. Összegzés

Ebben a cikkben két, magyar óvodásokkal végzett névmásértelmezési kísérlet eredményeiről számoltunk be. Elsődleges célunk az volt, hogy megállapítsuk, jelen van-e a magyar gyereknyelvben a névmásértelmezési problémának nevezett jelenség. Ezt a jelenséget több nyelvben is kimutatták a szakirodalomban. A névmás-értelmezési probléma lényege, hogy a gyerekek 7–8 éves korukig jellemzően találgatnak, ha személyes névmási tárgyakat tartalmazó szerkezeteket reflexív

események leírásaként próbálnak meg értelmezni. Röviden megmutattuk, hogy a névmásértelmezési probléma empirikus érvényességét és elméleti háttérét jelentős viták övezik a szakirodalomban, de abban konszenzus van, hogy a személyes névmások és a reflexív anaforák feldolgozásában nem egyformán teljesítenek a gyerekek.

A két kísérletben két, minimálisan eltérő dizájnt alkalmaztunk. Az elsőben nem kísérte közvetlen nyelvi kontextus a tesztmondatokat, a másodikban viszont egy olyan rövid bevezető mondatot alkalmaztunk, amely tartalmaz egy, a célszerkezetben szereplő névmás természetes és könnyen elérhető diskurzuselőzményeként funkcionálni képes topikot. Ezt a második dizájnt Spenader–Smits–Hendriks (2009) kísérletéből vettük át. Ők azt találták, hogy a koherens diskurzus megteremtése megszünteti a névmásértelmezési problémát a holland nyelvben, és a mi kísérletünk is ugyanezt az eredményt igazolta a magyar nyelvre vonatkozóan. Tény ugyanakkor, hogy a visszaható névmások értelmezése nem függ hasonló módon a megelőző diskurzustól, ami azt jelzi, hogy a magyar gyereknyelvben is létezik a két eltérő típusú névmási elem értelmezése közt más nyelvekben már megfigyelt aszimmetria.

Mindez arra utal, hogy a B kötéselv valamilyen formában része a gyerekek nyelvtanának, de az alkalmazását független tényezők korlátozhatják. Ennek a ténynek az elméleti következményeivel itt nem foglalkoztunk, csak utaltunk a témában folyó elméleti vitákra. A kérdéskör szabatosabb feltárásához szükség van annak vizsgálatára is, hogy a tárgyi névmás pro-ejtése vagy fókuszálása hogyan befolyásolja a névmások értelmezésének lehetőségeit úgy a gyerekek, mind a felnőttek nyelvében. Ilyen jellegű kísérleteket a jövőben tervezünk majd lefolytatni.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) K 111918 nyilvántartási számú projektje támogatta (*Új megközelítések a magyar névmások nyelvtanának leírásában*).

Köszönjük a debreceni Nagyerdei Óvoda dolgozóinak, a szülőknek és a gyerekeknek a kísérletek lebonyolításában nyújtott segítséget. Köszönjük Lukács Ágnesnek és Kas Bencének, hogy a rendelkezésünkre bocsátották a specifikus nyelvi zavart mutató gyerekek vizsgálatához elkészített nyelvi és képi anyagaikat. Daniele Panizzanak (Göttingeni Egyetem) pedig köszönjük, hogy használhattuk az általa kifejlesztett Pypres eszközzrendszert.

Végezetül köszönjük a cikk két névtelen lektorának az első változathoz fűzött részletes megjegyzéseiket. Ezeket szem előtt tartva készítettük el a cikk végső változatát.

Hivatkozások

- Bencze M. Ildikó 2014. Kísérleti pragmatika. In Pléh Csaba – Lukács Ágnes (szerk.) *Pszicholingvisztika: magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 813–858.
- Brunetto, Valentina 2015. The Pronoun Interpretation Problem in romance complex predicates. *Lingua* 161:82–100.

- Chien, Yu-Chin – Kenneth Wexler 1990. Children's knowledge of locality conditions in binding as evidence for the modularity of syntax and pragmatics. *Language Acquisition* 1/3:225–295.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris Publications.
- Conroy, Anastasia – Eri Takahashi – Jeffrey Lidz – Colin Phillips 2009. Equal treatment for all antecedents. How children succeed with Principle B. *Linguistic Inquiry* 40/3:446–486.
- Crain, Stephen – Cecile McKee 1985. Acquisition of structural restrictions on anaphora. In Stephen Berman – Jae-Woong Choe – Joyce McDonough (szerk.) *Proceedings of North East Linguistic Society (NELS) 16*. Amherst: University of Massachusetts, Graduate Linguistic Student Association. 94–110.
- Crain, Stephen – Rosalind Thornton 2000. *Investigations in Universal Grammar. A Guide to Experiments on the Acquisition of Syntax and Semantics*. Cambridge: The MIT Press.
- Czingeráber Márta 1999. *A mondat elemei között fennálló anaforikus viszonyok feldolgozása óvodáskorban, kisiskoláskorban és afáziában*. Szakdolgozat. Szeged: József Attila Tudományegyetem.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 21–79.
- Elbourne, Paul 2005. On the acquisition of Principle B. *Linguistic Inquiry* 36/3:333–365.
- Grodzinsky, Yosef – Tanya Reinhart 1993. The innateness of binding and coreference. *Linguistic Inquiry* 24/1:69–101.
- Hamann, Cornelia 2011. Binding and coreference. Views from child language. In Jill de Villiers – Tom Roeper (szerk.) *Handbook of Generative Approaches to Language Acquisition*. (Studies in Theoretical Psycholinguistics 41). Dordrecht: Springer. 247–290.
- Hartman, Jeremy – Sudo Yasutada – Ken Wexler 2012. Principle B and phonologically reduced pronouns in Child English. Előadás. Generative Approaches to Language Acquisition-North America (GALANA) 5. University of Kansas. <http://web.mit.edu/ysudo/www/pdf/GALANA-final.pptx> (2015. 7. 19.).
- Hendriks, Petra – Arina Banga – Jacolien van Rij – Gisi Cannizzaro – John Hoeks 2011. Adults' on-line comprehension of object pronouns in discourse. In Angela Grimm – Anja Müller – Esther Ruigendijk – Cornelia Hamann (szerk.) *Production-Comprehension Asymmetries in Child Language*. (Studies on Language Acquisition [SOLA] 43). Berlin, Boston: De Gruyter. 193–216.
- Hendriks, Petra – Jennifer Spenader 2006. When production precedes comprehension. An optimization approach to the acquisition of pronouns. *Language Acquisition* 13/4:319–348.
- Jakubowicz, Celia 1984. On markedness and binding principles. In Charles Jones – Peter Sells (szerk.) *Proceedings of North East Linguistic Society (NELS) 14*. Amherst: University of Massachusetts, Graduate Linguistic Student Association. 154–182.
- Lely, Heather K. J van der – Linda Stollwerck 1997. Binding theory and grammatical specific language impairment in children. *Cognition* 62/3:245–290.

- McDaniel, Dana – Cecile McKee – Helen Smith Cairns 1998. *Methods for Assessing Children's Syntax*. Cambridge: The MIT Press.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rákosi, György – Enikő Tóth 2014. The *Pronoun Interpretation Problem* in Hungarian. An overview of current directions in first language acquisition research. *Argumentum* 10:659–674.
- Reinhart, Tanya 2006. *Interface Strategies. Optimal and Costly Computations*. Cambridge: The MIT Press.
- Rijn, Jacolien van – Petra Hendriks – Jennifer Spenader – Hedderik van Rijn 2009. Modeling the selective effects of slowed-down speech in pronoun comprehension. In Jean Crawford – Koichi Otaki – Masahiko Takahashi (szerk.) *Proceedings of the 3rd Conference on Generative Approaches to Language Acquisition North America (GALANA 2008)*. Sommerville: Cascadia Press. 291–302.
- Rooryck, Johan – Guido Vanden Wyngaerd 2015. Morphological transparency and the Delay of Principle B Effect. *Lingua* 155. (Reference and Referentiality in Native and Learner Grammars):121–139.
- Spenader, Jennifer – Erik-Jan Smits – Petra Hendriks 2009. Coherent discourse solves the pronoun interpretation problem. *Journal of Child Language* 36/1:23–52.
- Villiers, Jill G. de – Jacqueline Cahillane – Emily Altreuter 2006. What can production reveal about Principle B? In Kamil Ud Deen – Jun Nomura – Barbara Schulz – Bonnie D. Schwartz (szerk.) *The Proceedings of the Inaugural Conference on Generative Approaches to Language Acquisition–North America (GALANA)*. (UConn Occasional Papers in Linguistics 4). Storrs: University of Connecticut. 89–100.
- Wexler, Kenneth – Yu-Chin Chien 1985. The development of lexical anaphors and pronouns. *Papers and Reports on Child Language Development* 24:138–149.

A szerzőkről

Rákosi György a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai intézetének egyetemi docense. Elsősorban a vonzatszerkezet és a névmási rendszerek nyelvtanát kutatja, de foglalkozik nyelvvelsajátítással és számítógépes nyelvészettel is.

Elérhetősége: rakosi.gyorgy@arts.unideb.hu

Tóth Enikő a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének egyetemi adjunktusa. Főbb kutatási területei a mód és a modalitás, a szemantika és a nyelvvelsajátítás, valamint a kísérletes pragmatika.

Elérhetősége: toth.eniko@arts.unideb.hu

A mondatközi anafora és az ő névmás szerepei

Kocsány Piroska
DE Germanisztika Intézet

Összefoglaló

A dolgozat az alanyesetű egyes szám harmadik személyű névmás használatának szabályait és tendenciáit tárgyalja, amelyeket a magyarban korlátozó a pro-ejtés lehetősége, illetve követelménye. Feltérképezi az implicit (= zéró) anafora megjelenésének körülményeit, összeveti az anaforikus mutató névmás – az – és a személyes névmás – ő – lehetőségeit, és leírja a személyes névmás teljesítményét mondatközi helyzetben, illetve a szövegben általában. Kitér a névmás [+élő] jegyének meghatározó szerepére és kontrasztáló és azonosító funkciójára, és tárgyalja az ige utáni helyzetben fellépő személyes névmás specifikus illokutív szerepét, valamint a névmás logoforikus használatát.

Kulcsszavak: személyes névmás, mutató névmás, implicit anafora, kontinuitás, kontrasztívítás, kontextus, kognitív relevancia

1. Bevezetés

Az anafora elemi alkotórésze a szövegnek. Köztudottan azon biztosítékok egyike, amelyek a szövegben a folytonosságot, a kontextus összefogottságát, a koherenciát garantálják. Ezzel szemben, ha beleolvasunk bármely magyar szövegbe, azt tapasztaljuk, hogy a legegyszerűbbnek tűnő névmási anafora, az ő oldalakon keresztül alig fordul elő. Ennek közismert oka, hogy a magyar az úgynevezett „nullszubjekt” vagy „pro-ejtő” nyelvek közé tartozik, amelyek többféle okból, többféleképpen magyarázhatóan törlik a személyes névmásokat. A névmás azonban létezik, és nyilván szerepe, feladata is van, a kérdés tehát az, hogy mi ez a feladat. A szakirodalom több szempontból körüljárta a problémát. A korai közelítések elsősorban nyelvhelyességi szempontokat érvényesítettek (például Szepesy 1975), a továbbiakban sor került mondattani megfigyelésekre (például J. Soltész 1976). Pléh Csaba és Radics Katalin szabályokba foglalja a névmás kötelező törlését (Pléh–Radics 1976), illetve a személyes névmás és a mutató névmás párhuzamos szerepét. É. Kiss Katalin kidolgozza azt az algoritmust, amely a magyar mondat szerkezetet meghatározó topik funkcióra (is) épít, és körvonalazni tudja mind a zéró névmás, mind a személyes névmás helyett álló mutató névmás megjelenését két egymást követő mondatban (É. Kiss 1978). Pléh Csaba több tanulmányban foglalkozik a témával (l. Pléh 1998 hivatkozásait), majd a mondatmegértésről írt monográfiájában (Pléh 1998) hosszú fejezetet szentel az anaforák megértésének, különös tekintettel azokra a tényezőkre is, amelyek a zéró névmás esetében fellépő lehetséges többértelműséget megpróbálják kizárni (szintaktikai szerepek, tematikus szerepek,

szórend/sorrend, valamint ezek összjátéka további pragmatikai tényezőkkel). Tolcsvai Nagy Gábor (2000) a langackeri kognitív nyelvtan téziseiből indul ki, és a nézőpont felől (ezen belül a semleges kiindulópont, a referenciapont és a tudatosság szubjektuma felől) vázolja fel a személyes névmás (*ő*) és a mutató névmás (*az*) anaforikus megjelenésének rendszerét. Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd az *ő* és az az deiktikus használatának funkcionális kognitív keretben történő vizsgálatával érinti a témát (Laczkó–Tátrai 2012). Németh T. Enikő az implicit argumentumok kérdésköre kapcsán a pragmatika fogalmát és hatásait vizsgálva ír az anaforáról is (legutóbb többek között Németh T. 2013; 2014). E sorok írója két korábbi tanulmányban fogalmazott meg kérdéseket, illetve feltételezéseket a személyes névmás szerepéről a szöveg szintjén (Kocsány 1995; 1997).

A névmási anafora különösen izgalmas kérdéseit Pléh (1998) veti fel, többek között, amikor nyelvpszichológiai keretben arra kérdez rá, hogy „milyen reprezentációhoz fér hozzá az anaforikus elem” (Pléh 1998: 171kk), vagyis mennyire egyértelmű az antecedens és az anafora közti viszony, van-e mindig (nyelvi szabályban rögzíthető) biztosíték arra nézve, hogy az anaforával egyetlen – a helyes – antecedensre utalunk vissza. A nyelvpszichológiai kutatások arra mutatnak rá, hogy a névmási anafora több lehetséges antecedens esetén nem rögtön az, úgymond, „helyesre” utal, hanem a mondatmegértés folyamatában egyszerre több előzményt is aktivál, illetve tart végig aktívan. Emellett az antecedens alapján kialakult kép/fogalmi csomópont nem szorítkozik pusztán az antecedensre, hanem annál átfogóbb, tartalmazza például az ahhoz kapcsolt jelzőket is. Mindez a nyelvpszichológia szemszögéből arra figyelmeztet, hogy a mondatközi anafora nyelvészeti szempontú vizsgálatában fokozottan ügyelnünk kell a nyelvi szabályok működése és az aktuális koherenciateremtés igénye/szabadsága között feszülő viszonyra.

A következőkben egy kis szeletre összpontosítok a névmási anafora rendkívül bonyolult, kognitív és pragmatikai, mondattani és jelentéstani, tipológiai és történeti szempontból egyaránt sokszínű problémakörén belül. A megcélzott jelenség **az egyes szám harmadik személyű ő névmás grammatikai alany szerepben**.¹ Mivel azonban az *ő* váltakozhat a mély hangrendű mutató névmással (*az*), illetve a zéró névmással, a vizsgáldásnak ezekre is ki kell térnie.

A vizsgálat grammatikai kerete alapvetően az *Új magyar nyelvtan* fogalomrendszere (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998). Mivel mondatközi anaforákról, tehát a mondaton túlmutató, kontextusérzékeny jelenségről van szó, elkerülhetetlenül szükséges a megnyilatkozás szintjét is bevonni a tárgyalásba. A dolgozatban képviselt grammatikai és pragmatikai nézőpont mellett két fontos érv szól. Az egyik a kognitív

¹ A nyelvhelyességgel kapcsolatos szakirodalom az alanyesetű *ő* vagy *az* kérdésével vagy csak per tangens, vagy egyáltalán nem foglalkozik, érdeklődése főleg a tárgyesetre irányul, azon belül tér ki érdekes mondattani kérdésekre és megfigyelésekre is, l. például J. Soltész (1976), Elekfi (1979; 1980). A kérdéskör további vizsgálódásra serkentő érdekessége éppen az is, hogy az egyes számú *ő* és a többes számú *ők* is másképp, más anaforikus részrendszerek szabályai szerint viselkednek, akárcsak az alanyesetű *ő* és a tárgyesetű *őt*. A jelen dolgozat tematikus megkötetése természetesen együtt jár azzal a nyugtalanító belátással, hogy így a lehetséges rendszernek csak egy egészen kis szeletét lehet megmutatni, feltehetően fontos összefüggések feltárása nélkül, ami a megállapítások magyarázó erejét erősen csökkenti. Másfelől a tematikus korlátozás lehetőséget nyújt a választott részrendszer aprólékos tanulmányozására. A jelen dolgozat erre vállalkozik.

nyelvészet moduláris változatának azon meghatározó elve, miszerint az egyes modulok szabad paraméterekkel rendelkeznek, amelyeket más modulok értékei tölthetnek ki, anélkül, hogy közöttük szükségszerűen hierarchikus összefüggést kellene feltételeznünk. Ennek értelmében a modulok különállása csak relatív, vagyis elméletileg lehetőség nyílik átfogó(bb) elvek és összefüggések feltárására (l. Kertész 2000: 410). A másik a grammatika/szemantika és pragmatika elhatárolásának, illetve egymásba illeszkedésének kérdése. Ennek kapcsán fontos az a nézet, miszerint a szemantikai struktúrák általánosan aluldetermináltak, és a pragmatika (úgy is mint a tág értelemben vett kontextussal kapcsolatos beszélői stratégia) befolyásolja a megnyilatkozások (igazságfeltételes) jelentését. (L. ehhez Németh T. – Bibok (2009; 2010), különös tekintettel a grammatika és pragmatika közti interakcióra, illetve a pragmatika értelmezésére).

Az első részben a korábbi szakirodalom eredményeit összefoglalva és kiegészítve tárgyalom a mondatközi anafora grammatikailag szabályozott használatát és az egyéb tényezőknek a szabályok érvényesülését felülíró hatását. A második részben szembesíteni próbálom az *ő* mondatközi anaforikus funkcióját a diskurzusban/szövegben betöltött referáló funkcióval. Végül a harmadik részben kitérek az *ő* egyedi emocionális, illetve logoforikus használatára, mint a referáló/deiktikus funkció következményére.

Az adatokat, amelyekre támaszkodom, egyéni nyelvhasználatom, illetve különböző írott szövegekből (többek között a nyelvészeti szakirodalomból) származó adatgyűjtés szolgáltatta. A példák többségben elbeszélő jellegű írott szövegrészeknek számítanak.² A vizsgált mondatközi anafora minden esetben két különálló mondatot kapcsol össze. Erre a megszorításra azért van szükség, mert a kötőszóval vagy intonatórikusan összekapcsolt mellérendeléseknél bizonyos szabályok másképp érvényesülnek. Ezekre szükség esetén érintőlegesen utalok. A vizsgálódás alapvetően a sztereotíp értelmezésekre, illetve a grammatikai/szemantikai szabályok és összefüggések feltárására irányul. Ez azonban nem lehetséges anélkül, hogy ne problematizálnánk a szemantika és pragmatika közötti közös „határsáv” lehetőségeit és következményeit. Ezért mérlegelni szükséges a lehetséges kontextuális értelmezéseket, amelyek a megnyilatkozás szintjén számításba jönnek.

Az adatokkal a gondolatkísérlet mint módszer lehetőségeit felhasználva dolgozom. Egyes kérdéseknél csekély számú informátorra is hagyatkozom, mint afféle önkontrollra.

2. A mondatközi anafora kérdésköre

2.1. A mondatközi anafora két szabálya

Pléh Csaba és Radics Katalin (1976), illetve Pléh Csaba (1998: 174k) a névmási anafora mondatközi használatát két alapvető szabályra vezeti vissza, és ezzel ki is

² Az „írott szöveg” megjelölést nem terminusként használom. Mint terminus, pontosításra szorul, elsősorban abban a vonatkozásban, hogy a hagyományos „írott-beszélt” elkülönítéshez a médiumon kívül több további kritérium társul, és ezek nyomán a határvonal másképp húzandó meg. Lásd ehhez Koch és Oesterreicher (1994) „Nähesprache” és „Distanzsprache” kategóriáját. A dolgozat példái további pontosítás nélkül mindkettőből merítenek.

jelöli a további nyelvészeti kutatás útját. Az egyik szabály szerint az alanyismétlés kötelezően vezet a felszíni szerkezetben az anafora törléséhez. A felszíni megjelénéstől a tematikus szerep³ elsődlegessége felé tereli az elemzőt az a tény, hogy erre a törlésre nemcsak a nominativuszi ágensre mint alanyra utaló esetben kerül sor, hanem a dativuszi⁴ (lélektani) alany, illetve experiens ('átélő') esetében is. Vagyis a zéró névmás semleges mondatokban az ágensnek vagy experiensnek tekintett alanyra vonatkozik. Ilyen példákat idézhetünk (az antecedenst aláhúzással, az anaforát félkövér betűvel jelzem):

- (1) a. A gyerek meglátta a bajnokot. Ø Odament hozzá.
b. A gyerekeknek imponált a bajnok. Ø Odament hozzá.

A másik szabály azt mondja ki, hogy a mutató névmási anafora megjelenése alanyváltást, illetve perspektívaváltást jelez.

- (2) a. A gyerek meglátta a bajnokot. **Az** odament hozzá.
b. A gyerekeknek imponált a bajnok. **Az** odament hozzá.

Ha perspektívaváltásról beszélünk, arra gondolunk, hogy megváltozik az eddig központinak tekintett szereplő, vagyis topikváltásra kerül sor.⁵

Pléh Csaba a két szabályt mint szabályt elkülöníti egymástól: az alanyismétlést jelző zéró névmás esetében törlési szabályról (= **grammatikai szabályról**), az alanyváltást jelző mutató névmás esetében viszont nem szabályról, hanem **ingadozó rendszerről** beszél, amelyben többféle tényező összehatása érvényesül a diskurzus szintjén, ennek következtében esetenként a mutató névmás akár törlődhet is (Pléh 1998: 175).

Az „ismételt alany = zéró jelzés” elsődlegességének feltételezése meghatározó momentum a megértés során. Mindazonáltal ha az első mondatban több argumentum jelenik meg, szabályos alanyismétlés esetén is előnyös a megértés automatizmusa számára, ha a topik, az alanyeset, a nyelvtani és a pszichológiai alany egybeesik, és ha az értelmezést nem befolyásolja a megelőző mondat szórendje (Pléh 1998: 183).

Zéró névmás esetén törvényszerűen abból indulunk ki, hogy az egymást követő két mondat alanya azonos (mint antecedenens és mint anafora). Ezt kontrolláljuk a megértés során pragmatikai és formális szempontok szerint, együtt és egyszerre mérlegelve a két mondatban tett állítást és ezek értelmes viszonyát egyfelől, illetve az anafora és a neki megfelelő antecedenens összeillesztését másfelől. Ha e mérlegelés során az elsődleges feltételezés (alanyismétlődés) csüttörtököt mond, akkor alanyt váltunk (Pléh 1998: 188k, 193). Alanyváltás esetében a (mutató névmás helyett álló) zéró névmás használatakor nem nyelvtani szabályt, hanem a diskurzus

³ A tematikus szerep fogalmát további tematikus szerepekkel együtt I. elsősorban: Komlósy (1992).

⁴ A fogalomhoz I. Pléh (1998: 176kk) is, hivatkozással Elekfi László (1981) tanulmányára is.

⁵ É. Kiss Katalin (1978) szerint a kommunikatív tagolás, tehát a topik megismétlése zéró névmással esetenként meghatározóbb lehet, mint az alany megismétlése (É. Kiss 1978: 450, (25)–(26) példa). Pléh Csaba hangsúlyozza, hogy az értelmezést a szórend is megtámogatja. Kísérletei szerint objekt-verb-szubjekt szórendű első mondat esetén a mutató névmást mint a második mondat alanyát a résztvevők közel 40 százaléka az első mondat alanyával azonosította, jóllehet alanyismétlésnél zéró névmás lenne a szabályos (Pléh 1998: 177).

összes tényezőire építő stratégiát követünk. Ebben egyfelől a predikációkkal kapcsolatos elvárási rendszereknek, másfelől a propozíciók közötti koherenciának jut meghatározóan fontos szerep.

Bár a zéró névmás grammatikai szerepe alanyismétlés esetén tűnik egyértelmű szabálynak, mégis az újabb, főképpen pragmatikai szempontú közelítésekben egyre több olyan példa kerül elemzésre, amely a kivételekre mutat rá, vagyis azokra az esetekre, amelyekben alanyváltás mellett is jelentkezik a zéró névmás (például Németh T. 2013; 2014; Németh T.–Bibok 2009: 208kk; 2010: 509kk). A két végletet: a grammatikai szabálykövetést és a feltehetően egyéb magyarázatot igénylő eseteket a következő táblázat szemlélteti.⁶

⁶ A (3) példa esetében a dolgozat egyik anonim lektorának intuícója szerint nem zárható ki az az értelmezés sem, amelyben a zéró névmás nem az alanyra, hanem a tárgyra utal vissza. (A lány ekkor meglátta a fiút. Ø Leszállt a villamosról, és futni kezdett.) Ezzel kapcsolatban a következőkkel kell folyamatosan szembesülnünk: (i) Meg tudunk fogalmazni létező grammatikai elvárásokat/szintaktikai szabályokat, ahogyan az a fenti (1) és (2) példa esetében történt. (ii) Emellett folyamatosan látnunk és láttatunk kell a tág értelemben vett kontextus befolyását, amely meghatározó módon felülírhat bizonyos grammatikai/szintaktikai szabályokat, ahogy azt az 1. táblázat megpróbálja megmutatni, és (iii) lehetőség szerint pontosítanunk kell (kellene) ezt a befolyást **mind a szabály, mind a kontextus** milyensége/mibenléte felől. Ami a szabály befolyását illeti, a (3a) példa esetében az az értelmezés, amely szerint a zéró névmás a megelőző mondat tárgyára utalna vissza, beláthatóan eltér a szabály alapján működő, begyakorlott értelmezéstől. További problémát jelent a **szükséges/tipikus kontextus**: ez a fogalom meglehetősen tisztázatlan, és a tisztázást csaknem lehetetlenné teszi az a sokszínűség, ami a kontextus elemeit, részletezettségét stb. meghatározza, valamint az a rugalmasság, amellyel a beszélők folyamatosan „kiegészítik” a mondottakat (lásd ehhez Meibauer 2012). Ráadásul számolnunk kell azzal is, hogy a kognitív begyakorlottság milyen általános, illetve szociális/kommunikatív stb. regiszterhez kötött, vagy egyenesen egyénhez tapadó stílusjegyeket támogat. Megpróbálhatunk létrehozni olyan tipikusan írott nyelvi kontextust, amelyben megtartva a fenti **minimális kontextust**, vagyis az eredeti megfogalmazást, a zéró anaforát alanyváltással értelmezzük. Például: *Ahogy az ablaknál ült, folyton a fiú járt az eszében. Az elsuhanó házak között újra és újra az ő alakját vélte felfedezni. A villamos lassított, majd megállt. A lány ekkor meglátta a fiút. Leszállt a villamosról, és futni kezdett a szemközti buszmegálló felé. A lánynak már nem maradt ideje, hogy leszálljon. A villamos ajtaja bezárult előtte. Ez a változat e sorok írójának nyelvhasználata szerint az érintett helyen megakad, nehézkessé válik, köztes korrekcióra szorul, vagyis igazából vét a kognitív feldolgozás könnyítését megcélzó általános elv ellen. Kiegészíthetnénk például így: A lány ekkor meglátta a fiút, amint éppen leszállt a villamosról, és futni kezdett a szemközti buszmegálló felé. Vagy választhatunk olyan intonációs és szörendi változtatást, amelyben felfüggesztoódik a két cselekvés hangsúlyozott egymásutáni-sága az íráspont – kettőspont – sugallta összefüggés keresése és egy kiemelt fókusz okán: A lány ekkor meglátta a fiút: leszállt a villamosról, és egyenesen a szemközti buszmegálló felé futott. Mindkét esetben indokolni tudjuk a zéró anaforát, l. a következő 2.2.1.–2.2.4. fejezetet. A jelen dolgozat próbál megmaradni a legelemibbnek tűnő szabályok és tendenciák megállapításánál, annak nyugtalanító tudatában, hogy a zéró névmás használatát/értelmezését legáltalában azonban mégis a mindenkor kontextustól biztosított kognitív relevancia fogja meghatározni (lásd ehhez Sperber–Wilson 1986/1995; Németh T. 2003). A továbblépést a kontextus fogalom sokoldalú problematizálása jelentheti. Ez figyelmeztethet arra, hogy mindazon esetben, ahol **tetten érhető jelzések** segítik az értelmezést, ezeket a jelzéseket megpróbáljuk a kontextus szükséges és elvárható pontosítási lehetőségeként rögzíteni. A dolgozat ehhez próbál empirikus adatokkal, illetve megfigyelésekkel hozzájárulni.*

Alanyismétlés zéró anaforával mint egyetlen értelmezési lehetőség, grammatikailag szabályozva: (3) a. <u>A lány</u> ekkor meglátta a fiút. Ø Leszállt a villamosról, és Ø futni kezdett.	Többértelműség (= alanyismétlés vagy alanyváltás) zéró anaforával (A magyarázatot a példában a folytatás helyettesíti.):⁷ (4) a. <u>A tanár</u> megharagudott a diákra. Ø Óra végén figyelmeztette, hogy ne felejtse otthon a könyvet. (Az meg arra hivatkozott, hogy nehéz a hátzskája.) ▷ <i>alanyismétlés</i> b. A tanár megharagudott <u>a diákra</u>. Ø Óra végén figyelmeztette, hogy ne felejtse otthon a könyvet. Mégis szemtelenség egy tanárt csak úgy figyelmeztetni. ▷ <i>alanyváltás</i>
Alanyváltás mutató névmással mint egyetlen értelmezési lehetőség, grammatikailag szabályozva: (3) b. A lány ekkor meglátta <u>a fiút</u>. Az leszállt a villamosról, és futni kezdett.	Többértelműség (= alanyváltás két egyformán lehetséges antecedensre visszautalva) mutató névmással:⁸ (4) c. A vevő odament a főnökhöz a segéddel. Az adott neki egy jó ötletet. ▷ <i>az = a főnök</i> ▷ <i>az = a segéd</i>

1. táblázat. Egyértelműség és többértelműség az antecedens és az anafora összekapcsolásakor

A táblázat példái alapján a következő kérdések fogalmazhatók meg:

Mik a szoros szabályozottság feltételei? Továbbá: ha feltételezzük, hogy többértelmű esetekben vannak bizonyos tendenciák vagy prioritások, vagyis ha lehetséges, hogy több értelmezés közül az egyik hozzáférhetősege könnyebb, mint a többié, akkor ezek a tendenciák mivel magyarázhatók?

Ezekre a kérdésekre próbál első közelítésképpen választ adni a következő 2.2. fejezet.

2.2. A zéró névmás szabálya és lehetőségei

Az alanyismétlés egymást közvetlenül követő semleges mondatok sorában kötelezően az alany törlésével jár. Ez az uralkodó szabály, amelyet a pro-drop (pro-ejtés) törvénye is támogat. Ha viszont alanyváltásról/perspektíva-váltásról van szó, akkor azt jeleznünk kell, l. a (2a), (2b), (3b) példát. Ugyanis ahhoz, hogy két lehetséges antecedens esetén ne az alanyismétlés szigorú grammatikai szabályát kövessük (= zéró anafora), a tárgy→alany megfelelésnek kell bizonyos feltételnek eleget tennie, másképp fogalmazva ő lesz a jelölt pólus. Ha ez a jelölés nem anaforával történik, akkor számolnunk lehet egyéb, szintaktikai vagy szemantikai, lexikális vagy

⁷ Németh T. Enikő (2013: 188) példája, a kiegészítő magyarázat tőlem való.

⁸ Pléh Csaba példája: (Pléh 1998: 184)

pragmatikai jelölésekkel, anélkül, hogy e jelölések között hierachiát állítanánk fel. Szűk korpuszra támaszkodva első közelítésként a következő feltételezések mellett szeretnék érvelni:

- (A) Bár az alanyváltás jelzése nem szabályozott, hanem – Pléh Csabát idézve – ingadozó rendszer, feltételezem, hogy e rendszeren belül vannak szabályozott részrendszerek is. Egy ilyen részrendszerre mutatok rá a 2.2.1. fejezetben.
- (B) A rendszer ingadozása leginkább a jelentések területén érhető tetten. A két propozíció összefüggése és az antecedens és az anafora összeillesztése a mindenkori, alkalmi koherenciateremtés függvénye. Feltételezem, hogy vannak olyan, a jelentéssel, illetve a beszélők szándékaival (úgy is mint illokúciók, illetve beszélői attitűdök = beállítódások, szubjektív modalitások) összefüggő tények, amelyek az ingadozó rendszerben segítenek kijelölni egyes stabil pontokat. Ezeket két részterületen próbálom meg nyomon követni a 2.2.2. fejezetben. A két részterület egyfelől az ige jelentése, amelynek argumentuma a zéró anafora, másfelől azok a grammatikai és pragmatikai jelzések, amelyek adott esetben segítik a predikációk aktuális jelentésének érvényesülését.
- (C) Külön tárgyalást igényelnek azok az esetek, amelyekben a kifejtetlenül maradó argumentum feloldása kizárólagosan a propozícióhoz társuló enciklopedikus vagy aktuális ismeretekre támaszkodik. Ezeket tárgyalom a 2.2.3. fejezetben.
- (D) Végül válaszolni próbálok a fenti táblázat alapján megfogalmazott kérdésekre az összefoglaló 2.2.4. részben.⁹

⁹ Itt emelném ki az aktuális koherenciateremtés összetettségének problémáját a dolgozatban választott szemléletmód szemszögéből. Az aktuális koherenciateremtés összetettségének magyarázata „nagy falat” a kutatás számára: ezen a ponton különösen élesen vetődik fel az az igény, hogy a jelenségek alig áttekinthető sokszínűségét összefüggéseikben is láttassuk. A dolgozat egyik anonim lektora felhívta a figyelmemet Karen van Hoek munkáira, aki Tanya Reinhart elsődlegesen generatív kutatásaira reagál a mondatközi anaforák tárgyában (pl. Reinhart 1981). Van Hoek Langacker nyomán, tehát a holisztikus kognitív nyelvészet elméleti háttere előtt két fontos lépést kíván tenni. Az egyik: rákérdezni annak a generatív nyelvészeti tételnek a teljesítményére, miszerint ha a mondatban a névmás köti (c-command) a névszót, akkor az nem lehet koreferens vele. Van Hoek nem cáfolja ezt a tételt, de kiegészíti ellenpéldákkal, és a referenciapont (reference point), valamint a hozzá tartozó tartomány (dominion) egymáshoz való viszonyából kiindulva a **szemantikai magyarázatra** (ezzel párhuzamosan az elfogadhatóságra (acceptability)) teszi a hangsúlyt, fenntartva a variációk lehetőségét. A másik fontos lépés az elsővel összhangban, hogy van Hoek célja szerint kilép a mondat keretéből, és tetteit általánosítja a szöveg (discourse) vonatkozásában. Van Hoek kérdései és javaslatai az aktuális koherenciateremtés összetettségének láttán mindenképpen elgondolkodtatóak, miképpen figyelmet érdemel az a pozitív fogadtatás is, amelyben a nyelvtudomány különböző irányzatainak képviselői részesítik, még akkor is, ha felhívják a figyelmet a megoldatlan kérdésekre. Nézetrendszerére fontosnak tartottam utalni (összhangban a lektor véleményével, illetve megköszönve, hogy felhívta rá a figyelmemet), akkor is, ha ez a dolgozat meg kíván maradni a jelenségek szétszálazásánál és az erre (is) alkalmasnak ítélt moduláris grammatikai és pragmatikai keretnél. Véleményem kialakításánál van Hoek holisztikus szemantikai megközelítéséről elsősorban a következőkre támaszkodtam: van Hoek (1995), Takami (1999), Nicolle (1999).

2.2.1. Szabályozott zéró anafora alanyváltás mellett

Az alanyváltás legfeltűnőbb jelölése a két mondat **idő- és aspektusviszonyaival**¹⁰ függ össze. Ezek **segítik a megértést biztosító inherens következtetéseket**, és lehetővé teszik az alanyváltást jelző névmás elhagyását. A következő (b) példákban tévedhetetlen biztonsággal tudjuk, hogy alanyváltás történt: a törölt alany a megelőző mondatnak nem alanya, hanem tárgya:¹¹

- (5) a. Az édesanyja megtalálta a gyereket. Jól elnászpángolta.
b. Az édesanyja megtalálta a gyereket. Egy málnabokor alatt ült, és málnát evett.
- (6) a. Az édesanyja megtalálta a gyereket. Már mindenütt kereste.
b. Az édesanyja megtalálta a gyereket. A büntetés elől szökött meg.

Feltételezem, hogy a zéró névmással történő kötelező alanyismétlésnél az ismételt alany aktív cselekvéssorozata és az időbeli kontinuitás tipikusan együtt jár. Ennek legegyszerűbb megvalósulása az eseményidőbeli¹² egymásutániség, vö. az (5a) és az itt megismételt (3a) példát:

- (7) = (3a) A lány ekkor meglátta a fiút. → Leszállt a villamosról és → futni kezdett.

Az eseményidőbeli egymásutániség hiányában az időbeli kontinuitás következtetéssel is rekonstruálható. Az antecedenst tartalmazó első mondat állítását a második mondat az előzmények felidézésével megindokolja. Erre példa a (6a) és a következő (8) mondat.

- (8) A lány ekkor meglátta a fiút. ← A villamosról szállt le éppen, bőrönddel a kezében, mikor az ismerős tarka hátizsák feltűnt a sarkon.

Alanyváltás esetén ezt a folytonosságot muszáj megszakítani, éppen azért, hogy az időbeli kontinuitás okán ne az alanyismétlés érvényesüljön. Tehát a példa szabályosan így fog hangzani:

- (9) = (3b) A lány ekkor meglátta a fiút. **Az** leszállt a villamosról, és futni kezdett.

A mutató névmással **nem jelzett alanyváltás** alapesetben pontszerű egybeesésre hagyatkozik. Ennek felel meg a két egymást követő mondat belső időszerkezete. Úgy tűnik, hogy az első mondatnak teljesítményt kifejező állítmányt célszerű tartalmaznia.¹³ A második mondat pedig pontszerűen, illetve summázóan (eredményt kifejező állítmánnyal) informál a tárgyról. Például:

- (10) a. Petra megfőzte az ebédet. Prímán sikerült.
b. Péter leejtette a tálat. Ezer darabra tört.

¹⁰ E fogalmakat ebben a dolgozatban érintőlegesen, további kifejtés nélkül használom, első sorban Kiefer (2007) alapján: „Az aspektus a mondatban kifejezett esemény belső időszerkezete.” (Kiefer 2007: 272)

¹¹ Egyes példákhoz I. Kocsány (1997: 397kk) is.

¹² A beszéidő, eseményidő és referenciaidő Reichenbach (1947) ismert kategóriái, részletesen, ill. kritikával I. Kiefer (2006).

¹³ A *teljesítmény* és az *eredmény* mint az igei állítmány típusa klasszikus definícióját I. Zeno Vendler (1957).

(Hasonlóak voltak: *megtalál, meglát, észrevesz*.) A tárgyra/páciensre mint antecedensre visszautaló második mondat aktív cselekvések esetében gyakran progresszív aspektusú,¹⁴ l. a következő példát:

- (11) A lány ekkor meglátta a fiút. A villamosról szállt le éppen, bőrönddel a kezében.

Mindegyik esetben jellemző, hogy a „tárgy (páciens) → alany” váltás nem jár együtt a cselekmények (kifejezett vagy rekonstruálható) előrehaladásával, hanem felvillant egy pillanatnyi, statikus információt a páciensről. Ez megfogalmazódhat általános kijelentésként is, l. a következő két példa különbségét; a mondat egyben példa a dativuszi *experiens* és a nominativuszi páciens esetére:

- (12) a. Palinak tetszett a lány. Az kedvesen rámosolygott, majd elfordult, és beszélgetni kezdett valakivel.
b. Palinak tetszett a lány. Mindenkire rámosolygott, kedves és közvetlen volt.

A példában a *tetszett* a két mondat együttesében ugyancsak eltérő aspektust képvisel. Az első esetben a fiú feltámadó érdeklődése és a lány mosolya kontinuumot képez, a másodikban nem.

Folyamatos és nem határpontos aspektusú mondatok esetében a nyelvérzék hamarabb elbizonytalanodhat.

- (13) a. Péter sokáig figyelte a lányt. Egy vastag könyvben lapozgatott.
b. Péter sokáig figyelte a lányt. Közben egy vastag könyvben lapozgatott.

A (13a) mondat további kontextus nélkül bizonytalanságban hagy (ki lapozgatott?), az időbeli folytonosság/kontinuitás nem érvényes rá, mivel mindkét mondat tartós folyamatos aspektusú, és ezért lehetséges az is, hogy nem kontinuum, hanem egy-idejű, egybeeső cselekvésekről/helyzetekről van szó. Az pedig lehetőséget nyújt az alanyváltásra is, amelyet a kontextus megtámogathat, így a (13c) példa biztonságosan működik:

- (13) c. Péter sokáig figyelte a lányt. Egy vastag könyvben lapozgatott. Ahogy a könyv fölé hajolt, hosszú szőke haja félig eltakarta a lapot.

A (13b) példa minimális kontextusában az anafórikus határozó (*közben* = 'eközben') révén kerüljük el a kétértelműség csapdáját, amely az előző mondatban történetekre visszautalva (= a két mondatban megnevezett cselekvést ugyanahhoz a cselekvőhöz rendelve) támogatja az alanyisméltást.

A mutató névmással nem jelzett alanyváltás alapesetben tehát a cselekvések (időbeli) kontinuitása helyett pontszerű egybeesésre hagyatkozik. Ennek felel meg a két egymást követő mondat belső időszervezete. Úgy tűnik, hogy az idő- és aspektusviszonyok szabálykövető jelleggel hívják elő az alanyváltásnál fellépő mutató névmást vagy zéró anaforát. Az alanyváltás akkor látszik lehetségesnek, amikor a

¹⁴ A progresszív aspektus tárgyalását l. Kiefer (2006: 30, 99kk). A progresszív aspektus kettős meghatározó jegye a korlátozott időtartam és a folyamatosság, referenciaidejét pedig általában egy másik mondat jelöli ki.

szoros kontinuitás megtörik. Ez persze azért is megtörténik, illetve megerősítést nyer, hogy változik a beszélő intenciója: lehetséges, hogy már nem a történet szálán haladunk tovább, hanem a beszélő mintegy megáll, summáz, véleményt fogalmaz meg. A folyamatosságot az alanyismétlő, a folyamatosság megtörését, legyen az időbeli vagy/és a beszélő attitűdjével összefüggő tény, az alanyváltó zéró anafora jelzi, szépen szemléltetve a grammatikai szabály és a pragmatikai stratégia együttműködését.

2.2.2. A zéró anafora ingadozó rendszerekben

Az alanyváltás jelölése zéró névmás mellett lehet **szemantikai** természetű jelzés. A szemantikára való naiv hivatkozás itt többféle magyarázatot fog egybe.

A következő elemzések alapjául az az ismert tétel szolgál, hogy a szemantikai struktúrák aluldetermináltak, a mindenkori jelentés a mindenkori közegben teljeseedik ki, ez azonban nem jelenti, hogy ezt a közeget ne lehetne általánosan pontosítani, mind a lexikon, mind a jelentésképzés folyamata felől. Ennek a pontosításnak a lépcsőfokaiként lesz szó az igeik jelentésének azon tulajdonságairól, amelyek a zéró névmással jelzett alanyváltást magyarázzák, illetve motiválják. Ezek a következők:

- (i) az egyedi lexikális jelentés révén lehetséges magyarázat, ahol a lexikális jelentéshez hozzászámítjuk az argumentumhelyeket és az argumentumok milyenségét/mibenlétét
- (ii) egy lehetséges igeosztály közös jelentésjegyeként megadható magyarázat, ahol az igeosztályt a lehetséges argumentum- vagy kontextustípusok szerint határozhatjuk meg
- (iii) egy lehetséges igeosztályhoz társítható előfeltevés mint magyarázat
- (iv) egy-egy ige jelentésével járó konceptuális szempontú magyarázat (frame, script),¹⁵ amely az ige szemantikájának és az enciklopedikus tudásnak az összjátékára épül.

A zéró anafora ingadozó rendszerében az igei jelentések és a hozzájuk tartozó argumentumok anaforikus újrafelvétele nyilvánvalóan kontextusérzékeny. A zéró anafora használatát is indokoló kognitív relevancia¹⁶ megkívánhatja az explicit kontextus bizonyos grammatikai vagy pragmatikai-stratégiai jelzésekkel történő pontosítását. Az (i)–(iv) típusok bemutatását ezeknek a jelzéseknek a tárgyalása követi.

Előfordul, hogy a második mondat állítása az ige **lexikális jelentése** szerint nem az első mondat alanyával, hanem annak a tárgyával tűnik összeillőbbnek. A (14) példát É. Kiss Katalin ötletéből vettem (É. Kiss 1978: 448k).

- (14) a. Pistát Mari készítette fel a vizsgára. Sajnos megbukott.
b. Pistát Mari készítette fel a vizsgára. Sajnos kudarcot vallott.

¹⁵ A konceptuális séma, a frame vagy jelentéskeret, ill. a script vagy forgatókönyv fogalmak a kognitív irányultságú jelentéstanok alapfogalmai, l. például Schwarzs (2000: 34ff) példákkal az indirekt anaforák köréből. E jelentéstani szempont a lexikális, kontextuális és kommunikatív szintet együtt kezelő szemantika szempontja mellett az anaforák vizsgálatában jelentős magyarázó erővel bír és pszichológiai realitása is tény.

¹⁶ A kognitív relevancia kifejezést Dan Sperber és Deirdre Wilson (1986/1995) értelmében használom. Lásd ehhez Németh T. Enikő érveit is, miszerint a legmeghatározóbb kommunikációs elvek redukálhatók a kognitív relevancia elvére (Németh T. 2003).

A *megbukik* lexikális jelentéséhez a gyakori használat/a világról való tudás okán olyan szorosan kötődik a 'vizsga' (= *megbukik a vizsgán*), hogy az (a) esetben valóban alanyváltással van dolgunk. (*Péter bukott meg.*) A (b) esetben viszont a *kudarcot vall* a lexikon szintjén nem tartozik a vizsgához, éppen ezért a zéró anafora az adott minimális kontextusban szabályosan, illetve elsődlegesen (= további kontextus nélkül) az első mondat alanyára utal vissza (*Mari vallott kudarcot a tanítással*). A hiányzó lexikális megkötés okán az alanyváltás sincs kizárva, ezt azonban a szükséges explicit vagy hozzáértett kontextusnak magyaráznia kell.¹⁷

Figyelnünk kell emellett további két tényezőre is, ti. a beszélői attitűd formális kifejezésére (= *sajnos*) és a szórendre. A fenti példában megtartottam a tárgyat topik pozícióban, a topikfolytonosság ugyanis támogathatja a (szabályellenesen) zéró névmás melletti alanyváltást.¹⁸ Kevésbé működne a következő, topikismétlés nélküli változat (ha csak nem fűzünk bele egy másik, magyarázó hatású kötőszót, amely ellentétezni képes a két mondat állítását a páciens vonatkozásában, ennek tárgyalása azonban szétfeszítené a jelen dolgozat kereteit):

- (14) c. ?Mari felkészítette Pistát a vizsgára. (Sajnos) megbukott.
d. Mari felkészítette Pistát a vizsgára, MÉGIS megbukott.

É. Kiss Katalin a zéró névmás használatát a tárgy (páciens) első mondatbeli topik pozíciójának és így a topikfolytonosságnak tudja be. Emellett azonban nála is szerepel a példában egy diszkurzív partikula: az *is*¹⁹: *Pistát MARI készítette fel a vizsgára. Kudarcot is vallott.* (É. Kiss példája (É. Kiss 1978: 450), a fókusz kiemelése tőlem, K. P.) Informánsai szerint valószínűbb, hogy alanyváltás (vagyis a topik = Pista ismétlése) történt. Ha ezt az értelmezést el is fogadjuk, egyfelől semmiképp sem tagadható, hogy mindkét értelmezés (*Pista vallott kudarcot, Mari vallott kudarcot*) lehetséges. Másfelől nem hagyhatjuk figyelmen kívül az *is* szerepét, amelyet É. Kiss Katalin fontosnak tartott beilleszteni a példába, és amely itt támogathatja az alanyváltást, mivel összhangban az első mondat fókuszba emelt információjával (*Mari volt az, aki felkészítette Pistát*) és a teljesítményre utaló perfekt igealakkkal (*felkészítette*) a második mondat egy kritikus elvárás teljesülésének diadalmas kiemeléseként működhet. (= *Lám megmondtam, hogy kudarcot fog vallani, ha Mari készíti fel.*). A kétértelműséget tehát bizonyos jelzések segíthetnek több-kevesebb sikerrel feloldani.

Fontos szerep juthat **bizonyos igéknek**, amelyek az alanyváltással párhuzamosan beszélőváltást is indukálhatnak, vagyis **függő beszédet készítenek elő**.

- (15) a. A lány ekkor megvédte a fiút. Nem tehetett mást.
b. A lány ekkor megértette a fiút. Bizonyára nem tehetett mást.

Bár mindkét példa kétértelmű (a második mondat alanya elvileg mindkét példában lehet a lány is, a fiú is), további kontextus nélkül az elsődleges értelmezés különbözik.

¹⁷ Explicit kontextus például: *Pistát Mari készítette fel a vizsgára. Ø Sajnos kudarcot vallott. Pistának az írásbelin nem sikerült összeszednie a szükséges pontokat.* → ← *Pistát Mari készítette fel a vizsgára. Ø Sajnos kudarcot vallott. Ø Az írásbelin nem sikerült összeszednie a szükséges pontokat.*

¹⁸ L. az 5. lábjegyzetet is.

¹⁹ Az *is* mint „áryaló partikula” értelmezéséhez l. Péteri Attila (2001).

Az (a) példában inkább az alanyismétlés számít természetesnek, a (b) példában viszont az alanyváltás. A (b) példában a második mondatot az első mondatbeli alanynak mint beszélőnek tulajdonítjuk, tehát a függő beszéd egyik változatával állunk szemben. Ezt az antecedenst tartalmazó mondat igéje is teszi lehetséges értelmezéssé. Hasonló, függő beszédet/gondolatot/vélekedést megelőlegező ige a *megbocsát* vagy a *lenéz* is stb.

- (15) c. A lány megbocsátott a fiúnak. Biztosan nem akart rosszat.
d. A lány lenézte a fiút. Nem tud viselkedni, még enni sem tud rendesen.

A jelentéshez való hozzáférést pozitívan befolyásolja a *bizonyára*, illetve a *biztosan* mint modális kifejezés, amely a beszélő véleményét árnyalja, és ezzel a mondat mint függő idézet értelmezését támogatja. A (d) példában a szabad függő beszédre expliciten utal az igeidőváltás: a narratív első mondat igéje múlt időben, a függő beszédé jelen időben van.²⁰

Az ige jelentésével járó lehetséges **preszuppozíció**²¹ szintén fellazíthatja a „törölt alany = alanyismétlés” grammatikai szabályát. Pléh Csaba erre az itt következő típusú igéket idézi (Pléh (1998: 190) további szakirodalommal). Ő más példamondatokkal dolgozik, amelyekben meghatározóan fontosak a kauzális összefüggést kihangsúlyozó köztöszök, például a *mert* (Pléh 1998: 190, 267k).

- (16) a. Anya **összeszidta** Jánost. Már megint nyitva hagyta a garázst.
(Van alanyváltás, bár nem jelezzük: a mutató névmás elmaradt.)
b. Anya **elnézést kért** Jánostól. Nem tudta, hogy Gazsi még a garázsban dolgozik. (Nincs alanyváltás, a törölt anafora szabályosan az alany megismétlése.)

Ezek az igék abban különböznek, hogy az első a páciens, a második a cselekvő felelősségét feltételezi. Az első esetben éppen azért használhatunk zéró anaforát, mert az igével járó preszuppozíció a cselekvőről eleve a páciensre irányítja a figyelmet, rá tehát az adott állításban nem feltétlenül szükséges visszautalnunk. (Más predikáció esetén természetesen itt is érvényesül a zéró anafora szigorú szabálya: az alanyismétlés, l. például: Anya **összeszidta** Jánost. *Nem tudta, hogy nem ő a hibás.*)

Más esetekben úgy tűnik, hogy végső soron a **konceptuális séma** (frame, script) alapozza meg az alanyváltást. Például az ajándékozás sémájába beletartozik a „megajándékozott” és az „örül”, így az alanyváltás nem feltétlenül igényli a névmás szerepeltetését, a konceptuális séma elemei elegendők a megértést meg-alapozó inherens következtetéshez.

- (17) Nagyapa megajándékozta Zolit egy kiskutyával. Nagyon megörült neki.

²⁰ Ha a második mondat igéje múlt időben lenne, a példát az 2.2.1. részben megfogalmazott szabály magyarázná.

²¹ A preszuppozíció (előfeltevés) fogalmához részletesen l. Kiefer (1983). Az itt tárgyalt igék emlékeztetnek például az ún. faktív igékre. Azok az igék, amelyeknél lehetséges a függő beszédre váltás, azért képviselnek más esetet (nem előfeltevést), mert nem egy velük járó, de formálisan kifejtetlen jelentésmozzanat vagy beszélői szándék hordozói, hanem egy formálisan kifejtett és szabályozott nyelvi jelenség szemantikailag kódolt előidézői.

Azt természetesen nem lehet nem észrevennünk, hogy a jelentéshez való hozzáférést feltétlenül segíti a további szereplőre, adott esetben a kutyára történő pronominalis utalás: *neki*. Ha a második mondat csak ennyi lenne: *Nagyon megörült*, hiányérzetünk lehetne, és várnánk a folytatást, ami persze egészen más is lehet: *Nagyapa megajándékozta Zolit egy kiskutyával. Nagyon megörült, hogy sikerült találnia egy ilyen helyes kis jószágot a menhelyen.*

Hogy a zéró névmás mellett alanyváltást, illetve perspektíaváltást mutató esetek szorosan összefüggenek a mondatbeli predikációk jelentésével, az nyilvánvaló, mondhatni triviális tény. A fentiekben arra tettem kísérletet, hogy ezt a jelentést az ige vonatkozásában szétszálazzam, mint megfelelő argumentumokhoz kötött **lexikális jelentést**, mint a használat kontextusától meghatározott **speciális igeosztályt**, mint **előfeltevést** és mint **konceptuális sémát**. A zéró anafora lehetséges használatát ebben a szerepben is minden bizonnyal erősíti a magyarra jellemző pro-ejtés. Azonban ahhoz, hogy a megértéshez ne hiányozzon a mutató névmás, jó, ha van valamilyen támasztékunk. És bár a lexikális jelentés, a preszuppozíció vagy a konceptuális séma a megfelelő irányba terelheti a megfontolást, nem lehet nem észrevennünk, hogy ezek a mondatok általában tartalmaznak valamilyen „testes”, érzékelhető segédletet is: Ha már a zéró anafora megfontolásához át kell értékelnünk az elsődleges törvényt (ti. zéró anafora = alanyismétlés), legyen adva legalább valamilyen könnyítés is hozzá. A minél eredményesebb **egyértelműsítés érdekében működő nyelvhasználat** jelentősen támaszkodik a grammatikára egyfelől és a beszélők beállítódását, illetve a beszédaktusokat megvalósító kifejezésekre másfelől.

A grammatikával való együttműködésre lehetett példa már a (13b) mondatpár is, ahol az alanyismétlést azért támogatja meg a *közben* anaforikus időhatározó, mert folyamatos tartós egyidejű eseményekről lévén szó, nélküle az anafora kétértelmű lehet. Grammatikai segédletnek tekintem a topikfolytonosság (illetve a szórend) sugallta anaforaértelmezést, mint tendenciát, l. a (14) alatti példák tárgyalását.²² Ide sorolható továbbá a (17) példa, ahol a *neki* argumentum elhagyása a befejezetlenség érzetét kelti. A (14d) mondatnál, valamint a (16) példák kapcsán Pléh Csaba tesztfeladatainak esetében feltűnik, hogy valamennyiben szerepel a két mondatot összefűző és a jelentéshez való hozzáférést alapvetően megkönnyítő kötőszó (Pléh 1998: 190, 267k); ennek vizsgálata további alapos kutatást igényel.

Az illokúciós, illetve a beszélők attitűdjére vonatkozó információk hordozói közé tartoznak a szubjektív modalitást kifejező lehetőségek, például a (15b) és (15c) mondatban a *bizonyára* és a *biztosan*, vagy a (14) alatti példákban a *sajnos* és az *is*. Ezek nélkül egyes „lazán fogalmazott” mondatok a vizsgált minimális kontextusban furcsák vagy kérdések lennének.²³

²² A zéró anafora értelmezését támogató jelenségek **együttműködése** is nyilvánvaló. A következő példák szemléltethetik a szórend/a topik funkció és az anaforikus határozó (*ekkor*) együttműködését. (a) *Egy rendőr észrevette a fiút. Futni kezdett a kijárat felé.* (b) *A fiút észrevette egy rendőr. Futni kezdett a kijárat felé.* (c) *A fiút észrevette egy rendőr. Ekkor futni kezdett a kijárat felé.* Az alanyismétlés az (a) példában a legegértelműbb. A (b) példa bizonytalanságban hagy. A (c) példában az alanyváltás tűnik elsődlegesnek.

²³ Ha a következő példából kimarad az *is*, a példa furcsán befejezetlenül hat: *Rezsőt meghívta Boriska ebédre. Elment.* Bizonytalannal ezért szerepelt a példa az *is*-sel kiegészítve É. Kiss Katalin szintaktikai szempontú elemzésében (É. Kiss 1978). Az *is* itt azt jelzi, hogy a hallgató

Az anaforikus névmás nélküli alanyváltásnál tehát mindenképpen szembesülnünk azzal a ténnyel, hogy nem szabályról, hanem egy bizonytalan, ingadozó rendszerről van szó. Ebben a rendszerben vannak fix pontok, vagyis szabálykövető részek. Ilyennek tekinthetjük a 2.2.1. fejezetben a belső időszerkezetre visszavezethető mondatközi anaforákat. Hasonlóan törvényszerűnek tarthatjuk a szabad függő beszédként folytatódó mondatközi anaforikus szerkezeteket, ezeket összeköthetjük egy speciális igeosztállyal. Összességében a zéró anafora esetében is lehet alanyváltás, ha egyéb jelzések is azt mutatják. A fenti néhány észrevétel szemléltetheti az anaforaértelmezést befolyásoló alkalmi tényezők összjátékát, szemben az alanyismétlés szigorú grammatikai szabályával.

2.2.3. A zéró anafora a társalgási univerzumban

Külön elbírálást igényelnek azok az esetek, ahol a kétféle lehetőség közül (alanyismétlés vagy alanyváltás zéró anafora mellett) a propozíciók enciklopédikus vagy aktuális ismereteink alapján történő értelmezése dönti el a választásunkat. Németh T. Enikő hangsúlyozza, hogy a megértést biztosító pragmatikai funkciók érvényesülésénél célszerű elválasztanunk a **szövegelőzményből** származó információt, a **világról való tudásunkból** eredő információt és a közvetlen **fizikai környezetből** adódó információt. Ezt az indokolja, hogy nyelvi megvalósulásuk is különböző (Németh T. (2014: 689–690), további szakirodalommal). A mondatközi zéró anaforát vizsgálva itt elsősorban a világról való tudásunkból eredő információra kell összpontosítanunk. Ezek lehetnek olyan **általános** ismeretek vagy késztetések, amelyek magyarázni tudják az antecedens választását az anaforában, de lehetnek olyan **aktuális** ismeretek is, amelyek hiányában ez a választás nem rekonstruálható és a propozíció okozta értelmezési nehézséget csak egy további kiegészítés, magyarázat oldhatja fel.

Az első esetre, a **világról való általános ismereteinkre vagy késztetéseinkre építő** legegyszerűbb példa a propozicionális összeférhetőség mérlegelése. A következő példában a propozíció jelentése szerint a világról, a szokásokról stb. való közös ismereteink alapján döntjük el, hogy alanyismétlésről vagy alanyváltásról lehet-e szó.

elvárása ellenére, de a beszélő explicit elvárása szerint valami bekövetkezett: bár nem volt biztosra vehető, hogy Rezső elmegy Boriskához, de lám, elment. Hasonló hatással működik a tagadás vagy a beszélő beállítódását jelző egyéb elem (*Rezsőt meghívta Boriska ebédre. Nem ment el./Sajnos elment.*) vagy az ugyanezt hordozó hangsúly, intonáció, mimika (**A:** *Rezsőt meghívta Boriska ebédre.* (nyomatékos hangsúllyal:) *Elment.* [– **B:** *Na és? Mondd tovább!*]) stb. Az *is* nélküli változat mint kontextus ugyanis megsérteni látszik Grice ismert maximáját a mennyiségre vonatkozóan, – vagy más megközelítésben a szöveg szükséges és elégséges információtartalmának kritériumát (lásd például Beaugrande–Dressler 1981: 145kk). A *meghív* és *elmegy* közötti szemantikai viszony triviális, a közlés információtartalma további kifejtés nélkül túl kevés. Nem így a tagadás vagy a beszélő hozzáállását tartalmazó megnyilatkozás esetében. Ezen a ponton újólapon megerősítést nyer a belső időszerkezetről szóló szabály és a beszélői attitűd közötti kapcsolat. Az alanyváltást támogatja az a tartalmas „váltás”, amely megszakítja az időbeli megszakítatlan folytatást: például a bekövetkezett eredmény kihangsúlyásával, vagy/és a beszélő személyes szándékának/attitűdjének, illetve a hallgatói elvárás tagadásának megjelenítésével. Az így a szövegfolyamatból kiemelt, új kezdet a pro-ejtés általános szintaktikai szabályának engedelmeskedik.

- (18) a. Boriska meghívta Rezsőt vacsorára. Vett neki egy nagy csokor tulipánt.
b. Boriska meghívta Rezsőt vacsorára. Vett neki egy üveg Martinit.

Hozzá kell tennünk, hogy az alanyisméltés erős szabálya a kontextus függvényében még akkor is belejátszhat a befogadásba, ha az alanyváltás mellett döntünk: regiszterhez kötött, illetve egyéni elbírálás szerint érezzük a (18a) példát befejezetlennek a (18b) példához képest. Feloldást a szöveg kiegészítése/folytatása, illetve a (kritikus, véleményt rögzítő, bizonygató stb.) beszélői attitűd explikálása jelenthet. Például narratív szövegben: *Boriska meghívta Rezsőt vacsorára. Vett (is) neki (örömeiben) egy nagy csokor tulipánt.* Vagy kérdés-felelet szekvenciában: **A:** *Boriska meghívta Rezsőt vacsorára.* **B:** *És?* **A:** *Vett neki egy nagy csokor tulipánt.* **B:** *Szóval tudta, hogy az Boriska kedvenc virága.*

A proposíciókkal kapcsolatos tudásunk/elvárásunk segít a döntésben a következő példánál is, itt azonban az idézett minimális kontextus mégis elegendőnek bizonyul. A kérdés az, hogy miért.

- (19) Petra a kávézóban várta Palit. Azt ígérte, hogy hatkor ott lesz.

A törlési szabály értelmében a zéró anaforának az első mondat alanyára kellene utalni. Mégis az első gondolatunk az, hogy a második mondat alanya nem Petra, hanem Pali. Ennek feltehetően az az oka, hogy hétköznapi tapasztalataink szerint a várakozó személy az szokott lenni, akinek valaki más megígérte, hogy jönni fog. A *megígér*, a *jön* és a *vár* így tapasztalati alapon összefüggő jelentéssel bír, természetesen eltérő nominatívuszi argumentumok mellett. Lehetne amellett érvelni, hogy a (19) példa igenis tartalmaz explicit nyelvi természetű jelzést. Például elfogadható érvnek tűnik, hogy az ilyen fél-idiomatikus mondatkezdetek, mint *Azt mondta/Azt ígérte* stb., szemben az expletív névmás (*azt*) nélküli esetekkel, például *Megígérte* stb., segítik a beszélőváltással analóg értelmezést. Számomra van különbség a következő két mondatpár között: *Petra a kávézóban várta Palit. Azt ígérte, hogy hatkor ott lesz.* → ← *Petra a kávézóban várta Palit. Megígérte, hogy hatkor ott lesz.* A második mondatban ugyanis az alanyisméltés természetesebben folytatható: ... és semmiképp sem akart elkészni. Támogatja ezt e két mondat közt rekonstruálható időbeli kontinuitás (*ott vár, előzőleg megígérte*, l. a fenti 2.2.1. fejezetet). Ez a meggondolás természetesen egyfelől a stilisztika közegébe utalja a kérdést, és másfelől arra figyelmeztet, hogy a hozzáférhetőség keményen függ a szöveg folytatásától, főleg, ha ez a folytatás mellérendelésekben történik.

A (20) példa feloldása egyéb tényezők hatására is figyelmeztethet.

- (20) Péter nem igazán kedvelte Jánost. Sokszor betartott neki.

Az alanyváltás (szerintem) elsődleges értelmezése (*János tartott be Péternek*) itt is annak alapján lehetséges, hogy az ok-okozati összefüggések keresése kognitívan begyakorlott módja a koherencia teremtésnek (*azért nem igazán kedvelte, mert...*). Még arra is gondolhatunk, hogy szövegösszefüggés nélküli mondatpárról, például **egy szöveg kezdetéről** lévén szó, elsődleges ítéletünkben a beszédtárgyról, adott esetben Péterről bona fide gondolkodunk: nem Péterről (a topikról) feltételezzük,

hogy betart Jánosnak, hanem fordítva.²⁴ A (20) példa azért érdekes, mert a két mondat között nincs összekötő elem, az összefűződésüket magunknak kell kitalálnunk, ebben pedig legáltalánosabban a „miért”-re adott választ keressük. Ha egy „és” összefűzné őket, a helyzet azonnal megváltozna (*Péter nem igazán kedvelte Jánost, és sokszor betartott neki.*) Ennek oka a kötőszóval járó tartalmi egybefoglalás (l. Ewald Lang „gemeinsame Einordnungsinstanz” fogalmát (Lang 1977)). Ez a különbség a kötőszó nélküli és a kötőszóval folytatott változat között a szövegfolymat folytatódásának, illetve megszakadásának sokszínű, de általánosítható kritériumát igazolja. A két egybefoglalt mondaton belül a pro-ejtés szabálya szoros parancsként vonatkozik a közös alanyra, és megerősíteni látszik azt a tételt, amelyet már a belső időszerkezet mint szabályozó tényező kapcsán láthattunk. Eszerint a szoros kontinuitás megerősíti az alanyismétlést és a többféleképpen megjelenő „megszakítás” (legyen az időbeli, aspektusbeli vagy a beszélő személyével, attitűdjével, intenciójával vagy a hallgató elvárásával összefüggő váltás) lehetővé teszi az alanyváltást.

Mindkét példa azt bizonyítja, hogy a világról való ismeretek, tapasztalatok és elvárások valamint az ezekre épített alkalmi oksági viszonyok befolyásolhatják a nyelvi szabályt és meghatározhatják az értelmezést úgy is, hogy látszólag nincsenek nyelvi jelzések, amelyek azt irányíthatnák. A hangsúly persze a „látszólag”-on van: a példák éppen azt mutatják, hogy különböző – pragmatikai, szemantikai, szociokulturális, pszichológiai – tényezők hogyan épülnek be a nyelvi jelzésrendszerekbe, kiemelve a kutatás számára a kontextus mibenlétének problematikáját.

A kontextus tartalmazhat aktuális, egyedi, a beszélők helyzetismeretéből/a szövegelőzményből származó információkat, amelyek befolyásolják az értelmezést. Ezekben az esetekben felmerül a szükséges/elégészes kontextus problémája. A **helyzetismeretből adódó megértésre** lehet példa az itt megismételt (4a) mondat (kicsit másképp hangolva):

- (21) Kovács tanár úr megharagudott Petire. Óra végén figyelmeztette, hogy ne felejtse otthon a könyvet.

A példa elsődleges értelmezése természetesen a szabályos alanyismétlés. Ahhoz, hogy alanyváltással értelmezzük, szükség van azokra az ismeretekre, amelyeket a kommunikálóknak az adott történéssel kapcsolatos helyzetismerete, illetve tudása biztosít. Ez a két mondat így önmagában túl kevés. Ha két, a helyzetet jól ismerő diák beszélgetésének részlete, akkor persze lehet, hogy elegendő. De ha egyikük valaki másnak, mondjuk, az édesanyjának meséli el, hogy mi történt, biztosan nem így fogalmazna, vagy arra kényszerülne, hogy folytassa a mondandóját. (*Kovács tanár úr ugyanis már legalább háromszor megígért Petinek egy könyvet, de folyton elfelejti elhozni. Lehet, hogy Peti jobban tette volna, ha nem figyelmezteti.*)

Az aktuális helyzetismeretre való támaszkodás különösen látványos határvonalat húz a szöveg mint élőbeszédbeli megnyilatkozás és mint írott és szerkesztett

²⁴ A nyelvtudomány számos analóg esetet ismer, kezdve a társalgási maximák esetében azzal a képességünkkel, hogy a maximák megsértése esetén is automatikusan bona fide járunk el, vagyis megpróbáljuk megérteni/magyarázni az elhangzottakat, és folytatva a tagadás (filozófiai és nyelvi) másodlagosságával az állítás elsődlegességével szemben stb.

megnyilatkozás közé.²⁵ Az előbeszédbeli megnyilatkozás kontextusa szükségszerűen más, bátrabban hagyatkozik a háttérismeretre, sőt adott esetben a fizikai környezetre, tehát széleskörűen alkalmazza a pro-ejtés általános szintaktikai lehetőségét, illetve kívánalmát.

2.2.4. Összefoglalás

Az elemzések alapján a következő megállapításokat tehetjük.

- (A) Nem lehet nem észrevennünk, hogy a zéró névmással járó alanyváltás a kontextus függvényében egyes esetekben nem egyértelmű (például: *Petra a kávézóban várta Palit. Azt ígérte, hogy hatkor ott lesz.* = Pali ígérte, illetve Petra ígérte), míg más hasonló esetekben csak egyféle értelmezés lehetséges (például: *Az édesanyja megtalálta a gyereket. Egy málnabokor alatt ült, és málnát evett.* = a gyerek ült a bokor alatt).
- (B) A példák elemzése arról is meggyőzhet, hogy bizonyos esetek ugyan ambivalensen értelmezhetők, mégis vannak olyan jelzések, információk vagy késztetések, amelyek alapján **az egyik értelmezés előnyt élvez** (például: *Péter nem igazán kedvelte Jánost. Sokszor betartott neki.* → ← *Péter nem igazán kedvelte Jánost, és sokszor betartott neki.*)
- (C) Azt is látnunk kell, hogy egyes alanyváltó példákban **a zéró névmás elsődleges értelmezése** mégis és mindenek ellenére feltűnően az **alanyismétlés**, hiszen éppen ezért van szükség változtatás „megerősítésre”, ha mégis alanyváltásról van szó. Ráadásul több esetben a megformálás „megerősítés” nélkül a performanciahiba határát súrolja, amennyiben azonnal igyekszünk valamilyen mankót találni (például: *Boriska meghívta Rezsőt vacsorára. Vett neki egy nagy csokor tulipánt.* → *(Örömeiben) vett (is) neki egy nagy csokor tulipánt.*). Ez a belátás óvatosságra int azt illetően, hogy mennyire általánosíthatunk pusztán a kontextusra való hivatkozással, bármit is értsünk kontextuson.
- (D) Másfelől nem lehet nem észrevennünk azt sem, hogy a zéró névmással történő alanyismétlés és a mutató névmással történő alanyváltás tipikusan **a szoros kontinuitás** megteremtésének eszköze. Szoros kontinuitáson a történések közvetlen vagy rekonstruálható időbeli egymásutániségének relevanciáját értem. Ezt a kontinuitást szabályosan jelzi az alanyismétlő zéró névmás is és az alanyváltó mutató névmás is, utóbbi éppen azért, hogy ne szenvedjen csorbát a szoros kontinuitás attól, ha a történések folyamatát nem az alany/a topik viszi előre, hanem alany/topikváltás következik be (például: *A lány ekkor észrevette a fiút. Az leszállt a villamosról és futni kezdett.*)
- (E) A szoros kontinuitást többféle tényező lazíthatja fel, utat engedvén ezzel a zéró névmás használatának alanyváltás esetében is. Ha ez a tényező elég „erős”, akkor **az alanyváltó zéró névmás szabálykövető használatáról** beszélhetünk. Az „erős” metafora azt jelenti, hogy nincs szükség aktuális helyzet-/világismeretre mint kontextusra az értelmezéshez. Ilyen tényezőknek tekinthetjük a következőket: (1) A folyamatosság hangsúlyozásának a belső időszerkezet által biztosított megakadása; például: *A lány ekkor meglátta a fiút. A villamosról szállt le éppen, bőrrönddel a kezében.* (2) A történetmondásnak

²⁵ A „Nähesprache” és „Distanzsprache” elkülönítése szempontjából az anaforika fontos kutatási terület, l. a 2. lábjegyzetet is.

a beszélői attitűd váltásával járó megakadása; például: *Palinak tetszett a lány. Mindenre rámosolygott, kedves és közvetlen volt.* A beszélő itt a történetmondásból az új topik – a lány – leírásába/értékelésébe vált. (3) A szoros kontinuitás felfüggesztése a beszélő személy változása révén; például: *A lány megbocsátott a fiúnak. Biztosan nem akart rosszat.* A második mondatban az elbeszélő/a narrátor helyett az első mondat alanyaként megnevezett szereplő szól. (4) A kérdés-válasz szekvenciával együtt járó cezúra; például: **A:** *Na és Pali tényleg meghívta Petrát a koncertjére?* **B:** *Igen, mellettem ült, csak egy kicsit elkésett.* Itt az élőbeszéd közvetlen kontextusa a megfogalmazás maximális szabadságát támogatja, szabadságon a kognitív relevancia szempontjából mellékes momentumok, ezen belül adott esetben a névmások mellőzését értve; ez utóbbit a grammatika felől jelentősen alátámasztja a projektés általános törvénye/lehetősége.

A zéró névmás használatát tehát **kettős elv** szerint próbálhatjuk megragadni.

Az egyik a **szoros kontinuitás elve**, ez szabályozza (i) egyfelől az alanyismétlést zéró anaforával és az alanyváltást mutató névmással, és (ii) másfelől az alanyváltást zéró névmással minden olyan esetben, ahol a szoros kontinuitást a beszélő meg kívánja szüntetni.

A másik, az elsőt is magában foglaló elv a **zéró anafora lehetősége** minden olyan esetben, ahol azt az aktuális koherenciateremtés szempontjából semmi nem akadályozza (tehát alanyváltásnál a szoros kontinuitás megőrzésének kívánalma sem). Ez az elv megvalósulhat úgy is, hogy a jelentésbeli ambivalenciát maga a kontextus oldja fel, és úgy is, hogy ehhez stratégiai mankókat veszünk igénybe, például anaforikus adverbiumokat, diskurzuspartikulát, szórendet, egy implicit argumentum mellett a másik argumentum bevezetését, begyakorlott lexikális és idiomatikus megoldásokat, a mellérendelés és az intonáció eszköztárát stb.

3. Az ő névmás mint mondatközi anafora és mint a tágabb társalgási univerzumban szereplő referenciális utalás

3.1. Az ő névmás mint mondatközi anafora

Mindeddig csak olyan esetekkel találkoztunk, amelyekben nem szerepelt az ő névmás. Kézenfekvő a feltételezés, hogy ha mégis megjelenik, akkor valamilyen, a mondatközi visszautaláson túlmutató funkcióval fog rendelkezni. Ez a funkció alapjaiban már É. Kiss Katalin 1978-as tanulmányában megfogalmazódik, ahol az antecedens és az anafora működését bemutató algoritmusban zéró anafora csak [–ellentétezett] és [–fókusz] kritériumok mellett lehetséges. Ezt a megállapítást részletezi a jelen fejezetrész.

A [–ellentétezett] és [–fókusz] kritérium alapján a névmás elsődlegesen akkor szerepelhet, ha fókuszként, kontrasztív topikként vagy az *is* hatókörében használjuk.²⁶

²⁶ A *fókusz*, *topik* és *kontrasztív topik* fogalmat általánosan az *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998) valamint a *Magyar nyelv* (Kiefer–Gyuris 2006: 7.5. fej.) alapján használom.

A **fókuszpozícióban** megjelenő névmás kizárólagosságot fejez ki, vagyis az állítással azt az előfeltételezést is közöljük, hogy egyetlen dolog rendelkezik az adott tulajdonsággal. A fókusz tartalmazhat új információt (= információs vagy normál fókusz) és/vagy szorítkozhat a szembeállításra, vagyis annak közvetítésére, hogy a fókuszba emelt összetevővel szemben más összetevőre az állítás nem érvényes (= azonosító vagy kontrasztív fókusz)²⁷. A fókusz szerepet a hangsúlyviszonyok is közvetítik: a kontrasztív fókuszra erős nyomaték utal. (A fókuszt és a hozzá tartozó operátort a (22) és (24) példákban dőlt betűvel jelzem.)

- (22) a. – Mi volt a bíróságon? – A fiúnak annyi. Kiderült, hogy a pisztolyt *ő* vásárolta a feketepiacon.
 b. A fiúnak szerencséje volt. Kiderült, hogy a pisztolyt *nem ő* vásárolta.
 c. János örülhet. Kiderült, hogy *ő sem* tudott a fegyverről.
 d. Márton őrizetben maradt. Kiderült, hogy csak *ő* tudott a fegyverről.

A **kontrasztív topik** erősen hasonlít a fókuszhoz, két fontos tulajdonságban azonban mégis eltér tőle. Míg a fókuszpozícióban lévő összetevőre kizárólagosan vonatkozik az állítás (= csak arra és semmi másra), addig a kontrasztív topik esetében arról van szó, hogy létezik még legalább egy olyan entitás, amelyre az állítás nem vonatkozik.²⁸ És míg a fókuszt nyomatékos (= irtó) hangsúllyal ejtjük, addig a kontrasztív topikot egy sajátos emelkedő intonáció jelzi. (Az intonációt √ szimbólummal, a névmást követő elem hangsúlyát / vonallal jelölöm. A példában az antecedenst (*Márton*) tartalmazó első mondat semleges, lapos prozódiajú.)

- (23) Márton ott ácsorgott bódé mellett. √*Ő* /átmehetett az úton, és odaadhatta neki a pisztolyt.

A kontrasztívtopik-pozícióban álló *ő* névmás jelentéséhez hozzátartozik, hogy elvileg van/volt/lehetett valaki más, akit egyúttal az állításból kizártunk (*ő – ellentétben mással/másokkal*). A hangsúly- és intonációviszonyok a kapcsolt mellérendelő folytatásban is világosan elkülönítik a fókuszpozícióban, illetve a kontrasztívtopik-pozícióban álló névmást. A fókusz szerepű névmás erőteljes kiemelése a mellérendelő folytatásban is kiirtja maga mögött a hangsúlyt, még akkor is, ha nem ismételjük meg a nyomatékos névmást.

²⁷ A kétféle fókusz tárgyalását I. É.Kiss (1998)

²⁸ A fókusz és a kontrasztív topik elválasztása a szakirodalomban részletesen tárgyalt probléma. Összefoglalását I. Molnár (1998) valamint Gécseg (2001) további szakirodalommal. Monografikus feldolgozását I. Gyuris (2009). A jelen dolgozatban követett elkülönítés alapja Molnár Valéria egyszerű magyarázata, aki a [+exkluzív] és a [+kimerítő] jegyek kombinációjával választja el a fókuszt és a kontrasztív topikot: az előbbire érvényes a [+exkluzív] és a [+kimerítő], az utóbbira a [+exkluzív] és a [-kimerítő] jegy (Molnár 1998: 132k, 136). Molnár Valéria szembesíti a kontrasztív topikról (vagy kontrafókuszról, I. Kenesei (1989)) szóló nézeteket, megtartja a kontrasztív topik fogalmát, mint a topikalizáció és a fókuszálás együttesét. Hangsúlyozza, hogy a kontrasztív topikot a konvencionális implikátúra lehetőségének tekintetjük, olyan szemantikailag releváns jelenségnek, amely azonban nem érinti a mondat igazságtételeit (Molnár 1998: 135).

- (24) a. Kiderült, hogy a pisztolyt ő vásárolta a feketepiacon, és ő adta tovább valakiknek.
 b. Kiderült, hogy a pisztolyt ő vásárolta a feketepiacon, és adta tovább valakiknek.

A (24a) példában a megismételhető névmás megismétli a hangsúlymintát is. A (24b) példában viszont a névmást követő folytatásra egységesen vonatkozik a nyomatékaltalanság.

Ezzel szemben a kontrasztív topikként szereplő névmást a mellérendelésben stilisztikailag nem jelölt esetben nem ismétljük meg, viszont az intonációs minta a közvetlen folytatásban is kötelező!

- (24) c. √Ő/átmehetett az úton, és /odaadhatta neki a pisztolyt.

Az „is”-sel alkotott összetevők státusza elkülönül mind a fókusz, mind a kontrasztív topik státuszától, bár mindkettővel mutat hasonlóságot, amennyiben ezek a kifejezések is kontrasztot implikálnak. Fókusz helyzetbe azért nem kerülhetnek, mert a kontrasztot jelző kizárás nem teljes körű. Ha Márton is elkövetett valamit, azzal nem állítjuk, hogy senki más nem követte el, azt viszont előfeltételezzük, hogy legalább még valaki elkövette. A kontrasztivitás okán ebben az esetben is magától értetődik a névmás kötelező kitétele. A kontrasztív topikként megjelenő névmásétől azonban ez a helyzet annyiban különbözik, hogy nem jellemző rá a kontrasztív topikkal járó jellegzetes intonáció.

- (25) Márton ott ácsorgott a bódénál. Ő is átmehetett az úton, és odaadhatta Jánosnak a pisztolyt.

Van még egy eset, amikor megjelenik a mondatban az ő. Ennek leírásához nézzük meg a következő példákat.

- (26) a. A hetes az osztályfőnök rendelkezése szerint vagy az osztálynévsor alapján bizonyos feladatokra kijelölt tanuló. Ő a felelős a szünetben és az óra kezdete előtt a házirendért.
 b. Egy férfi fehér pólóban vizes palackokat oszt szét. Ő a segélyszervezet vezetője.

Ezekben a mondatokban az ő nem fókusz és nem is kontrasztív topik, hiszen a mondat semleges (lapos) prozódiajú (egyforma lebegő hangsúly esik az igét megelőző és az igét követő összetevőkre). A névmás ugyan az ige (= a kötelezően törölt 'van' ige) előtti pozíciót foglalja el, de nem ő hordozza azt az új információt, amelyet az ezen a helyen álló összetevők egyébként hordoznának, hanem az ige után álló nominális rész. Az ilyen típusú ige előtti összetevőt nevezzük Kálmán László nyomán „hókusz”-nak is (Kálmán 2001), magukat a mondat szerkezeteket pedig az információs fókusz alesetének vagy mondatfókusz-nak.²⁹ Gécseg Zsuzsanna megfogalmazásában: „[...] az ilyen szerkezetek állítmánya mindig olyan tulajdonságot jelöl, amely csak egyetlen szóba jövő individuumra érvényes. Ez az unicitási szabály tipikusan a kopulás mondatokban előforduló határozott névszói állítmányt

²⁹ Részletes bemutatását I. Gécseg (2013: 34), hivatkozással Kálmán Lászlóra (Kálmán 2001), É. Kiss Katalinra (É. Kiss 1998) és Kenesei Istvánra (Kenesei 1998).

jellemzi [...]” (Gécseg 2013: 36k). Külön érdekessége ennek a mondattípusnak, hogy akkor használjuk, ha tudjuk, hogy a hallgató rendelkezik bizonyos előfeltevés-sel a mondatbeli új információ, vagyis a névmást követő mondatszakasz kapcsán. Ez az információ (tehát a fenti esetekben például az, hogy a hetesnek van feladata, felelőssége, vagy hogy van egy segélyszervezet, és van valaki, aki a segélyszervezet vezetője) a kijelentés nyomán előfeltevésből tudássá válik a hallgató/olvasó számára. Jól érzékelhető ez az úgynevezett kvíz-kérdésekre adott válaszok kapcsán, i. például a következőt, amelyben szintén egy előfeltevés (van valaki, aki felfedezte a penicilint) nyer informatív megerősítést:

(27) – Ki az a Fleming? – Ő fedezte fel a penicilint.³⁰

Ha most áttekintjük azokat a lehetőségeket, ahol az alanyként álló antecedens-re alanyként visszautaló *ő* névmás nem törlődik, a következő általánosítást fogalmazhatjuk meg. Nem törlődik a névmás mint közvetlen mondatközi anafora azokban az esetekben, amikor **szembeállításra és/vagy azonosításra** van szükség. Ez a konklúzió megfelel annak a felfogásnak, amely szerint a topik és a fókusz lényegét tekintve, alapvetően pragmatikai fogalom, ugyanakkor azonosításuk, értelmezésük és elkülönítésük grammatikai-strukturális szabályok és szemantikai (logikai) tulajdonságaik révén lehetséges (lásd Molnár 1998: 89).³¹

3.2. Az *ő* névmás és a mutató névmás eltérő lehetőségei

Első közelítésként a következő feltételezés mellett szeretnék érvelni: Mivel a mutató névmás nem rendelkezik [+élő] jeggyel, arra alkalmas, hogy kizárólag grammatikai funkciót töltsön be, vagyis semmi más szerepe nincs, mint automatikusan visszautalni a nem alany antecedensre. Ezt alátámaszthatja az is, hogy a mutató névmás használata mintegy „leképezi” a szintaktikai szerepeket és ezek viszonyát az ígéhez: a tárgyat és a további vonzatokat a névmás **természetesebben** ismétli meg alanyként, mint a szabad határozókat.³² A következő három példa akár három **fokozatnak** is felfogható a kifejezőmód természetességét tekintve, természetesen elfogadhatót és/vagy stilisztikailag nem jelöltet értve.

- (28) a. Pali köszöntötte Petrát. Az kedvesen elmosolyodott.
 b. Pali odalépett Petrához. Az csodálkozva nézett rá. / A lány csodálkozva nézett rá.
 Pali hozott Petrának egy nyakláncot. Az zavarában hirtelen azt sem tudta, hogy köszönje meg. / A lány zavarában hirtelen azt sem tudta, hogy köszönje meg.
 c. Pali megjelent az erkélyen Petrával. ?Az feltűnően sápadt volt.
 Pali megjelent Petrával az erkélyen. ?Az feltűnően sápadt volt. / A lány feltűnően sápadt volt.

³⁰ É. Kiss Katalin példája nyomán (É. Kiss 1998: 250). Az indoklást részletesebben I. É. Kiss (1998) és Gécseg (2013).

³¹ Molnár Valéria megfogalmazásában: „...topic and focus are defined ... as inherently pragmatic, discourse-relevant notions, their structural correlates and semantic (logical) properties are relevant for their identification, interpretation and differentiation.” (Molnár 1998: 89)

³² A vonzatok és a szabad határozók elválasztását I. Komlósy (1992).

A (28a) és (28b) mondatban az antecedens vonzat szerepű összetevő, a (28c) mondatban szabad határozó. A visszautalás kíváncsi lehetőségének és a szintaktikai szerepeknek az összefüggése erősen rímeli az anafora könnyebb mentális feldolgozásának/megértésének fokozataira. Három lehetséges antecedens esetén Pléh Csaba feltételezése szerint a vonzatnak „hozzáférhetőségi főlánye van a szabad határozóval szemben” (Pléh 1998: 183). A (4b) példában (*A vevő odament a főnökhöz a segéddel. Az adott neki egy jó ötletet.*) a kísérletek alapján a mutató névmás természetesebben utal vissza a *főnökre* (= vonzat), mint a *segédre* (= szabad határozó). Mivel az antecedens és a visszautalás közötti távolság ugyancsak hozzájárul a könnyebb feldolgozáshoz, a példa ebben a szórendben még természetesebb: *A vevő odament a segéddel a főnökhöz. Az adott neki egy jó ötletet.* (Pléh 1998: 184). Mindez arra utal, hogy a mutató névmás az alanyváltás olyan jelzése, amelyet szintaktikai szabályok (az antecedens szintaktikai szerepe, ezen belül is kitüntetettként az accusativusi tárgy; továbbá a mindenkor szórind = a két elem közti távolság) követelnek meg/támogatnak, illetve tesznek lehetővé.

Alanyváltáskor [–élő] jeggyel, mivel esetében csak grammatikai funkcióval van dolgunk. Éppen ezért használhatjuk őt [–élő] és [+élő] jeggyel antecedens esetén egyaránt:

- (29) a. Péter feldobott **egy követ**. **Az** ráesett a szomszéd tyúkójára.
b. Péter köszöntötte **a lányt**. **Az** kedvesen elmosolyodott.

Alanyváltáskor a [+élő] jeggyel antecedensre természetesen utalhatunk az *ő* névmással is:

- (29) c. Péter köszöntötte Petrát. *Ő* kedvesen elmosolyodott.

A pusztán grammatikai funkciót betöltő mutató névmás ebben a pozícióban hangsúlytalan, és alapesetben hangsúlytalan maradhat az őt helyettesítő személyes névmás is.³³

A mutató névmást és az *ő* névmást nem tekinthetjük egyszerűen egymás ellenpólusainak a [±élő] jegy mentén. Ezt az egyébként lényeges jelentésbeli különbséget felülírja, illetve meghatározóan kiegészíti egy további eltérés. Az *ő* névmást két tulajdonsága teszi alkalmassá arra, hogy a mondatközi visszautalás során grammatikai funkciójától elrugaszkodjon. Az egyik a **[+élő] jegy**, a másik a **kontraszt-képzés/azonosítás** funkció.

Ha kontrasztképzésre kerül sor, az *ő* névmás [+élő] jegye fel is függesztődhet. Például én is önkénytelenül így fogalmaztam:

- (30) A névmás ugyan az ige előtti pozíciót foglalja el, **de nem ő** hordozza azt az új információt, amelyet az ezen a helyen álló összetevők egyébként hordoznának.

³³ Vegyük észre azonban: itt nem alanyismétlésről van szó. Ha az antecedens és az anafora alany szerepű, az *ő* természetes értelmezése a kontrasztképzés/azonosítás lesz. Utalnék itt Pléh Csaba és Radics Katalin (1976) példájára, illetve annak felhasznált változataira (Kocsány 1995; 1997; Tolcsvai 2001): (a) *A lány már sürgette a fiút. Az rögtön tudta, miről van szó.* (b) *A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön tudta, miről van szó.* Természetesen nem zárható ki a (c) változat sem, főleg ha a folytatás is megerősíti: (c) *A lány már sürgette a fiút. Ő rögtön tudta, miről van szó és megindult a tömegben a kijárat felé...*

Hogy melyik névmást (*ő, az*) választjuk, azon (is) múlhat, hogy mennyire érvényesíthető, illetve érvényesítendő-e az *ő* kontrasztképző/azonosító funkciója.³⁴

A realizálható [+élő] jegy okán az *ő* másfelől megőrzi a szövegben a névmás önálló referenciális funkcióját. Ez azt jelenti, hogy az *ő* adott esetben nem a közvetlen mondatközi kontinuitást biztosító anafora (ezt a feladatot vagy a zéró névmás, vagy a mutató névmás látja el), hanem lehet egyszerűen utalás a határozott referensre, hasonlóan a névszóval történő utalásra. Érdekes megfigyelnünk, hogy az *ő* hosszabb szövegben, az antecedenstől messzebb távolodva is képes utalni egy adott [+élő] referensre, szemben a mutató névmással, az ugyanis ilyen helyzetben [–élő] jegyű antecedensre **sem** igazán tud visszautalni (főleg, ha közvetlenül előtte további lehetséges antecedens is feltűnik). L. a következő párhuzamos példákat:

- (31) a. **Vilma** a gyógyszerészlányok közt a legfiatalabbik volt; az utolsó Kövér-lány már két éve férjhez ment, be is költözött a fővárosba, és **ő** azóta reménytelenül bálozott, várva, hogy történjék vele is valami csoda.
b. [?]A kocsi felborult, **a hordó** gurulni kezdett lefelé a lejtőn; hamarosan a kerek szék is megindult lefelé, majd egy ponton megakadt, **az** viszont tovább gurult, megállíthatatlanul.

Helyesen: A kocsi felborult, **a hordó** gurulni kezdett lefelé a lejtőn; hamarosan a kerek szék is megindult lefelé, majd egy ponton megakadt, **a hordó** viszont tovább gurult, megállíthatatlanul.

A mutató névmást tehát vagy a jól ismert, [–élő] jeggyel összefűzhető deiktikus funkció, vagy a grammatikai visszautaló funkció határozza meg. Az *ő* névmást ezzel szemben vagy a [+élő] jeggyel párosult referenciális funkció, vagy a kontrasztképző/azonosító funkció.³⁵

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mutató névmás ne léphetne fel azonosító/kontrasztáló funkcióban, ugyanúgy, mint bármely hasonló nominális mondatrész, egyszerűen megfelelvén a magyar mondat szabályainak. Például:

- (32) Boriska kétszer is figyelmeztette Rezsőt, hogy induljanak. **Az** akart minden áron tovább maradni, nem a lány.

³⁴ Másképp érvel Tolcsvai Nagy Gábor (2000; 2001), aki a „nézőpont”, a „szemantikai szerep” és a „szövegfókusz/szövegtopik” szempontját érvényesíti holisztikus kognitív elméleti keretben. Elemzéséhez azonban hozzáfűzi: „Hosszabb szövegekben a kontextus vagy párbeszédes szövegekben a beszédhelyzet **lényeges tényezőként** hozzájárulhat a potenciális antecedensnek közüli megfelelő kiválasztásához.” (Tolcsvai Nagy (2001: 216), kiemelés tőlem K. P.)

³⁵ Az értelmezésbe természetesen mindig belejátszhat egyfelől az antecedens és az anafora aktuális távolsága a beszédfolyamban, a közbeékelte proposíció „súlya” (egy rövid befűzés másképp befolyásolja az anafora értelmezhetőségét, mint több befűzés) és az adott helyzetben lehetséges egyéb magyarázó tényezők, például a mutató névmás deiktikus jelentésének felvillantása. Mindezt a következő példában a mutató névmás mint anafora – ellentétben a (31b) példával – az aktuális helyzetben minden további nélkül működik, igaz, hogy külön hangsúlyt is kap: *Az ovális asztal a legnehezebb bútordarabunk. A karos padot könnyen levisszük, de az kettőnknek túl nehéz.* Ez azonban nem ingatja meg az anaforikus mutató névmás alapvetően grammatikai jellegét, illetve a személyes névmás [+élő] jegyének a mutató névmás [–élő] jegyénél hangsúlyosabb érvényesülését.

A különbség az, hogy míg az *ő* két tulajdonsága általánosan/tendenciózusan érvényesül (tehát vagy kontrasztképző, vagy [+élő] jegyű, vagy kontrasztképző és [+élő] jegyű), addig a mutató névmás anaforaként egy kitüntetett jeggyel sem rendelkezik, vagyis [-élő] jegyét sem érvényesíti. A (32) példabeli az váltakozhat a személyes névmással, a választás (itt és számos egyéb esetben is) egyúttal regisztrusához/stílushoz kötött.

3.3. Az *ő* névmás működése két eltérő rendszerben

A szövegnyelvészet hagyományosan elkülöníti a mondatbeli anaforát a mondatközi anaforától.³⁶ Fel kell azonban tételeznünk, hogy maga a mondatközinek nevezett anafora fogalma sem egységes. Amellett a hipotézis mellett szeretnék érvelni, hogy a mondatközi anafora esetében két eltérő típusú szabályrendszerrel szembesülünk. Az egyik az egymást közvetlenül követő mondatok viszonylatában, a másik egyéb (önálló) szövegbeli egységek viszonylatában működik. Naiv pszichológiai érveléssel úgy is fogalmazhatnánk, hogy a két mondat szoros egymásutánja esetében a **mindenkori megelőző mondatra** figyelünk, a terjedelmesebb, nem a mondatok közvetlen egymásutániságában érzékelt szövegegységben a **szövegkörnyezetre, a szövegtémára** és az abban központi szereplőkre. Az első esetben grammatikai és aktuális stratégiai-pragmatikai szabályok alapján járunk el. A második esetben a szövegértés és szövegalkotás (kognitív és stilisztikai) parancsait követjük.³⁷

A **közvetlen mondatközi** anafora esetében háttérbe szorul az *ő* [+élő] jegye, viszont alanyisméltéskor érvényesül a kontrasztképzés/azonosítás, l. a (30) példát. A **távolabbi/átfogóbb szövegbeli anafora** esetében ezzel szemben az *ő* [+élő] jegye mindig érvényesül, a kontrasztképző/azonosító jelentése viszont nem kötelező, és az anaforikus névmás megjelenése vagy törlése is egészen másfajta indítékkal magyarázható.

Ha a [+élő] jegyű antecedens és az anafora közé olyan propozíció ékelődik, amelyben az alany ugyancsak [+élő] jegyű, a koreferens *ő* jelenléte a szövegkörnyezet függvényében jobbra elkerülhetetlen, illetve stilisztikai elvárás, l. a (31a) példát vagy a következőt:

³⁶ L. például összefoglalóan: Ludger Hoffman (2000: 295kk). Langacker és nyomában a kognitív nyelvtan törekvése másfelől éppen az, hogy közös interpretatív szemantikai alapot találjon az anafora jelenségére a mondaton belül és a szövegben. Ezt célozza meg van Hoek (1995) referenciapont és szemantika alapú modellje, hivatkozással a linearításra, illetve a nézőpontra támaszkodó holisztikus modellekre is, ez utóbbira példa Tolcsvai Nagy Gábor modellje (Tolcsvai Nagy 2000; 2001). Az ebben a dolgozatban képviselt elmélet viszont különbséget tesz grammatikai, pragmatikai és diszkurzív tényezők között, és ezek egyúttartásában látja megragadhatónak az anaforika kérdéseit mind egymást követő két mondat, mind az átfogóbb szöveg viszonylatában.

³⁷ E megkülönböztetés mögött az az ismert nyelv-, illetve szövegelméleti kérdés is meghúzódhat, hogy az anafora szövegbeli visszautalásnak vagy a referensre való vonatkoztatásnak tekinthető-e. Ezt a szempontot a jelen dolgozat nem problematizálja, helyette a grammatikai szabályozásnak és a pragmatikai stratégiának a kognitív relevancia kívánalmát megvalósító együttműködésére próbálja tenni a hangsúlyt az aktuális koherencia teremtés során.

- (33) Vilma a karácsonyt szerette a nővérénél tölteni. Szépen rendbe tette a galyatetői kis házat, telerakta a hűtőt, ágyneműt cserélt. Az ünnep előtt egy nappal megjött Ákos a gyerekekkel, és ő felutazott Pestre, ahol már várták.

Ha a közbeékelte propozíció alanya [+élő] jegyű, a koreferens ő egyértelműen választható. L. például a következőket:³⁸

- (34) a. Karácsony előtt rendbe tette szépen a házat, befűtött, ágyneműt cserélt, majd amikor elmúlt az ünnep, és ő hiába nézelődött fel és alá a Libán havas útján, felbaktatott hozzánk a horgos botjával. (Sütő András)
 b. Mindössze kétfélét kérdeznek tőle. „Merre vannak a Montex irodái?” Erre így válaszol: „Az első emeleten balra.” A második kérdés így szól: „Hol található a Ruggyanta Hulladék Feldolgozó?” Amire ő így felel: „Második emelet jobbra.” (Örkény István)

Az ő ezekben a példákban a beszélő/a szerző választása szerint szerepel. A mondatok az ő nélkül is helyesek. Terjedelmesebb szövegegységben belül a társalgási univerzumba bevezetett és ott központi elemként látenssen folyamatosan jelen lévő szereplő megnevezése (akár névmással: ő, akár határozott névszóval: az öreg, a hölgy a pult mögött stb.) ugyanakkor a pro-ejtés értelmében fel is függeszthető. A pro-ejtés kognitív feltétele a szövegben, hogy tudjuk, ki/mi az alany. Ezt a tudást azonban itt **nem a közvetlenül megelőző mondat ágense vagy paciense** közvetíti, **hanem a szöveg(egység)ben feltételezett téma-, illetve szereplő-folytonosság**. Az ő használata a szövegben aszerint válik ketté, hogy konvencionális implikatúráként értelmezhető-e – vagyis a kontrasztálás és azonosítás stratégiájának megvalósítója, amire mint mondatközi anafora a zéró anaforával szemben képes – vagy [+élő] jelentésjegye és referenciális funkciója alapján használjuk-e. Ez utóbbi esetben a szövegben mint a téma-, ill. szereplő-folytonosság lehetséges vagy adott esetben szükséges hordozója jelenik meg – bár a kontrasztálás lehetőségét ez nem zárja ki. Így tehát mód nyílik megfogalmazásbeli variánsok használatára, amit az írásbeli szövegalkotás (az irodalom) látványosan ki is aknáz.

Az antecedens és az anafora közti viszonyt és ezen belül az ő névmás szerepét tehát kettős szempont szerint kell felvázolnunk. Szorosan vett mondatközi helyzetben szabályozott, illetve pragmatikailag befolyásolt antecedens–anafora kapcsolattal és annak megfelelő formával van dolgunk, és itt az ő kontrasztképző/azonosító funkciója érvényesül. Ha ezt a viszonyt „folyamatos” szövegben közbeékelte propozíció(k) vagy a beszélő és a hallgató váltakozása töri meg, akkor az ő a kognitív relevancia kívánalmának megfelelően jelenik meg, és [+élő] jegye alapján (ko)referenciális funkcióban érvényesül (ami természetesen nem feltétlenül zárja ki a kontrasztképző/azonosító szerep lehetséges működését mint konvencionális implikatúrát sem). Az ő tehát vagy stratégiai-pragmatikai funkcióval (= kontrasztálás/azonosítás) rendelkező **mondatközi anafora** vagy **referenciális anafora**.³⁹

³⁸ A példákhoz és elemzésükhöz l. Kocsány (1995: 290) is.

³⁹ Ez utóbbi fogalmat használja Rákosi György a *maga* (= anafora) és *őmaga* (= referenciális anafora) lehetőségeinek elválasztásakor (Bartos 2000).

4. Az ő névmás két különleges teljesítménye

4.1. Az ige után álló ő szerepe

Egyes mondatok egzisztenciális olvasatot kívánnak, vagyis nem az alanyhoz/topikához rendelt predikációra összpontosítunk, hanem úgy értelmezzük a mondatot, mint annak kinyilvánítását, hogy az adott folyamat, cselekvés vagy állapot egyszer már előfordult.⁴⁰ A *Dolgozott nálunk*. mondat lehet válasz például erre a kérdésre: *Mit csinált Péter tegnap délután?*, de állhat ebben a közegben is: **A:** Szerinted Péter kiismeri majd magát a műhelyben? **B:** Persze. *Dolgozott (már) nálunk*. Ez utóbbi esetben a mondat egzisztenciális olvasatáról beszélünk. (= 'Előfordult már, hogy dolgozott nálunk.'). Az egzisztenciális olvasatot formai jelzések segítik. Ilyen jelzés például a szórend és a hangsúly: a mondat az igével kezdődik, a mondat élén álló ige mindig hangsúlyos, az őt követő mondatrészek viszont hangsúlytalanok. Esetenként lexikális elemek is támogatják ezt az értelmezést, ilyenek a *már*, a *máskor is*, a *korábban is*. Ezekhez a jelzésekhez társulhat a [+élő] jegyű ő névmás egyfajta specifikus deiktikus/referenciális elemként. Például:

- (35) **A:** Szerinted Péter kiismeri majd magát a műhelyben?
B: Persze. Dolgozott ő nálunk éppen elégszer.

Nem lehet nem észrevennünk, hogy ennek az ő névmásnak fontos illokúciós feladata is van: megerősíti a válaszoló véleményét a kétkedő kérdéssel kapcsolatban. Igazából ez a feladat az, amire a névmás vállalkozik. Az egzisztenciális olvasat nélküle is egyértelmű. Viszont erre a feladatra éppen az egzisztenciális olvasat révén kerülhet sor: annak állítása, hogy valami már korábban is előfordult, megerősítheti a megismétlődésével kapcsolatos elvárásokat. L. a következő példákat is:

- (36) a. A fiú nem aggódott. Jól ismerte a környéket, ment haza már máskor is éjjél után.
 b. Nem kell aggódnod. Ment ő haza már máskor is éjjél után.⁴¹

A (36b) mondatban a névmás megjelenése megerősíti a referensnek mint alanynak tulajdonított állítás ismétlődésének veszélytelenségét. Ha egyszer (sokszor) megtörtént, megtörténhet baj nélkül máskor is.

Amire viszont az ő szerepe felhívhatja a figyelmet, az az egzisztenciális olvasat speciális kiterjesztésének lehetősége a jövő időre. A témával foglalkozó kutatás az egzisztenciális olvasatot természetesen a múltban történetekhez köti. Az ő használatával azonban olyan egzisztenciális olvasatú és a beszédaktust illetően ehhez az olvasathoz kötődő nyilatkozatokkal találkozunk, amelyek arra utalnak, hogy valami elő fog még fordulni és le fog zárulni a jövőben.

⁴⁰ Az egzisztenciális olvasathoz részletesen I. Kiefer (2006: 69kk). Az egzisztenciális aspektusról és annak összefüggéséről a progresszív aspektussal I. Maleczki (2001). Kiefer Ferenc szerint az egzisztenciális olvasat különféle aspektus esetén lehetséges, a lehetőségek részletes feltérképezése még várat magára, ezért célszerű olvasatról és nem aspektusról beszélni.

⁴¹ Ezeket és a következő példákat I. itt is: Kocsány (1996a: 160; 1996b: 391).

- (37) a. Egy csomó részletet nem tisztáztunk. Fog még keresni engem, talán már holnap, telefonon.
 b. Fog ő még keresni engem. Csak nehogy késő legyen.

A (36a) és (36b) példában az *ő* nem járul hozzá az egzisztenciális olvasat kiváltásához, ezt az értelmezést a *már*, illetve a *máskor is* támogatja. A (37a) példa nem tekinthető egyértelműen egzisztenciális olvasatúnak. A (37b) példában viszont az *ő* is közreműködik, hogy a kijelentést így értelmezzük: 'Elő fog fordulni, hogy keres engem. Lesz még olyan eset, hogy keres engem.' A (37b) típusú mondatokban a jövőben befejezett cselekvésről van szó. Bár az egzisztenciális olvasat nem kizárólag lexikálisan perfektív jelentésű igékhez kötődik, hozzá kapcsolódóan mégis a befejezett aspektus tekinthető tipikusnak/elsődlegesnek.⁴² Így nem meglepő, ha az egzisztenciális olvasat nemcsak a múlt idejű befejezett cselekvések/állapotok esetében lehetséges, hanem – formális megerősítéssel – a jövőben befejezettnek tekintett/elvárt cselekvések/állapotok esetében is. Ez utóbbiakhoz a jövő idővel együtt járó beszédaktus-lehetőségek társulnak, például a biztatás, az elvárás, a figyelmeztetés vagy a fenyegetés:

- (38) a. Fog ő még versenyt nyerni.
 b. Fog ő még könyörögni, hogy vegyünk be a csapatba.
 c. Jön ő még a mi utcánkba!

A [+élő] jegyű *ő* ige utáni pozícióban hangsúlytalanul ugyan, de egyértelműen azonosító, rámutató referenciális funkcióban szerepel. Szerepeltetésével, vagyis a projektó szabály mellőzésével pedig a pragmatikai-stratégiai cél kerül előtérbe.

4.2. Az *ő* mint logofora

A logofora terminussal a névmásoknak azt a teljesítményét rögzítjük, hogy velük közvetlenül a beszélőre tudunk utalni, magát a beszélőt nevezzük meg.⁴³ A [+élő] jegyű *ő* névmás éppen erre a feladatra vállalkozik a szabad függő beszédben. A szabad függő beszéd (belső beszéd, belső monológ, szabad indirekt stílus stb.) egyfelől közvetlen, „belső” megnyilatkozása a szereplőnek, amely viszont olyan „külső” formában történik, mintha a szereplő önmagát idézné harmadik személyben. A szabad függő beszédet a narrátor szövegétől leginkább a szereplő beszédidejéhez

⁴² Kiefer Ferenc szerint az „egzisztenciális olvasatú mondatnak nincs egyeditett belső idő-szerkezete, úgy viselkedik, mintha nem lenne aspektuális értéke” (Kiefer 2006: 72). Az aspektus versus olvasat kérdése nyilvánvalóan további vizsgáldást kíván. Viszont mivel az egzisztenciális olvasat lényege, hogy az adott folyamat/cselekvés már egyszer előfordult, a befejezettség természetesnek tekinthető. Ugyanigy aktuálisan befejezettségről lehet szó a *fog* igével kezdődő vagy egyéb módon jelzett jövő idejű, az *ő* névmással nyomatékosított mondatokban. Ez véleményem szerint nem mond ellent Maleczki Márta érvelésének sem, az egzisztenciális aspektus és a progresszív aspektus összefüggését illetően (Maleczki 2001).

⁴³ A logofora/logoforika fogalmát az egyes afrikai nyelvekben a függő beszédet jellemző morfológiai vagy lexikális jelölésekre vezették be. Ezekben a nyelvekben a függő beszédben a mondatot jelentő ige alanya kap egy jelölést, amely a beszélő referenciális azonosságát jelzi. A későbbiekben kiterjesztették a fogalmat minden olyan formációra, amely a függő beszéd sokféle variációjában az idézett beszélőt jelöli meg. L. ehhez részletesebben Roncador (1988: 243kk) további szakirodalommal, valamint a német vonatkozásában Canisius (1994: 3kk).

illeszkedő igeidők és a mondandót/a gondolatokat kísérő, szubjektív modalitást hordozó elemek (interjekciók, partikulák stb.) jelenléte különbözteti meg.⁴⁴ Ezekhez a jelzésekhez társul a [+élő] jegyű ő névmás, amellyel a narrátor a szereplőre és a szereplő önmagára utal.

A klasszikus függő beszéd a mondatközi anaforika törvényeit követi, i. az ő már megismert szerepét a következő két példa összefüggésében:

- (39) a. Péter azt mondta, hogy eljön velünk.
b. Péter azt mondta, hogy ő eljön velünk.

A szabad függő beszédben azonban másról van szó. Az ő itt nem kiemel, nem ellentétez, hanem a beszélő személyét azonosítja, éspedig mind a szabad függő **beszéd**, mind pedig a szabad függő **gondolat**/belső monológ esetében.⁴⁵

- (40) Unta magát. Aztán csak előkaparásztta az írószereit, az ábécés könyvét, ten-tát, írónádát. **Hogy ő ír.** De a nádak nem voltak jól kihegyezve. (Kós Károly)

A kiemelt mondat klasszikus függő beszédben így hangzana: ...és azt mondta, hogy ír/írni fog/írni akar. A szabad függő beszédre gyakran jellemző érzelmi töltet jelen van a mondatban.

Hogy az ő csakugyan fontos szereplő ebben a szerkezetben, azt szemléltesse a következő példa:

- (41) a. A gyerek sok dolgot adott, s az öregasszony, amióta a fia úgy járt, ke-veset mozdított a gazdaságban, még botot is vett, csakhogy mutassa, mennyire megtörte a baleset, **nem tud már a majorság után szaladgálni.**
b. A gyerek sok dolgot adott, s az öregasszony, amióta a fia úgy járt, ke-veset mozdított a gazdaságban, még botot is vett, csakhogy mutassa, mennyire megtörte a baleset: **nem tud ő már a majorság után szaladgálni.** (Németh László)

A (41a) példa egyértelműen a narrátor szövege, amely követi a pro-ejtés szabályát. A (41b) példában az ő logoforikus funkcióban a beszélő személyét jelöli ki, vagyis az öregasszony szájába adja a szavakat.

A szabad függő beszéddel foglalkozó szakirodalom egyetérteni látszik abban a kérdésben, hogy ez a forma az európai nyelvekben először a 19. század prózairodalmában jelenik meg, és jellemzően az irodalom nyelvhasználatának része.⁴⁶ Hogy így van-e, azt akkor fogjuk tudni ténylegesen igazolni, ha történeti forrásokban is nyomon követjük a függő beszéd igen sokféle lehetséges változatát.⁴⁷ Az minden-esetre az ő mint referenciális anafora számára fontos és érdekes tény, hogy a 19. századi prózában a szabad függő beszédben az ő felváltva szerepel a beszélő tulajdonnévvel. Ez visszaigazolja az ő referenciális funkcióját. L. például a következő, szimptomatikusnak tekinthető példát:

⁴⁴ Részletesen a témához l. Murvai Olga (1980) és Manfred Roncador (1988) monográfiáját.

⁴⁵ A megkülönböztetéshez és a példákhoz l. Kocsány (1996b).

⁴⁶ Részletesen l. Roncador (1988) további szakirodalommal.

⁴⁷ L. ehhez csatlakozva például Csontos Nóra és Tátrai Szilárd (2008) tanulmányát a funkcionális pragmatika elméleti keretében/fogalomrendszerével.

- (42) Kassai sem bírt igazán örülni. A fejedelem lefoglaltatta Pécsi birtokait, de **már melyiket kérje ő** királyi adomány mellett? [...] Igaz, hogy nagy élv volna Pécsi tulajdonába behelyezkedni, kivált, ha még ez a vén gonosztevő lefejeztetése előtt történhetné. Megpukkadna Pécsi mérgében. [...] De más oldala is van a dolognak [...] Való ugyan, hogy a szökött jobbágy a szombatosok gyűlésén semmi határozottat nem mondott, s már most a halál által gátolva van a kiegészítő vallomások tételében, de **ha Kassai mohón kapdos** a Pécsi vagyona után, a fejedelemné még elhitetheti Rákóczi Györggyel, hogy nemcsak a törvény, de magánbosszú [...] is járult Pécsi megbuktatásához. Ez mérsékletet javasolna a martalékból osztzkodásnál. [...] És a törvények szerint nem kell-e az elítélt honárulók birtokát a hű alattvalóknak adományozni? **S ha Kassai nem áll** a folyamodók közt első sorban, majd föllép Szeredi vagy más gyűlölt főúr, s magához ragadja az oroszlánrészt. (Kemény Zsigmond)

Az idézett részlet az első, bevezető mondatot követően végig Kassai gondolatait követi szabad függő beszéd/belső monológ formájában. A huszadik századi prózában egyre egyértelműbb lesz az *ő* logoforikus szerepe, és a tulajdonnév használata háttérbe szorul. Egyes szerzők stílusát különösen feltűnően jellemzi a szabad függő beszéd és ezen belül a logoforikus *ő* használata. Közéjük tartozik például Kaffka Margit, Németh László vagy Móricz Zsigmond stb.

Láttuk, hogy a referenciális anaforának tekintett *ő* adott esetben performancia-jelenségként, vagyis kognitív, illetve stilisztikai okból választható, tehát a szerző döntése szerint jelenhet meg vagy maradhat el a szövegben anélkül, hogy pragmatikai vagy szemantikai funkciót hordozna (l. például előbb a (34) példát). A logoforikus *ő* mint olyan felfedezése éppen ezért esetenként jelentős olvasói teljesítmény, főleg, ha a szövegből hiányoznak a szabad függő beszéd egyéb feltűnő jelzései. A következő példában a második bekezdés teszi egyértelművé, hogy az *ő* az első bekezdésben is a szabad függő beszédnek a része, logoforikus funkcióban.⁴⁸

- (43) Az izzadság egyszerre csak kiverte a homlokát. Eddig nem félt. Most sem magáért: a gyermekeit féltette. Ha *ő* meghal, ha megölik, soha semmi le nem mossa a gyermekei nevéről a szégyent.
Meg az édesanyja. Hogy fog örülni, ha *ő* belép... s nem fogja tudni, hogy a betyár jött már vissza, hogy nem a fia van itt, hanem annak a bőrében Szörnyű Jóska lakik... (Móricz Zsigmond).

Az *ő* névmás mint logofora a szabad függő beszédben összefügg a pro-ejtéssel és mint ilyen, sajátos lehetősége a magyar nyelvnek. Mivel semleges mondatban a névmás alanyként törlődik, megjelenésének súlya: funkciója lesz. Ezt a lehetőséget aknázza ki a referenciális [+élő] jegyű *ő* névmás logoforikus használata is.

⁴⁸ A szabad függő beszéd jelzései itt az igeidők, az élőbeszédre jellemző töredékes mondat és a *meg* kötőszó.

5. Összefoglalás

A magyar mint pro-ejtő nyelv csak bizonyos feltételek mellett engedi meg, illetve várja el a személyes névmások formális megjelentetését. Ezért a névmások használata a nem pro-ejtő nyelvekhez képest várhatóan különféle többlet-feladatokat lát el. Az alanyesetben álló, egyes szám harmadik személyű *ő* névmás kiemelt vizsgálatát az indokolja, hogy bizonyos pontokon másképp, más keretek között működik, mint akár a többes számú *ők*, akár az egyéb ragozott alakok (*őt*, *neki* stb.).

Mivel a névmás alapfunkciója a visszautalás, legelőször arra kellett rákérdezni, hogy hogyan viselkedik az *ő* mint mondatközi anafora. Ehhez szükség volt egy előzetes áttekintésre a mondatközi anafora azon eseteiről, amelyekben a névmás (formálisan kifejtve vagy impliciten) alanyesetben jelenik meg. Ráadásul az antecedens mondatbeli pozíciójának függvényében a visszautalásnál az *ő* konkurensként a mutató névmással (*az*) is számolni kellett.

A vizsgálat megerősítette, illetve kiegészítette a mondatközi anaforika két szintaktikai szabályát. Az első, szoros szabály értelmében alanyismétlésnél semleges mondatban a névmás kötelezően törlődik. A második, ingadozó rendszerbe illeszkedő szabályozás értelmében alanyváltásnál semleges mondatban a mutató névmás jelenik meg. Sok esetben azonban ezt a névmást is törölhetjük, vagyis a zero névmás mégsem kizárólag az alanyismétlés hordozója.

A zero névmást kettős elv működteti. Az egyik a szoros kontinuitás elve. Szoros kontinuitáson a történések időbeli folytonosságának relevanciáját érthetjük. Ez szabályozza egyfelől az alanyismétlést zero anaforával és az alanyváltást mutató névmással, és másfelől az alanyváltást zero névmással minden olyan esetben, ahol a szoros kontinuitást a beszélő megszünteti. Az eseményszerkezet esetében az időbeli folytonosságot egy statikus, pillanatnyi állapot közbefűzésével szakítjuk meg. A szoros kontinuitás megakadása összefügg a beszélői attitűdnek vagy a beszélő intenciójának megváltozásával (például a narráció/leírás közvetlen folytatása helyett értékelés, szubjektív állásfoglalás, implicit beszélőváltás szabad függő beszédben stb.). A másik, általános elv a zero anafora lehetősége minden olyan esetben, ahol azt az aktuális koherenciateremtés szempontjából semmi nem akadályozza. Ez az elv megvalósulhat úgy is, hogy a jelentésbeli ambivalenciát maga a kontextus oldja fel, és úgy is, hogy ehhez stratégiai mankókat veszünk igénybe, például diskurzus-partikulát, anaforikus adverbiumot, szórendet, egy implicit argumentum mellett a másik argumentum bevezetését, begyakorlott lexikális és idiomatikus megoldásokat, a mellérendelés és az intonáció eszköztárát és így tovább. A pro-ejtés szintaktikai szabálya tehát együttműködik egyfelől az anaforika szabályaival és másfelől a kontextus befolyásával a kognitív relevancia értelmében.

Áttekintve a mondatközi anaforika szabályait és lehetőségeit, igazolva láthattuk, hogy közvetlen mondatközi anaforaként az *ő* csak bizonyos megkötés mellett jelenik meg. Ez a megkötés az *ő* kontrasztáló és azonosító funkciójával teljesül. Ugyanakkor szembesülnünk kellett az *ő* és az *az* névmás viszonyával. Az ismert élő-élettelen szembőlállást a kétféle névmási anafora használata két szempontból is háttérbe szorítja. A mutató névmás mint alanyváltást jelző mondatközi anafora nem realizálja [-élő] jegyét, mert kizárólag grammatikai funkciót tölt be mint afféle automatikus visszautaló elem. Az *ő* névmás pedig mint alanyismétlést jelző mondatközi anafora elkerülhetetlenül többletteljesítményt nyújt a kontrasztálás és azonosítás

szintaktikailag kifejtett eszközöként. Ha a személyes névmás alanyváltásnál helyettesíti a mutató névmást, akkor lehet ő is a mutató névmással azonos hangsúlyviszonyok mellett semleges visszautaló forma, választását azonban a kontrasztálás lehetősége ekkor is megtámogathatja.

A mutató névmás és a személyes névmás mint anafora működésének eltérése kihatással van azokra az esetekre, amelyekben az anafora nem közvetlen mondatközi helyzetben jelenik meg. Ha az antecedens és a visszautaló anafora közé egyéb elemek ékelődnek, a [+élő] jegyét aktiváló személyes névmással [+élő] jegyű alanyokra vissza tudunk utalni, a [–élő] jegyű mutató névmással azonban [–élő] jegyű antecedensekre sem utalhatunk vissza, muszáj névszóval megneveznünk az antecedentst. Ez nyilvánvalóan a [+élő] jegy mentális elsődlegességével függ össze.

Az ő névmás tehát kettős rendszerben működik. Az egyik a közvetlen mondatközi helyzetű anafora, ahol az ő diszkurzív pragmatikai funkciót tölt be, ahol azonban [+élő] jegye elhalványulhat. A másik a nagyobb szövegegységen belüli visszautalás, ahol éppen [+élő] jegye révén működik mint referenciális anafora. Referenciális anaforaként kialakult két egyedileg szabályozott, ritka funkciója is. Az egyik az egzisztenciális olvasatú mondatban ige utáni helyzetben betöltött illokúciós funkció, a másik a szabad függő beszédben a beszélő személyére mutató logoforikus funkció.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki a dolgozat két névtelen lektorának. Kritikai megjegyzéseik és kérdéseik fontosak voltak a dolgozat jelenlegi változatának létrejöttében. Az esetleges hibákért a felelősség természetesen a szerzőt terheli.

Hivatkozások

- Bartos Huba 2000. Az alanyi és a tárgyaz ragozásról. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV.* Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 153–170.
- Beaugrande, Robert-Alain de – Wolfgang Ulrich Dressler 1981. *Einführung in die Textlinguistik.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Canisus, Peter 1994. Logophorische Pronomina im Deutschen. In Susanne Beckmann – Sabine Frilling (szerk.) *Satz – Text – Diskurs.* (Linguistische Arbeiten 312). Tübingen: Max Niemeyer Verlag. 3–8.
- Csontos Nóra – Tátrai Szilárd 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. Az idézési módok vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvű írásbeliségben. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 59–119.
- É. Kiss Katalin 1978. A határozott főnévi csoport pronominalizációja. *Magyar Nyelv* 74:445–453.
- É. Kiss Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74/2:245–273.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan.* Budapest: Osiris Kiadó.

- Elekfi László 1979. Hogyan utalunk vissza: *őket? azokat?* *Magyar Nyelvőr* **103/4**:421–426.
- Elekfi László 1980. *Azokat – őket.* Nyelvművelésünk tudományosságáért. *Magyar Nyelv* **76**:176–187, 323–331.
- Elekfi László 1981. Névmási elemek visszautaló (anaforikus) használata. In Imre Samu – Szathmári István – Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv grammatikája.* (Nyelvtudományi Értekezések 104). Budapest: Akadémiai Kiadó. 507–514.
- Gécseg Zsuzsanna 2001. A kontrasztív topik szintaxisáról és szemantikájáról. *Magyar Nyelv* **97/3–4**:283–293, 423–432.
- Gécseg Zsuzsanna 2013. Adalékok az információs szerkezet és mondat szerkezet összefüggéseinek kérdéséhez. *Magyar Nyelv* **109/1**:32–49.
- Gyuris, Beáta 2009. *The Semantics and Pragmatics of the Contrastive Topic in Hungarian.* Budapest: Lexica Kiadó.
- Hoek, Karen van 1995. Conceptual reference points. A Cognitive Grammar account of pronominal anaphora constraints. *Language* **71/2**:310–340.
- Hoffmann, Ludger 2000. Anapher im Text. In Klaus Brinker – Gerd Antos – Wolfgang Heinemann – Sven F. Sager (szerk.) *Text- und Gesprächslinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* Vol. 1. Berlin, New York: de Gruyter. 295–304.
- J. Soltész Katalin 1976. Mikor *őket*, mikor *azokat*? *Magyar Nyelvőr* **100/3**:257–260.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan 1.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 6). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kenesei István 1989. Logikus-e a magyar szórend? *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 105–152.
- Kenesei István 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* **45/1**:61–88.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet lehetőségei és korlátai. *Magyar Nyelv* **96/4**:402–417.
- Kiefer Ferenc 1983. *Az előfeltevések elmélete.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentéselmélet.* Második, bővített és javított kiadás. Budapest: Corvina.
- Kiefer Ferenc – Gyuris Beáta 2006. Szemantika. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Magyar nyelv.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 175–221.
- Koch, Peter – Wulf Oesterreicher 1994. Schriftlichkeit und Sprache. In Hartmut Günther – Otto Ludwig (szerk.) *Schrift und Schriftlichkeit: ein interdisziplinäres Handbuch internationaler Forschung* Vol. 1. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 587–604.
- Kocsány Piroska 1995. Műhelytanulmány az *ő* névmásról. *Magyar Nyelvőr* **119/3**:285–293.
- Kocsány Piroska 1996a. „Fog *ő* még gondolni ránk.” A személyes névmás egy különös használatáról. In Terts István (szerk.) *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól.* Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem. 159–161.

- Kocsány Piroska 1996b. A szabad függő beszédűtől a belső monológig. In Szathmári István (szerk.) *Hol tart ma a stílisztika?* Budapest: Tankönyvkiadó. 331–350.
- Kocsány, Piroska 1997. Pro-drop und Textkohärenz. Interagierende Regeln im Gebrauch des Subjektspronomens im Ungarischen. *Acta Linguistica Hungarica* 44:385–411.
- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 231–257.
- Lang, Ewald 1977. *Semantik der koordinativen Verknüpfung*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Maleczki Márta 2001. Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban. A progresszív és az egzisztenciális aspektus. In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből (Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai)*. Budapest: Osiris Kiadó. 165–181.
- Meibauer, Jörg 2012. What is a context? Theoretical and empirical evidence. In Rita Finkbeiner – Jörg Meibauer – Petra B. Schumacher (szerk.) *What is a Context? Linguistic approaches and challenges*. (Linguistik Aktuell/ Linguistics Today 196). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 9–32.
- Molnár, Valéria 1998. Topic in Focus. On the syntax, phonology, semantics and pragmatics of the so-called „contrastive topic” in Hungarian and German. *Acta Linguistica Hungarica* 45:89–166.
- Murvai Olga 1980. *Szöveg és jelentés*. Bukarest: Kriterion.
- Németh T. Enikő 2003. A kommunikatív nyelvhasználat elvei. In Németh T. Enikő – Bibok Károly (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 221–254.
- Németh T. Enikő 2013. Nyelvhasználat, nyelvtan és pragmatika. *Magyar Nyelvőr* 109/2:184–191.
- Németh T., Enikő 2014. Implicit arguments at the grammar-pragmatics interface. Some methodological considerations. *Argumentum* 10:679–694.
- Németh T. Enikő – Bibok Károly 2009. A grammatika és a pragmatika interakciója az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció vizsgálatában. In Maleczki Márta – Németh T. Enikő (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék. 197–226.
- Németh T., Enikő – Károly Bibok 2010. Interaction between grammar and pragmatics. The case of implicit arguments, implicit predicates and co-composition in Hungarian. *Journal of Pragmatics* 42/2:501–524.
- Nicolle, Steve 1999. Karen van Hoek: Anaphora and conceptual structure. Book review. *Journal of Linguistics* 35/03:657–670.

- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125/1:94–102.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben. Pszicholingvisztikai kísérletek és modellek*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XI*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 261–277.
- Reichenbach, Hans 1947. *Elements of Symbolic Logic*. New York: Macmillan Co.
- Reinhart, Tanya 1981. Definite NP anaphora and C-command domains. *Linguistic Inquiry* 12/4:605–635.
- Roncador, Manfred von 1988. *Zwischen direkter und indirekter Rede, nichtwörtliche direkte Rede, erlebte Rede, logophorische Konstruktionen und Verwandtes*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Schwarz, Monika 2000. *Indirekte Anaphern in Texten, Studien zur domänengebundenen Referenz und Kohärenz im Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Szepeszy Gyula 1975. Őket – azokat. *Magyar Nyelvőr* 99/4:414–424.
- Takami, Ken-ichi 1999. Anaphora: cognitive grammar account vs. generative grammar account. *English Linguistics* 16/1:210–236.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus megoszlásról. *Magyar Nyelv* 96/3:282–296.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Vendler, Zeno 1957. Verbs and times. *The Philosophical Review* 66/2:143–160.

A szerzőről

Kocsány Piroska a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének nyugalmazott docense. Kutatási területe a szövegnyelvészet, retorika és stilisztika.
Elérhetősége: kocsanypiroska@gmail.com

Ugye melyik szabály alól ne találnánk kivételt? Az *ugye* partikula előfordulása kiegészítendő kérdésekben

Molnár Cecília Sarolta
MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

A tanulmány az *ugye* partikula kiegészítendő kérdésekben való előfordulásával foglalkozik a BUSZI-2-ben talált adatok alapján. A vizsgálat célja, hogy ennek a marginális használatnak a leírásával közelebb kerüljünk annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy adható-e egységes interpretáció az *ugye* partikulának. A tanulmányban áttekintem az *ugye*-t tartalmazó mondatok formai tulajdonságait, majd rátérek az interpretáció problémáira. Az *ugye*-t tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatokkal kapcsolatban megállapítom, hogy azok állító beszédaktusokat valósítanak meg, és hogy azokban a partikula kontextusjelölő szerepű, így a kijelentő mondatbeli használatokkal rokon.

Kulcsszavak: diskurzuspartikula, *ugye*, utókérdés, beszédaktus, kontextusjelölő, common ground

1. A problémás jelenség bemutatása

Az *ugye* partikuláról a szakirodalom nagy része (l. Keszler 2000; Gyuris 2008) úgy tartja, hogy nem fordulhat elő kérdőszós kérdő mondatokban. A Budapesti Szociolingvisztikai Adatbázis (BUSZI-2; <http://buszi.nyttud.hu>) irányított beszélgetéseiben¹ azonban többször is előfordul az *ugye* partikula kiegészítendő kérdésekben. Ilyen példákat találunk:

- (1) Ugye ez micsoda?
- (2) Tehát ugye, hogy hangzana az első?
- (3) És ez a kicsi itt mi ugye, ez micsoda?
- (4) Igen, hát... Mi csináljunk, ugye?
- (5) Ugye akkor hol dogozott az édesapja?

¹ A BUSZI-2 irányított beszélgetéseinek felvételei 1987-ben készültek; a kutatást Kontra Miklós vezette. Az összesen 50 felvételt négy terepmunkás készítette; 10-10 jórészt azonos szerkezetű interjút rögzítettek egyetemi hallgatókkal, középiskolai tanárokkal, bolti eladókkal, gyári munkásokkal és szakmunkástanulókkal. Vizsgálatomban az anonimizált interjúk lejegyzett és elemzett változatait használtam. Az interjúk során túlnyomórészt a terepmunkás tesz fel kérdéseket; az általam vizsgálandó adatok mindegyike terepmunkástól származik, de különböző időpontokban rögzített, különböző interjúkban szerepelnek.

A fent hivatkozott írásokkal ellentétben Gyuris (2009) megemlíti a (4)-eshez hasonló használatokat, amelyekben a kérdés retorikai, és a mondat intonációja nem az eldöntendő kérdéseknél szokásos emelkedő-eső dallam:

- (6) (Hát) én mit tehetek ugye? (Gyuris 2009: 167 (30))²

Felmerülhet a kérdés, hogy a BUSZI-ban talált esetek véletlenszerű, csupán az előbeszédre jellemző „hibák”-e. A Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSZ; Oravecz–Váradi–Sass 2014; Oravecz–Sass–Váradi 2015), illetve a Magyar Történeti Szövegtárban (MTSZ; <http://www.nytud.hu/hhc>) lefuttatott keresések eredményei azt a feltevést erősítik meg, hogy nem véletlenszerű hibákról van szó, hiszen a jelenséget még szépirodalmi szövegekben is megtaláljuk.

- (7) Vajjon mit okvetetlenkedik ez ott, **ugye?**
(MTSZ; Gulácsy Irén: *A bogár*, 1928.)

- (8) Mit akarok vele? Hogy mit akarok vele ugyé?
(MTSZ; Jókai Mór: *Politikai divatok*, 1862–63.)

- (9) Ugye mikor kaptunk levelet?
(MTSZ; Sára Sándor: *Francia hadifogság*, 1990.)

- (10) [M]i van ugye, ha szívességről van szó [, akkor hogyan változik a viszony]?
(MNSZ)

A cikkben a következő kérdésekre keresem a választ: (1) Az *ugye* milyen szemantikai, pragmatikai tulajdonságára utal az, hogy – marginálisan ugyan, de – előfordulhat kérdőszavas kérdésekben? (2) Hogyan illeszthető a fent bemutatott jelenség az *ügyé*-vel kapcsolatos (kissé ellentmondásos) szemantikai és pragmatikai leírásokba?

A 2. részben körüljárom az *ügyé*-t tartalmazó mondatok formai jellemzőit: milyen szintaktikai és intonációs mintázatokat követnek az *ügyé*-s mondatok. A 3. részben az *ugye* interpretációjáról és használatáról szóló eddigi leírásokat tekintem át. A 4. részben rátérek a kérdőszós *ügyé*-s mondatok lehetséges elemzésére. Végül az 5. részben összefoglalom a tanulságokat.

2. Szintaxis és intonáció

Ebben a részben áttekintem, hogy a szakirodalom alapján mit lehet tudni az *ügyé*-t tartalmazó mondatok formai (szintaktikai és intonációs) jellemzőiről.

2.1. Mondattípusok, szórend

Az *ugye* partikula kérdő és kijelentő mondatokban fordul elő. Kenesei–Vágó–Fenyvesi (1998) leíró nyelvtana az *ügyé*-t tartalmazó eldöntendő kérdéseket elfogult, nem semleges kérdéseknek tartja (*leading questions*); ezek válaszul egyetértést, megerősítést várnak a beszélgetőpartnertől. Leírásuk szerint az *ugye* a mondat bármely pozíciójában megjelenhet – függetlenül attól, hogy az állító vagy tagadott

² További tisztázandó kérdés, hogy természetes nyelvi diskurzusokban fellelhetőek-e a szokásos kiegészítendő kérdő mondati dallammal ejtett *ügyé*-s kiegészítendő kérdések.

(Kenesei–Vágó–Fenyvesi 1998). Kiemelik, hogy az elfogult eldöntendő kérdésnek az *ugye* partikulán túlmenően nincs semmilyen, a neutrális kérdésekétől eltérő formai jellemzője, viszont a mondatban nem jelenhet meg egyidejűleg az *ugye* és az *-e* kérdő partikula.

Az alábbi példákban látható, hogy mind a kérdő, mind a kijelentő mondattípusban az *ugye* bármely két frázis kategóriájú (XP) összetevő között megjelenhet, összetevőket nem szakít meg:

Mondatkezdő pozícióban:³

- (11) a. Ugye holnap elmegyünk moziba?
b. Ugye tegnap elmentünk moziba.

Mondatzáró pozícióban:

- (12) a. Holnap elmegyünk moziba, ugye?
b. Tegnap elmentünk moziba, ugye.

Mondatközi pozícióban:

- (13) a. Holnap (ugye) elmegyünk (ugye) moziba?
b. Tegnap (ugye) elmentünk (ugye) moziba.

2.2. Utókérdés-e az *ugye*?

Szigorúan véve az utókérdések (*tag question*; a továbbiakban magyar rövidítéssel: *UK*) formai sajátosságát, amely szerint egy utókérdés egy kijelentő mondati magból (*anchor*) és egy ellipszist tartalmazó, hiányos kérdő mondatból (*tag*) áll, amelyeknek a polaritása jellemzően eltérő (Ladd 1981; Reese 2007), utókérdésnek csak a (12a) típus tekinthető. Kenesei–Vágó–Fenyvesi (1998) kiemeli azt is, hogy csak a (12a)-beli pozícióban cserélhető ki az *ugye* más *tag*-nek tekinthető, visszakérdező elemekkel, amilyen a *nem?*, az *igaz?* vagy a *nem igaz?*

A szakirodalomban az angol UK-eknek alapvetően két intonációs mintázatot és ehhez kapcsolódóan két különböző használatát szokták megkülönböztetni (l. pl. Ladd 1981): a *nukleáris* (14) és a *poszt nukleáris* (15) UK-t.

- (14) This is your book / isn't it.
ez van tied könyv van.nem ez
'Ugye ez a te könyved?'

(Ladd 1981: 167 (12))

³ A cikk egyik anonim lektora hívta fel a figyelmemet arra a fontos szempontra, hogy beszélt nyelvi diskurzusok vizsgálata esetén elmélettől függ annak a megállapítása, hogy a diskurzus milyen alapvető egységekből épül fel. A fentiekben – a korábbi szakirodalom nyomán – *ugye*-t tartalmazó „mondatok”-ról és mondattípusokról beszéltem, ami kétségtelenül leegyszerűsíti a beszélt nyelvi diskurzusokban tapasztalható sokféleséget, és érintetlenül hagy olyan elemzési problémákat, amilyen például magának a partikulának a szegmentálása, „mondat eleji” vagy „végi” pozíciójának eldöntése. (A BUSZI esetében teljes mértékben az átírók elemzésére hagyatkoztam: az ott jelölt mondathatárokat és mondattípus-megjelöléseket vettem figyelembe.) Az *ugye* disztribúciójának szélesebb körű és pontosabb feltérképezésekor azonban majd erre a szempontra több figyelmet kell fordítani.

- (15) This is your book = isn't it?
ez van tied könyv van.nem ez
'Ez a te könyved, ugye / nemde?'

(Ladd 1981: 167 (13))

A nukleáris UK-ben a *tag*, azaz a visszakérdező rész önálló intonációs egység; ebben az esetben a kijelentő mondati mag és a *tag* között között hosszabb a szünet; ezt jelöli Ladd (1981) „/”-lel. A poszt nukleáris UK esetén a *tag* nem önálló intonációs egység; ilyenkor a kijelentő mondati mag és a *tag* között jóval rövidebb a szünet; ezt jelöli Ladd (1981) „=”-lel.⁴ Ehhez a kétféle intonációs mintázathoz jellegzetesen eltérő használatok kapcsolódnak. A nukleárisnak nevezett UK pragmatikailag inkább állításnak, kijelentésnek tekinthető, ami egyetértést (*agreement*) vár. A poszt nukleáris UK azonban valódi kérdés, ami megerősítést (*confirmation*) vár. Ha az UK-eknek az angolban Ladd (1981) által is leírt két különböző típusát tekintjük, a magyar *ugye*-s kérdések furcsa kettősséget mutatnak. Intonációsan a (12a) hasonlít leginkább a nukleáris UK-ekre, és a (11a), illetve a (13a) típusok a poszt nukleárisra.⁵ Ha azonban a formai típusokhoz kapcsolódó jellegzetes használatokat nézzük, akkor éppen fordított a helyzet. A (12a) mondat feleltethető meg inkább a megerősítést váró poszt nukleáris formai típusnak. Lássunk erre még egy példát.

- (16) a. Holnap péntek van, ugye?
b. Holnap péntek van, így van ez? / nemde? / nem? / igaz? / nem igaz?

A (16a)-ban a kijelentő mondati mag és a partikula között – intuíción szerint – nagyobb a szünet, amit az írásban gyakran megjelenő vessző is jelez. (Ezt a hipotézist szükséges lesz a jövőben mérésekkel igazolni vagy cáfolni.) Ebben a formai típusban mutat az *ugye* kiegészítő megoszlást más, visszakérdezésre használatos elemekkel (16b).

A (11a) és a (13a) típusok egyetértést várnak. A beszélő ezeknek a konstrukcióknak a használatával azt fejezi ki, hogy az általa a kijelentő mondati magban kifejezett információval kapcsolatosan egyetértést, beleegyezést vár a beszélgetőpartnertől. Ez a kérdő konstrukció – bizonyos tartalmi feltételek teljesülése esetén – alkalmas arra is, hogy indirekt kérést valósítson meg (l. (11a) és (13a) vs. (17)).

- (17) a. Ugye holnap péntek van?
b. Holnap ugye péntek van?⁶

Azt, hogy az *ugye*-t tartalmazó mondatok milyen beszédaktusokat valósítanak meg, Sadock (1974) tesztjeinek segítségével közelíthetjük meg. A Sadock (1974) által az angolra alkalmazott tesztek lényege, hogy bizonyos kifejezések mondatba helyezésével

⁴ A cikk egyik anonim lektora hívta fel a figyelmemet arra, hogy a Ladd (1981) által használt „hosszabb”, illetve „rövidebb” szünetek léte bizonyításra szorul, és további vizsgálatot érdemelne. Maga Ladd „észlelhető” különbségekről beszél: „noticeable pause” a nukleáris tag esetében, és „noticeably less pause” a poszt nukleáris tag esetében (Ladd 1981: 167).

⁵ Az *ugye*-s kérdő és kijelentő mondatok intonációját Gyuris (2009) vizsgálta. Az intonációs minták összevetésekor az ő méréseire támaszkodtam, mivel saját intonációs vizsgálatokat nem végeztem.

⁶ Az *ugye* itt elkülönített kétféle használatára vonatkozó intuíción helyességét a jövőben ellenőrizni kell empirikus anyagon; ez a vizsgálat meghaladja jelen dolgozat kereteit.

a kapott mondatok elfogadhatósága alapján megjósolhatjuk, hogy az adott mondat által kifejezett megnyilatkozás milyen beszédaktust valósít meg. Ha a mondatba belehelyezhető az *elvégre* vagy *mindennek ellenére* (*after all*) kifejezés, akkor a megnyilatkozás állító beszédaktust valósít meg. Ha a mondat beágyazható a *mondd csak* (*tell me*) főmondat alá, akkor kérdő beszédaktussal van dolgunk. Ha pedig a mondatba belehelyezhető a *véletlenül* (*by any chance*) kifejezés is, akkor a kérdés neutrálisnak minősíthető. A magyarra már Gyuris (2009) is alkalmazta ezeket a teszteket. A (16a)–(17) mondatokra a Sadock-féle tesztek a következő eredményeket adják:

- (18) a. Elvégre / mindennek ellenére holnap péntek van, ugye?
 b. Mondd csak, holnap péntek van, ugye?
 c. #Holnap véletlenül péntek van, ugye?
- (19) a. Elvégre / mindennek ellenére (ugye) holnap (ugye) péntek van?
 b. Mondd csak, (ugye) holnap (ugye) péntek van?
 c. #Ugye véletlenül holnap péntek van? / #Véletlenül holnap ugye péntek van?

Sadock (1974) tesztjei azt mutatják, hogy az *ugyé*-t tartalmazó kérdések – függetlenül az *ugye* szórendi helyétől – mind nem semleges, azaz elfogult kérdést, mind pedig állítást meg tudnak valósítani. (Ez az UK-ek és a retorikai kérdések sajátossága is.) Egy dolog tűnik biztosnak a tesztek alapján: az *ugyé*-s kérdés nem semleges.

Az a jellegzetesség, hogy az *ugyé*-t tartalmazó kérdő mondatok által kifejezett megnyilatkozások az állítás beszédaktusát is megvalósíthatják, megmagyarázhatja azt is, hogy az *ugye* állításokat kifejező, kijelentő formájú (intonációjú) mondatokban is előfordul.⁷ Ezzel a használatával kapcsolatosan azonban a szakirodalomban nem találtam szintaktikai leírást. Egy szintaktikai elmélet szempontjából fontos lehet annak a vizsgálata is, hogy kijelentő és a kérdő mondat szerkezete levezethető-e egymásból. Ugyancsak további szintaktikai és szemantikai-pragmatikai vizsgálatot érdemelne, hogy milyen az *ugye* pontos disztribúciója a mondat bal perifériáján és az ige utáni tartományban, illetve hogy szemantikailag milyen interakcióba lép a mondat topikjával, fókuszával, valamint hogy milyen használatai vannak a posztverbális tartományban.

Az *ugyé*-t tartalmazó kijelentő és kérdő mondatok intonációját Gyuris (2009) vetette össze; ő azt találta, hogy a kijelentő és a kérdő mondatok között a formai különbséget nem az *ugye* partikula különböző lehetséges mondatbeli pozíciói adják, hanem az intonáció, és ennek köszönhető az eltérő interpretáció is. Ha a Gyuris (2009) által vizsgált azonos szavakból álló és azonos szórendű kijelentő és kérdő mondatok intonációját összehasonlítjuk, azt láthatjuk, hogy a kijelentő mondatokat a topikon emelkedő, majd a mondat végéig egyenletes eső kontúr jellemzi, míg az eldöntendő kérdő mondatokat az utolsó előtti szótagig emelkedő, majd hirtelen eső kontúr jellemzi.

⁷ Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ha az *ugyé*-s kérdő mondatokat utókérdésekként elemezzük, akkor e szerint éppen az *ugye* felelős a kérdő aktus megvalósításáért, a maradék kijelentő mondati mag (*anchor*) pedig az állító aktusért. Az *ugye* elemzése tehát így sem nyilvánvaló. A felvetés igazolása további vizsgálatot igényel.

2.3. Az *ugye* szintaktikai disztribúciója a kérdőszavas kérdő mondatokban

A fentiekben láthattuk, hogy az *ugye* mind a kérdő, mind pedig a kijelentő mondatokban előfordulhat mondatkezdő és -záró, illetve mondat belseji helyzetekben. Az *ugye*-t tartalmazó kérdőszós kérdő mondatokról rendelkezésünkre álló, korlátozott számú adat alapján úgy tűnik, hogy ezekben az *ugye* nem foglal el mondat belseji pozíciót. Csak mondatkezdő és -záró helyzetben találkozunk vele, ami az integráció hiányát jelzi.⁸ Ebből következően az *ugye*-nek ezt a használatát a mondatkezdő, illetve -záró *ugye*-t tartalmazó mondatokkal érdemes összevetni. A fentiek alapján kézenfekvő lenne, hogy az *ugye*-t megpróbáljuk valamiféle *tag*-ként, visszakérdezésként kezelni a kérdőszós kérdő mondatokban is. Ez azonban mind szintaktikailag, mind pedig szemantikailag problémás. A szintaktikai nehézséget az okozza, hogy itt a mondatok *ugye* nélküli része, azaz az *anchor* megfelelője nem kijelentő, hanem kérdő mondat. A szemantikai problémát pedig az okozza, hogy az *ugye*-t tartalmazó kérdőszós kérdések sem megerősítést, sem pedig beleegyezést nem várnak, hanem legtöbbször ugyanúgy a kérdőszónak megfelelő választ adhatunk rájuk, mint az *ugye* nélküli változatok esetében. A következő részben éppen azt fogom megvizsgálni, hogy milyen jelentéseket szoktak az *ugye*-nek tulajdonítani, majd rátérek arra, hogy ezek közül melyeket fedezhetjük fel az általunk vizsgált konstrukció esetében.

3. Az *ugye* interpretációja

A fentiekben láthattuk, hogy az *ugye* partikula kétféle mondatípusban, szórendileg változatos módon jelenik meg. A formai változatosság együtt jár a használat változatosságával. Az egyik legfőbb kérdés ezért, hogy tudunk-e egyáltalán egységes interpretációt adni az *ugye*-nek.

Gyuris (2008) meggyőzően érvel amellett, hogy számos partikula esetében a korábbi szakirodalom által (pl. Kocsány 1986; Péteri 2001) sok különböző címkével ellátott használatok egységesíthetők, és lehetséges – vagy legalább nem zárható ki – az egységes, kompozicionális interpretáció az egyes diskurzuspartikulák esetében. Az *ugye* partikulára vonatkozó egységes interpretációs kísérlete azonban egyelőre nem hozott sikert (l. Gyuris 2009). Szintén az egységes interpretáció megadását tűzi ki célul Alberty–Kleiber (2014) elméleti munkája, amelyben az *ugye* partikula előfordulását vizsgálják eldöntendő kérdést kifejező szerkezetekben. Szerintük az *ugye*-t tartalmazó eldöntendő kérdésben a partikula a beszélőnek a pozitív válasz iránti elfogultságát fejezi ki; modelljükben ezt a jelentést reprezentálják.

Azonban sem Gyuris (2008; 2009), sem pedig Alberty–Kleiber (2014) nem dolgozik nagyobb mennyiségű, valós kontextusokból származó empirikus adattal. A korpuszvizsgálatokon alapuló leírások (Schirm 2009; Abuczki 2015) ugyanakkor bizonyos intuitív jelentéstani szempontok alapján motivált alosztályokba sorolják a partikula általuk talált konkrét előfordulásait, anélkül, hogy megkísérelnék megmagyarázni, hogy mi lehet az az egységes jelentésmotívum, amely alapján a beszélők éppen az adott szituációkban használják a partikulákat.

⁸ Gyuris (2011) a *hát* partikulával kapcsolatosan állapítja meg, hogy az csak mondatkezdő pozícióban végezhet műveleteket beszédaktusokon.

3.1. Nem egységes interpretáció

Schirm (2009) parlamenti beszédekben vizsgálta meg az *ugye* partikula használatát. Megállapításai szerint az *ugye* a parlamenti beszédekben több különböző jelentést is hordozhat. Előfordul „érzelmileg telített” kérdésekben: kárörömet, illetve a megnyilatkozás elején szerepelve szemrehányást fejez ki. Használatával a beszélő megvalósíthat egy sajátos érvelési stratégiát: az *ugye*-s kérdés Schirm megfigyelései szerint gyakran retorikus, nem vár választ. A parlamenti beszédek tanúsága szerint az *ugye* a gúny, az ironia eszköze is lehet. Általában beszélői attitűdöt jelöl. Ahogy korábban említettem, Schirm (2009) nem törekszik a *ugye* használatának rendszerezésére vagy egységes elvekkel történő magyarázatára.

Abuczki (2015) egy jóval nagyobb és más jellegű korpuszon vizsgálta meg az *ugye* használatait. A HuComTech multimodális korpusz adatait rendszerezve az *ugye*-nek háromféle használatát különbözteti meg. Az *ugye*₁ kérdő határozószó, ami utókérdésekben szerepel. Az *ugye*₂ evidenciajelölő (kontextusjelölő); ennek gyakori a retorikai használata. Az *ugye*₃ emfatikus használat (új információ, igazság, magyarázat, narratív struktúra hangsúlyozása). Abuczki azonban a háromféle *ugye* megkülönböztetése után nem vizsgálja meg a három tipikus használat lehetséges összefüggéseit. Mind Schirm (2009), mind pedig Abuczki (2015) leírásában kérdéses marad tehát az, hogy a leírt használatok összefüggenek-e egymással, és ha igen, akkor hogyan; van-e bennük például olyan közös sajátosság, amelynek alapján az anyanyelvet elsajátító gyermek megtanulja ennek a partikulának a következetes használatát. Mivel az osztályok nem objektív (pl. disztribúciós vagy a diskurzusszerkezettel összefüggő) elvek alapján vannak definiálva, nem lehetséges azok reprodukálása más anyagon.

3.2. Az *ugye* egységes interpretációja felé

3.2.1. Az *ugye* mint kontextusjelölő

Gyuris (2008; 2009) a diskurzuspartikulák használatával kapcsolatosan megállapítja, hogy azok egyik kiemelt szerepe a kontextusjelölés, azaz hogy az aktuális megnyilatkozás és az azt megelőző kontextus közötti viszonyt explicitté tegyék. A megnyilatkozás kontextusát Stalnaker (1978) alapján a Common Ground (CG) halmazzal, azaz a beszélgetőpartnerek közös információit tartalmazó propozícióhalmazzal jellemezhetjük. A diskurzuspartikulák a megnyilatkozás propozicionális tartalma és a CG halmaz közötti relációkként írhatók le – állítja Zeevat (2003) nyomán Gyuris (2008).

E szerint az elemzés szerint az *ugye* a megnyilatkozás által kifejezett *p* propozíció kontextusbeli ismertségét jelöli. Ezt formálisan a *CG* halmaz és a *p* propozíció közti **ismertségi relációval** jellemezhetjük (l. Gyuris 2008; 2009). Ezt a relációt Gyuris, szintén Zeevat (2003) nyomán, a következőképpen definiálja:

- (20) Egy *p* propozíciót egy adott kontextusban (amelyet *CG*-vel jellemzünk) ismertnek tekintünk, rövidítve: **ismert**(*CG*, *p*), ha
- i. $CG \rightarrow p$, vagy
 - ii. $CG \rightarrow q$, ahol *q* valamely *x* személynek valamilyen pozitív attitűdjét írja le *p*-re vonatkozóan ($q = 'x$ álmodja, hogy *p*', $q = 'x$ hiszi, hogy *p*' vagy $q = 'x$ javasolja, hogy legyen *p*'), és *p* emellett lehetséges.
- (Gyuris 2008: 660)

Az *ugyé*-nek ez az interpretációja a kijelentő mondatbeli használatokat (11b–13b) jól leírja, de nem alkalmas maradéktalanul a kérdő mondati használatok (pl. az utókérdések) kezelésére. Megfigyelhetjük, hogy az előbbi használatban az *ugye* helyettesíthető az *ugyebár* partikulával, illetve a *mint tudjuk* kifejezéssel.

3.2.2. Az *ugye mint az elfogult (biased) kérdések jelölője*

A szakirodalomban többen (H. Molnár 1968; Kugler 1998; Keszler 2000) tekintették az *ugyé*-t az eldöntendő kérdő mondatfajta formai jelölőjének. Emellett a feltevés mellett két érv is szólhat: egy történeti és egy disztribúciós. A történeti érvet a partikula kialakulásának folyamata szolgáltatja. A partikulává válás során az *úgy van/volt-e?* visszakérdező szerepű tagmondat rövidült és grammatikalizálódott először *úgy-e?* formában, majd tovább rövidülve *ugye*-ként.⁹ (Az *ugye* kialakulásának a történetét idézi Abuczki (2015) is, aki nem csupán grammatikalizációról, hanem pragmatikailizációról beszél.) A disztribúciós érv szerint pedig az *ugye* kiegészítő megoszlásban van az *-e* kérdő partikulát tartalmazó, illetve a kérdőszót tartalmazó kérdő mondatokkal. Az *-e* és az *ugye* kiegészítő disztribúciójára vonatkozó érvet Gyuris (2009) meggyőzően cáfolta, amikor rámutatott arra, hogy (i) az *ugye* nem jelölheti a beágyazott mondat (eldöntendő) kérdő voltát (erre kizárólag az *-e* kérdő partikulát használjuk); (ii) míg a főmondati kérdésekben az *-e* partikulával együtt előfordulhatnak negatív polaritású elemek (pl. *valaha*), addig az *ugyé*-s kérdő mondatok ezekkel agrammatikusak.¹⁰ Továbbá Gyuris (megj. alatt) az *-e*-ről feltételezi, hogy azokban a dialektusokban, amelyekben használatos főmondati kérdő mondatban, a kérdés elfogulatlan, semleges voltát jelöli. Ez is magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért nem kerülhet ugyanabba a kérdő mondatba az *-e* és az *ugye* partikula: a fentiekben ugyanis láttuk, hogy az *ugyé*-s kérdés sosem semleges. A kérdőszók és az *ugye* komplementáris disztribúcióját pedig éppen az általunk vizsgált, szövényosan előforduló adatok cáfolják. Mindezek alapján tehát nem fogadom el azt a feltevést, hogy az *ugye* a kérdő mondat kérdő voltát jelölné. A 2.2-ben azt láthattuk, hogy az *ugye* nem szintaktikailag teszi kérdővé a mondatot, hanem arra teszi képessé a mondat által megvalósított megnyilatkozást, hogy mind állítást, mind pedig kérdést is ki tudjon fejezni. Sadock (1974) tesztjei alapján azt is láthattuk, hogy az *ugyé*-t tartalmazó emelkedő-eső intonációval ejtett mondat által kifejezett kérdés nem semleges, hanem elfogult (*biased*).

Gyuris (2009) azonban ezt a két különböző funkciót – a kontextusjelölést és az elfogult kérdés jelölését – nem tudja közös nevezőre hozni. A két jelentés egymásból való levezetése ugyanis problémás. A továbbiakban az *ugyé*-t tartalmazó kérdőszós kérdések vizsgálatával igyekszem egy teljesebb képet kialakítani az *ugye* jelentéséről és használatáról.

⁹ Az *ugye* történetileg először csak mondatkezdő, illetve mondatvégi helyzetben fordult elő, a mondat belseji használatok csak később terjedtek el. Ez az utókérdéseket jellemző sajátosság.

¹⁰ Gyuris példái a következők (Gyuris 2009: 164 (19)–(20)):

(i) Mari volt(-e) valaha is Párizsban?

(ii) *Mari *ugye* volt valaha is Párizsban?

4. Hogyan magyarázható az *ugye* használata a kérdőszós kérdésekben?

Ebben a részben visszatérek az (1)–(5)-ben már ismertetett adatokra. Megvizsgálom, milyen válaszok adhatók rájuk (4.1.), milyen kontextusokban fordulnak elő (4.2.), illetve, hogy milyen beszédaktusokat valósítanak meg Sadock (1974) tesztjei alapján (4.3.). Fő kérdésem, hogy mely használathoz – a kérdő vagy a kijelentő mondati használathoz – állhat közelebb az *ugye* kiegészítendő kérdő mondatokban való használata.

4.1. Lehetséges válaszok az *ugye*-t tartalmazó kiegészítendő kérdésekre

A kérdések szemantikájával foglalkozó szakirodalom (pl. Hamblin 1973) szerint a kérdések szemantikai értéke megfelel a rájuk adható lehetséges válaszok által kifejezett propozíciók halmazának. Az *ugye*-t tartalmazó kiegészítendő kérdésekkel kapcsolatban tehát az első kérdésünk az, hogy szemantikailag különböznek-e az *ugye* nélküli változatoktól. Ha ugyanúgy válaszolhatók meg az *ugye*-s kérdések, mint az *ugye* nélküliek, akkor közöttük nem szemantikai, hanem pragmatikai különbség van.

Lássuk tehát a BUSZI-2-ből az (1)–(5) alatt szereplő mondatok kérdés-válasz párait, ahogyan azok az irányított beszélgetések legélt interjúiban szerepelnek:¹¹

- (21) Terepmunkás: ...ugye ez micsoda?
Adatközlő: Tűzőgépkapocs.
- (22) T: Tehát ugye, hogy hangzana az első [mondat]?
A: „Én tegnap nem aludtam eleget.”
- (23) T: És ez a kicsi itt mi ugye, ez micsoda?
A: A gémkapocs.
- (24) T: Igen, hát... Mi<t> csináljunk, ugye?
A: Nagyon kemény. [nevet]¹²
- (25) T: Ugye akkor hol dolgozott az édesapja?
A: Malomszerelő Vállalatnál dolgozott.

A (21)–(25) alatti párbeszédkekből láthatjuk, hogy a (21)–(23)-as kérdésekre a kérdőszónak megfelelő konstituenst tartalmazó elliptikus választ ad az adatközlő (amely azonban kiegészíthető teljes mondatossá), a (25) esetében pedig egy olyan teljes mondattal válaszol, ami megfelelő lenne a kérdés *ugye* nélküli változatára adott válaszként. Tehát az *ugye* megjelenése ezekben a kérdő mondatokban nem befolyásolja a mondat interpretációját: a válaszadók ezekben az esetekben ugyanúgy válaszolnak a kérdésre, mintha abban nem szerepelne az *ugye* partikula.

¹¹ Elméleti szempontból fontos megjegyeznünk, hogy a kérdésekre adott lehetséges válaszok persze nem azonosíthatók az aktuális diskurzusban a kérdésre adott aktuális feleletekkel vagy reakciókkal. Az általunk vizsgált esetekben egy kivétellel a kérdésre adott felelet egyben lehetséges válasz is a kérdésre.

¹² Itt az adatközlő felelete nem válasz a kérdésre.

A (24)-esben a terepmunkás kérdése retorikus, nem vár választ. Ezzel az adattal kapcsolatosan felmerülhet a kérdés, hogy a retoricitás az *ugye* jelenlétének tulajdonítható-e. Ezt egyszerűen tesztelhetjük azzal, ha az adott kontextusban kihagyjuk a kérdésből az *ugye*-t, és megvizsgáljuk, továbbra is kongruens-e a párbeszéd, azaz retorikus marad-e a kérdés. A (24') alatti párbeszédből látható, hogy az *ugye*-t kihagyva is ugyanúgy retorikus a kérdés az adott kontextusban.

(24') T: szombaton egész nap *(dolgozik)*?

A: Aaazt*, egész nap.

T: *Igen, hát... ■ Mi<t> csinál*junk?*

A: Nagyon kemény. [nevet]

A fenti kérdés-felelet párok alapján tehát azt látjuk, hogy az általunk vizsgált adatok szintaktikailag és szemantikailag is kiegészítendő kérdő mondatok, ugyanis a diskurzusokban látottaktól szintaktikailag eltérő válaszok nem is adhatók az adott kérdésekre. Ebből következően ezek a használatok az *ugye* partikula szerepét tekintve nem mutatnak hasonlóságot az eldöntendő kérdő mondatbeli használatokkal. Az *ugye* a kiegészítendő kérdő mondatokban inkább úgy viselkedik, mint egy olyan adverbium, amely a mondat perifériáin jelenhet meg. Nincs bizonyítékunk arra, hogy az *ugye* ezekben a mondatokban a mondatfaját akár szintaktikai, akár szemantikai szempontból megváltoztatná. Feltevésem az, hogy a kiegészítendő kérdő mondati használatot inkább a kijelentő mondatbeli használat alapján érthetjük meg. Éppen ezért a következő részben az *ugye* lehetséges kontextusjelölői szerepét vizsgálom meg.

4.2. Milyen kapcsolatban állnak az *ugye*-t tartalmazó kiegészítendő kérdések a kontextussal?

A BUSZI-2 irányított beszélgetéseinek legépelt interjút vizsgálva a következőket figyelhetjük meg az *ugye*-s kiegészítendő kérdések és az őket tartalmazó kontextusok viszonyában. (A tágabb kontextusok megtalálhatók a mellékletben.)

A (21)-es tágabb kontextusát vizsgálva azt láthatjuk, hogy a terepmunkás az adott beszédhelyzetben biztosra veszi, hogy az adatközlő tudja a választ a kiegészítendő kérdésre. Valami miatt – ti. a nyelvi adat rögzítése miatt – azonban fontosnak tartja, hogy a választ az adatközlő mondja ki. Ezzel az *ugye*-t tartalmazó kérdéssel mintegy elicitálja a számára fontos nyelvi adatot, azaz a választ a kérdésre. Az *ugye* partikula használata által az a momentum adódik hozzá a terepmunkás kérdéséhez, hogy az *ugye* nélküli kiegészítendő kérdésre adandó választ mindketten tudják. Mivel a CG azokat a proposíciókat tartalmazza, amelyeknek az igazsága mellett mindegyik beszélgetőpartner már elkötelezte magát (mert vagy elhangzottak a diskurzusban, vagy mindenki számára hozzáférhető kontextuális információt tartalmaznak), formálisabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a beszélő azt fejezi ki az *ugye* használatával, hogy a kérdésre adandó válasznak megfelelő proposíció része a CG-nak.

A (22)-es tágabb kontextusából kiderül, hogy a terepmunkás éppen egy nyelvi feladatot magyaráz el az adatközlőnek. A magyarázat utolsó lépéseként teszi fel az *ugye*-t tartalmazó kiegészítendő kérdést. Ebben az esetben is azt kívánja jelezni, hogy bízik/biztos abban, hogy az adatközlő tudja a választ a kérdésre, és fontos számára, hogy ezt a választ az adatközlő mondja ki. Az *ugye* tehát ebben az esetben is, ahogy a (21)-ben, arra utal, hogy a kiegészítendő kérdésre adandó azon válasz,

amit a kérdező igaznak tart, következik a CG-ból. (A CG definíciójából következik, hogy a terepmunkás szerint az adatközlő tudja a választ.)

A (23)-as tágabb kontextusából láthatjuk, hogy a diskurzus nagyon hasonló az (21)-eshez. A kiegészítendő kérdésben szereplő *ugye* funkciója is hasonlóképpen írható le, mint ahogyan a (21) esetében láhattuk.

A (24)-es tágabb kontextusát a fentiekben már idéztük (24') alatt. Láthattuk, hogy a kérdés retorikai, nem vár választ a megszólítottól, mert a jelen helyzetben megfelelő válasz („Nincs mit csinálni.”) olyannyira evidens, hogy a válaszolónak ki sem kell mondania. Az, hogy ki sem kell mondani a választ, nem az *ugye* mondatbeli megjelelése miatt van. Az *ugye* nélkül is tökéletes lenne így a párbeszéd. Az *ugye* pusztán egyértelműsíti a retoricitást azzal, hogy jelzi, a kérdésre adható válasz evidens, azaz következik a CG halmazból. Az *ugye* partikula nélkül az adott kérdő mondat nem szükségszerűen fejezne ki retorikai kérdést, az értelmezést a kontextus tulajdonságaiból kellene levezetni.

A (25)-ös tágabb kontextusát vizsgálva láthatjuk, hogy ez a használat kissé eltér a többitől: a beszélgetőpartnerek arról beszélnek, hogy az adatközlőnek hogyan változtak meg a munkalehetőségei, amikor Budapestre költözött. Ennek kapcsán merül fel az édesapa munkahelye mint téma, ami azonban az interjú során korábban is előkerült. Ebben az esetben tehát a kérdező az *ugye* használatával (feltehetőleg) azt akarja jelezni, hogy tudatában van annak, hogy ez a téma előkerült, és hogy tudnia kéne már a kérdésére a választ. Azt jelzi, hogy egy, a CG-ban levő információt akar elismételteni a válaszolóval. A (25')-ben az interjú korábbi pontján elhangzott párbeszédet idézzük.

(25') T: Szüleinek mi volt a foglalkozása gyerekkorába?

A: Aaz anyukám az háztartásbeli volt.

T: Igen.

A: Az apukám ő Malomszerelő és -gépgyártó Vállalatnál dolgozott itt Budapesten.

T: Főnt Pesten.

A: Igen.

A fentiekben leírt megfigyelések alapján azt láthatjuk, hogy a (21)–(23) és a (25)-beli *ugye*-használatok közös elvekkel magyarázhatóak. Az *ugye* ezekben a kiegészítendő kérdésekben azt jelzi, hogy vagy a kérdésre adott válasz része a CG-nak, vagy az az információ, hogy a kérdés már elhangzott a diskurzusban (és ebből következően a kérdezőnek ismernie kellene a választ). Az a javaslatom tehát, hogy az *ugye* a fenti mondatokban kontextusjelölőként használatos, így a mondat jelentéséhez való hozzájárulása leírható a 3.1-ben Gyuris (2009) alapján megadott ismertségi reláció bizonyos módosításával. Ahhoz, hogy ezt formálisan is meg tudjuk ragadni, az ismertségi reláció módosítására van szükségünk, amelyet az alábbi módon definiálhatunk:

(26) Legyen K egy kiegészítendő kérdő mondat, $\llbracket K \rrbracket = \{p_1, p_2, p_3, \dots, p_n\}$.

Továbbá legyen *ugye*- K K azon változata, amely a bal vagy jobb periferiáján az *ugye* partikulát tartalmazza.

Ekkor az *ugye-K*-val kifejezett megnyilatkozás egy adott diskurzusban az alábbi (kontextuális) előfeltevések egyikét vezeti be:

- (i) $\exists p \in \{p_1, \dots, p_n\}: CG \rightarrow p$
- (ii) $\exists q \in CG$, amelyre $q = \exists t_1 \text{ REAL}(Q(K_1))(x)(t_1)$, ahol
 - a. t_0 a beszédidő, $t_1 < t_0$;
 - b. x értéke a diskurzusban részt vevő beszélgetőpartnerek valamelyikét jelöli;
 - c. Q egy beszédaktus-operátor, amely egy adott kérdő mondathoz hozzárendeli az utóbbi által kifejezett absztrakt kérdő beszédaktust;
 - d. K_1 egy kérdő mondat, amelyre teljesül a következő: $\llbracket K_1 \rrbracket = \{q_1, q_2, q_3, \dots, q_n\}$, és bármely q -ra, ahol $q \in \{q_1, q_2, q_3, \dots, q_n\}$ létezik pontosan egy olyan $p \in \{p_1, \dots, p_n\}$, hogy $q \rightarrow p$;
 - e. **REAL** egy háromargumentumú predikátum, amelynek argumentumai egy absztrakt (adott mondattal kifejezett) beszédaktus, egy beszélő, és egy időpont. A megfelelő argumentumokkal kitöltve egy olyan proposíciót hoz létre, amely akkor igaz, ha az adott beszédaktus az adott beszélővel és adott időpontban megvalósult.

A (26)-os definíció tehát azt mondja ki, hogy az *ugye* partikula a kiegészítendő kérdő mondatokban kétféle kontextuális előfeltevést vezethet be. Az (i) esetben azt, hogy a kiegészítendő kérdés partikula nélküli változatára adható lehetséges válaszok közül van olyan, amelyik következik a CG-ből, tehát a beszélgetőpartner által ismertnek tekinthető. Ezt az előfeltevést vezeti be a partikula a (21)–(24) alatti diskurzusokban. A (ii) esetben pedig azt az előfeltevést vezeti be az *ugye* partikula kiegészítendő kérdésbeli használatával a beszélő, hogy beszélők számára ismert, hogy korábban valamely beszélgetőpartnertől elhangzott egy olyan másik, K_1 kérdő mondattal kifejezett kérdés, amelynek minden lehetséges válaszából következik pontosan egy válasz a K kérdő mondattal kifejezett kérdésre. A fenti ténynek az ismertségét (26ii) úgy fejezi ki, hogy egy K_1 által realizált kérdő aktus korábbi megvalósulásának tényét állító proposíciót a CG elemének tekinti. Az, hogy a K_1 -gyel kifejezett kérdésre adható lehetséges válaszok közül is része-e valamelyik a CG-nak, nem feltétlenül következik a fentiekből, de azt feltételezzük, hogy prototipikus esetben – azaz amikor a diskurzusban egy kérdés felvétele után a beszélgetőpartner megadja rá a választ, amit a kérdező el is fogad – igen. A kontextuális előfeltevés bevezetését azonban nem akadályozza meg, ha a diskurzus korábbi pontján a K_1 -gyel kifejezett kérdésre nem érkezett válasz, vagy a beszélgetőtársak nem értettek egyet azzal kapcsolatban. Az utóbbi előfeltevést vezeti be az *ugye* partikula a (25)-ös diskurzusban.

4.3. Állító vagy kérdő beszédaktusokat valósítanak meg az *ugye*-s kiegészítendő kérdések?

Végül azt fogom megvizsgálni, hogy a 2.2. pontban ismertetett Sadock-féle beszédaktustesztek (Sadock 1974) alapján mit mondhatunk arról, hogy a BUSZI-2-ben talált kiegészítendő kérdő mondatok milyen beszédaktusokat valósítanak meg. Tisztában vagyok azzal a módszertani nehézséggel, hogy ilyen marginálisan előforduló mondatokra nézve az amúgy is sokszor megbízhatatlan elfogadhatósági ítéleteim jóval bizonytalanabbak, mint egyéb esetekben. Mégis relevánsnak gondolom a tesztek

elvégzését, mivel a fentiek alapján azt várom, hogy az *ugye*-s kiegészítendő kérdő mondatokból álló megnyilatkozások inkább állítások, mintsem kérdések. Lássuk a tesztek eredményeit.

- (27) a. Elvégre ugye ez micsoda?
b. #Véletlenül ugye ez micsoda?
c. #Mondd csak, ugye ez micsoda?
- (28) a. Elvégre tehát ugye, hogy hangzana az első?
b. #Véletlenül tehát ugye, hogy hangzana az első?
c. ?Mondd csak, tehát ugye, hogy hangzana az első?
- (29) a. Elvégre ez a kicsi itt mi ugye?
b. #Véletlenül ez a kicsi itt mi ugye?
c. ?Mondd csak, ez a kicsi itt mi ugye?
- (30) a. Igen, hát... elvégre mi csináljunk, ugye?
b. Igen, hát... #Véletlenül mi csináljunk, ugye?
c. Igen, hát... #Mondd csak, mi csináljunk, ugye?
- (31) a. ?Elvégre, ugye akkor hol dogozott az édesapja?
b. #Véletlenül ugye akkor hol dogozott az édesapja?
c. Mondja csak, ugye akkor hol dogozott az édesapja?

Nem megfélekezve arról, hogy a (27)–(31)-es megnyilatkozások megítélése bizonytalan, Sadock (1974) tesztjei alapján a következő következtetéseket lehet megfogalmazni. Bár a BUSZI-2-ből származó adataink mindegyike szemantikailag kérdést fejez ki (l. 4.1.), a beszédaktusok szintjén nem egységesek: egy skála különböző pontjait képviselik. A skála egyik szélső esetét a (30)-as példa képviseli: itt az úgynevezett retorikai kérdés a beszédaktusok szintjén egyértelműen állításnak feleltethető meg. A skála másik szélső esetét az (31)-es példa képviseli: ez egyértelműen kérdő beszédaktust valósít meg, azon belül is elfogult kérdést, olyat, amelyben a beszélő jelzi, hogy a kérdésre tudnia kellene már a választ (az *is* partikulával lenne teljesen köznyelvi a mondat – l. Gyuris 2008 példáját). A skála két szélső pontja között helyezkednek el a (27)–(29) példák: ezek – a Sadock-tesztek alapján úgy tűnik – állító és kérdő beszédaktust is megvalósítanak. Ezek az eredmények alátámasztják azt a feltételezésünket, hogy az *ugye* kiegészítendő kérdő mondatbeli használata a kijelentő mondatbeli használat (kontextusjelölés) alapján közelíthető meg. A beszédaktus-tesztek eredményei összhangban állnak a fenti definícióval is: a (31)-es esetben az *ugye* használatával azt az előfeltevést vezetjük be, hogy ismert maga az a tény, hogy volt egy releváns kérdő aktus; a (27)–(29)-es esetében pedig ismert, hogy a kérdésre mi a válasz.

5. Konklúzió, további irányok

A fentiekben azt láthattuk, hogy az *ugye*-t tartalmazó kiegészítendő kérdő mondatok nem közelíthetők meg az eldöntendő kérdő mondatbeli *ugye*-használatok alapján. Ezek a kérdések sem szintaktikailag, sem szemantikailag nem tekinthetők utókérdéseknek. Láthattuk, hogy a vizsgált BUSZI-2-beli példák szemantikailag kérdések, a

rájuk adható válaszok azonosak az *ugye* nélküli változatokra adható válaszokkal. Sadock (1974) beszédaktus-tesztjei alapján ezek a megnyilatkozások a legtöbb esetben állító beszédaktust valósítanak meg; de kérdő beszédaktus esetén is megvan a kontextusjelölő funkciója az *ugye*-nek. Az *ugye*, amikor marginálisan előfordul kiegészítendő kérdő mondatokban, akkor kontextusjelölő szerepű; tehát Gyuris (2009) alapján hasonlóan írható le, mint a kijelentő mondatbeli használatok.

Tanulmányom nagy hiányossága, hogy a formai szempontok között nem vizsgáltam a BUSZI-beli megnyilatkozások intonációját.¹³ Szükséges lenne továbbá az *ugye* viselkedésének részletesebb feltérképezéséhez a partikula és a topik, a fókusz, illetve a posztverbális tartomány interakciójának a vizsgálata. Az *ugye* használatának jobb megértéséhez a jövőben mindenképp vizsgálni kell az *ugye*-t tartalmazó megnyilatkozások retorikusságát.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány alapjául szolgáló előadás összeállításában, illetve a cikk megírásában nagy segítségemre volt Gyuris Beáta, akinek itt szeretném megköszönni hasznos észrevételeit és tanácsait. Hálás vagyok továbbá a 2016-os *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* című konferencia hallgatóságának, akiknek a kézirat első változatát előadtam. Továbbá köszönöm a cikk első változatát véleményező anonim lektoroknak hasznos tanácsaikat és javaslataikat. A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatta, a K115922 nyilvántartási számú támogatási szerződés alapján.

Hivatkozások

- Abuczki, Ágnes 2015. A multimodal discourse-pragmatic analysis of *ugye* (~'is that so?'). *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 25/1:41–74.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2014. ReALIS: Discourse representation with a radically new ontology. In Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visibles Out There. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*. (Olomouc Modern Language Monographs 4). Olomouc: Palacký University. 513–528.
- Gyuris, Beáta megj. alatt. New perspectives on bias in polar questions. A study of Hungarian -e. *International Review of Pragmatics*.
- Gyuris Beáta 2008. A diskurzus-partikulák formális vizsgálata felé. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 639–682.
- Gyuris, Beáta 2009. Sentence-types, discourse particles and intonation in Hungarian. In Arndt Riester – Torgrim Solstad (szerk.) *Proceedings of Sinn und Bedeutung 13*. Stuttgart: Online Publikationsverbund der Universität Stuttgart (OPUS). 157–171.
- Gyuris, Beáta 2011. Hungarian *hát*: New perspectives on old puzzles. Előadás. 4th Syntax, Phonology and Language Analysis conference (SinFonIJA 4). Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://www.nyttud.hu/sinfonija4/>.

¹³ Ennek az volt az oka, hogy a BUSZI-2 hangfájjaihoz nem sikerült egyelőre hozzájutnom.

- Hamblin, C. L. 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10/1:41–53.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. (Nyelvtudományi Értekezések 60). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kenesei, István – Robert Michael Vágó – Anna Fenyvesi 1998. *Hungarian*. London: Routledge.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kocsány Piroska 1986. *A mondás mint szövegtípus*. Kandidátusi értekezés. Budapest: MTA.
- Kugler Nóra 1998. A partikula. *Magyar Nyelvőr* 122/2:214–219.
- Ladd, D. Robert 1981. A first look at the semantics and pragmatics of negative questions and tag questions. In Roberta A. Hendrick – Carrie S. Masek – Mary Frances Miller (szerk.) *Papers from the 17th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 164–171.
- Oravecz Csaba – Sass Bálint – Váradi Tamás 2015. Mennyiségből minőséget. Nyelvtéchnológiai kihívások és tanulságok az MNSz új változatának elkészítésében. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.) *MSZNY 2015. XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress. 109–121.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–1723.
- Péteri Attila 2001. Az árnyaló partikulák elhatárolásának problémája a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 125/1:94–102.
- Reese, Brian 2007. *Bias in Questions*. Doktori értekezés. Austin: University of Texas.
- Sadock, Jerrold M. 1974. *Toward a Linguistic Theory of Speech Acts*. New York: Academic Press.
- Schirm Anita 2009. Diskurzusjelölők a parlamenti beszédekben. In Kukorelli Anna (szerk.) *Hatékony nyelvi, idegen nyelvi és szakmai kommunikáció interkulturális környezetben*. Dunaújváros: Dunaújvárosi Főiskola. 168–175.
- Stalnaker, Robert 1978. Pragmatic presuppositions. In Milton K. Munitz – Peter K. Unger (szerk.) *Semantics and Philosophy*. New York: New York University Press. 197–213.
- Zeevat, Henk 2003. Particles: Presupposition triggers, context markers or speech act markers. In Reinhard Blutner – Henk Zeevat (szerk.) *Optimality Theory and Pragmatics*. London: Palgrave Macmillan. 91–111.

Melléklet

(1) B7205-ös interjú

- t: Ez a piros, ez micsoda?
- a: Ez egy ö lyukas= nem! Tűzőgép. [nevet]
- t: Tűzőgép, igen. ■ Namost Z [zörög] ■ Nézzen csak ide!
- a: Igen.
- t: Itt (tartunk). ■ Megfogom ezt a szerkentyűt,
- a: Mmm. Igen.

- t: és ha elég ügyes vagyok, akkor sikerül. ■ *Hát akkor mos<t> vegyük sorra, az amit itt* ■ *a kezemben tartok, ez a küss* ■ *darabka,*
a: Igen.
t: *ugye ez micsoda?*
a: Tűzőgépkapocs.
t: Tűzőgépkapocs. ■ Igen, ez a tűzőgép, *ugye*
a: *Igen*.

(2) B7206

- t: Jó. ■ *Hát akkor mos<t> nézze [sóhajt]* ■ most ■ nekivágunk,
a: Ühüm.
t: és e<:;><l>kezdjük az ■ első *fela=
a: *jó.*
t> =adatokat megoldani. ■ Átadok önnek itt néhány kártyát, ■ s az lenne a kérésem, ■ hogy egészítse ki ezeket a mondatokat
a: Ühüm.
t: olyan módon, mint ahogy itt ezen az első kártyán van, ugye látni ő ott van egy mon*dat*.
a: *Ühüm*.
t: Oda van írva, hogy alszik. Azt a szót oda be ke<:;><l><l> helyettesí*teni*
a: *Aha.*
t> a megfelelő formába<n>.
a: Ühüm.
t: *Tehát ugye, hogy hangzana az első?*
a: Én tegnap nem aludtam eleget.
t: Igen ez az.

(3) B7301

- t: Na. ■ Namost ezek után mmmegmondaná nekem, hogy ezt a szerszámot hogy hívják? Maga hogy hívná? Hogy nevezné ezt a szerszámot?
a: Kapocskiszedő.
t: Igen. ■ *És ez a kicsi itt mi Z ugye, ez micsoda?*
a: A *gémkapocs*.

(4) B7307

- t: *És maga nem* vá<l>tott műszakban dol= <=dolgozik> sza<l> nem úgy, hogy *Z*
a: *Dél*előtt, délután. I*gen*.
t: *Hát* akkor tulajdon*képpen*
a: *És a* délelőtti hétennn ■ szombaton. ■ Tehát mikor dé<l>előtti vagyok, ■ kapunk egy szabadnapot aaa hét valamelyik napján.
t: Mhm.
a: A szombatért.
t: És *(akkor viszont)*
a: *Szombaton az*
t> szombaton egész nap *(dolgozik)*?

- a: *Aaazt*, egész nap.
 t: *Igen, hát... ■ Mi<t> csinál*junk, ugye*?*
 a: *Nagyon kemény*. [nevet]

(5) B7404

- t: Igen. ■ Hát most ha így összehasonlítaná a helyzetét ■ azokkal, akik mondjuk ott maradtak Sárrétudvariba<n> , ■ jobbnak látja?
 a: Hát jobbnak. ■ Mmmm= nemmm tudom. Ő szerintem nem.
 t: Nem sokkal?
 a: Szerintem nem. *Mer<t> itt*
 t: *Mhm*.
 a> is ugyanúgy ke<l><l>, meg ke<l><l> do<:><l>gozni ■ mindenér<t>, mint ott vidéken.
 t: Hát igen.
 a: Annak is van jobb oldala is, ■ viszont ennek is van. Ott, ahol munkalehetőség nem volt.
 t: Igen.
 a: Mint ami itt van.
 t: Hát igen. Igen.
 a: Úgyhogy szerintem nem.
 t: *És mondja, azzz édesapja, mikor fölköltöztek,*
 a: Igen.
 t> *ugye akkor hol do<:><l>gozott az édesapja?*
 a: <0a> Malomszerelő ő Vállalatnál *dolgozott*.
 t: *(Azóta ott dolgozott*).*
 a: Igen. És akkor ööö volt ő kint ő Bagdadba<n>.
 t: Mhm.
 a: Nyugdíj előtt volt kint
 t: Igen.
 a: ő Bagdadba<n>.

A szerzőről

Molnár Cecília Sarolta 2015 szeptembere óta az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos segédmunkatársa, PhD-hallgató az ELTE-MTA elméleti nyelvészeti doktori programjában. Jelenleg Gyuris Beáta *A kérdő mondatok és (speciális) használataik nyelvtana és pragmatikája* című kutatási projektjében a magyar speciális kérdésekkel kapcsolatos kutatásokban vesz részt. Korábban a *Nyelv és Tudomány* (nyest.hu) felelős szerkesztőjeként, illetve magyartanárként dolgozott.
 Elérhetősége: molnar.cecilia@nytud.mta.hu

[EMPTY]

A magyar nyelv tagadószerkezet eldöntendő kérdő mondatainak jelentéséhez

Gyuris Beáta

MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

A tanulmány a tagadószerkezetet tartalmazó magyar eldöntendő kérdő mondatok interpretációját vizsgálja. A kanonikus és nem kanonikus szerkezetű eldöntendő kérdő mondatok alapvető szintaktikai, szemantikai és pragmatikai tulajdonságainak áttekintése után amellett érvelünk, hogy a Ladd (1981) által az angolra javasolt megkülönböztetés az ún. „külső” és „belső” tagadás olvasatok között a magyarban is létezik, és jól kimutatható bizonyos morfoszintaktikai tesztek segítségével. Megmutatjuk, hogy az emelkedő-eső intonációjú kérdő mondatok mind a „külső”, mind a „belső” tagadás olvasattal rendelkeznek, de az -e partikulás kérdő mondatok csak az előbbivel. Felhívjuk a figyelmet a kétféle szerkezet közötti néhány további interpretációs kontrasztra is, és áttekintjük a jelenségek elméleti alapú magyarázatának lehetőségeit.

Kulcsszavak: eldöntendő kérdő mondat, külső tagadás, belső tagadás, elfogultság, -e

1. Bevezetés

A tanulmány célja a *nem* tagadószerkezetet tartalmazó főmondati eldöntendő kérdő mondatok vizsgálata a magyarban. Meg kívánjuk mutatni, hogy a fenti típusú mondatok ún. „belső” és „külső” tagadást kifejező olvasatai közötti megkülönböztetés, amelyre az angolban Ladd (1981) hívta fel a figyelmet, a magyarban is létezik, és morfoszintaktikai tesztekkel könnyen igazolható.

A tanulmány második pontjában áttekintjük a tagadószerkezet nélküli eldöntendő kérdő mondatok szerkezetét és a legfontosabb szemantikai tulajdonságait. A harmadik pontban bemutatjuk, hogy milyen nyelvi eszközök képesek a beszélőnek az eldöntendő kérdésre adott válasszal kapcsolatos preferenciáit, ill. elfogultságát (*bias*) érzékeltetni, mit jelent a Ladd (1981) által bevezetett különbségtétel a tagadószerkezetet tartalmazó kérdő mondatok „külső”, ill. „belső” tagadás olvasatai között, és a különbséget milyen nyelvi tesztek mutatják a különböző nyelvekben. A negyedik pont a magyar főmondati kérdő mondatok két típusának, az emelkedő-eső intonációval kifejezettnak és az -e kérdő partikulát tartalmazónak a lehetséges olvasataival foglalkozik. Megvizsgáljuk, hogy melyik formai típus kompatibilis a „külső”, ill. „belső” tagadás olvasatokkal, és hogy az olvasatokat milyen morfoszintaktikai tesztek segítségével lehet azonosítani, valamint néhány lehetőséget mutatunk be az adataink elméleti alapú magyarázatára. Az ötödik pont összefoglalja a tanulmány eredményeit.

2. A kanonikus eldöntendő kérdő mondatok szerkezete a magyarban

A tagadószó nélküli („pozitív”) főmondati szerepű eldöntendő kérdő mondatok két alaptípusát különböztetjük meg a magyarban (l. É. Kiss 2002: 99; Kenesei-Vago-Fenyvesi 1998: 2). Az egyikben, amit (1a–b) illusztrál, a mondatfajta jelölője (az alapesetben) a ragozott igéhez kapcsolódó *-e* kérdő partikula, és a mondat végének dallama eső. A másik, amelyet (2a–b) illusztrál, szórendjét tekintve nem különbözik a neki megfelelő kijelentő mondattól, a mondatfajta jelölője egy emelkedő-eső dallam, amelynek csúcsa (legalább három szótagos mondat esetén) a mondat utolsó előtti szótagjára esik:¹

- (1) a. Elutazott-e János?
b. János elutazott-e?
- (2) a. Elutazott János?
b. János elutazott?

Annak ellenére, hogy (1a–b) és (2a–b) egyaránt grammatikusak, megjelenésük egy konkrét diskurzusban a kontextus jellemzőitől és bizonyos dialektális különbségektől is függ. Ezekre a különbségekre ebben a munkában csak vázlatosan térünk ki. Részletes ismertetésüket, elméleti háttérrel, Gyuris (megj. alatt) tárgyalja. A dolgozatban a főmondati *-e* partikulás változatok elfogadhatóságának megítélésakor olyan dialektusokra támaszkodunk, amelyek a partikulás kérdő mondatokat nemcsak speciális, hivatalos környezetben, hanem informális stílusban is alkalmasnak tartják információkérő kérdések megfogalmazására. (Előzetes vizsgálataink szerint inkább a kelet-magyarországi és erdélyi dialektusok rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal.) Mint ismeretes, a főmondatokkal ellentétben alárendelő tagmondatban a fentiek közül egyedül az *-e* partikulás változat elfogadható.

Az alábbi példák (1)–(2)-nek olyan változatait illusztrálják, amelyek tartalmazzák a *nem* tagadószót is, és amelyek szintén nem cserélhetők fel egymással minden kontextusban:

- (3) a. Nem utazott-e el János?
b. János nem utazott-e el?
- (4) a. Nem utazott el János?
b. János nem utazott el?

Hasonlóan (2a–b)-hez, (4a–b) szórendje is megegyezik a neki megfelelő kanonikus (tagadott) kijelentő mondat szórendjével.

A szakirodalomban jelenleg leginkább elfogadott elképzelés szerint a kérdő mondatok egy pozícióhalmazzal denotálnak, amelynek elemei a kérdésre adható kongruens (teljes mondatos) válaszok jelentéstartalmának felelnek meg (Groenendijk-Stokhof 1984; Hamblin 1973). Ennek alapján egy magyar eldöntendő kérdő mondat *-e* partikulás, *-e* partikula nélküli, csak a *nem* tagadószót illetve a tagadószót és

¹ Az *-e* nélküli eldöntendő kérdő mondatok intonációjáról részletesebben l. Kornai-Kálmán (1988: 183–193)-t, Ladd (1996)-ot és Varga (1994: 468–549)-et.

az *-e* partikulát is tartalmazó változataira adható kongruens válaszok mindegyike két propozíció közül kerülhet ki, amelyek egymás tagadásai. Ez azt jelenti, hogy az (1)–(4) alatti formai változatokhoz, sőt még az (5) alatti választó kérdés különböző változataihoz is ugyanaz a szemantikai érték tartozik, amelyet (6) alatt mutatunk be:

- (5) Elutazott János vagy nem (utazott el János)?
- (6) $\llbracket \text{Elutazott János?} \rrbracket = \llbracket \text{Elutazott-e János?} \rrbracket = \llbracket \text{Nem utazott el János?} \rrbracket = \llbracket \text{Nem utazott-e el János?} \rrbracket = \llbracket \text{Elutazott János vagy nem (utazott el János)?} \rrbracket = \{\lambda w \text{ elutazott}(j)(w), \lambda w \neg \text{elutazott}(j)(w)\}$

Az alábbiakban csak néhány példa segítségével illusztráljuk azt a fenti állításunkat, hogy az (1)–(4) alatti mondatok, szemantikai értékük azonossága ellenére, nem cserélhetők fel egymással. (Részletesebben l. Gyuris (megj. alatt)-ot.) Itt és a továbbiakban, '#' azt jelzi, hogy egy egyébként grammatikus mondat inkompatibilis az adott diskurzussal.

- (7) [A keresi a szemüvegét, B ezt mondja neki:]
a. #Otthagytad(-e) a konyhában?
b. Nem hagytad(-e) ott a konyhában?
- (8) [A nagy csomaggal érkezik az ajtóhoz, és ezt mondja barátjának, B-nek:]
a. Kinyitod az ajtót?
b. #Kinyitod-e az ajtót?²
- (9) [A vizes esernyővel belép az ablaktalan irodába, ahol B tartózkodik, és aki erre ezt kérdezi:]
a. Nem süt a nap?
b. #Nem süt-e a nap?

A szemantikai értékek azonossága és a felcserélhetőség korlátozottsága közötti látszólagos ellentmondás úgy oldható fel, ha azt mondjuk, hogy a kérdő mondatok használatát egy adott kontextusban nemcsak a szemantikai jelentés, hanem bizonyos egyéb tényezők is befolyásolják. Egy ilyen tényező az, hogy a kérdezőnek van-e *preferenciája*, vagy *elfogult-e*, azzal kapcsolatban, hogy a szemantikai értéknek megfelelő propozícióhalmaz melyik eleme fejezi ki a kérdésre adott választ egy bizonyos szituációban. Gyuris (megj. alatt) amellet érvel, hogy a magyar mondatokban az *-e* partikula és a *nem* tagadószó megjelenése ezen preferenciákhoz köthető. A preferenciák eredetével a tanulmány további részében részletesen foglalkozunk, elsősorban a tagadó alakú magyar kérdő mondatok egy sajátos, formai kontrasztokban is kifejeződő jelentéskülönbségére összpontosítva, amelyet a következő pontban ismertetünk részletesen.

² A kompatibilitásra vonatkozó ítéletek itt azon a feltételezésen alapulnak, hogy az A beszélő szándéka egy kérdés kifejezése volt indirekt formában. Amennyiben a célja a pusztá információkérés, akkor (8a–b) egyaránt elfogadható.

3. Az eldöntendő kérdő mondatok külső, ill. belső tagadást tartalmazó olvasatai

3.1. A jelentéskülönbség lényege

Érdekes kontrasztra figyelhetünk fel, amennyiben a fenti grammatikus (3)–(4) kérdő mondatokat megpróbáljuk kiegészíteni az *is* additív partikulával illetve a *sem* partikulával. Az összehasonlítás kedvéért tekintsük először a fenti partikulákat tartalmazó kijelentő mondatokat. A szakirodalomból jól ismert (l. pl. É. Kiss 2002-t), hogy a (10)–(11) alatti szórendi változatok közül melyek grammatikusak a tagadószó nélküli, ill. a tagadószót tartalmazó kijelentő mondatokban:

- (10) a. Elutazott János is.
b. János is elutazott.
- (11) a. Nem utazott el János sem.
b. Nem utazott el János is.
c. János sem (*nem) *elutazott/utazott el.
d. *János is nem utazott el.

(10) azt mutatja, hogy tagadószót nem tartalmazó kijelentő mondatokban az *is*-t tartalmazó alanyi kifejezés ige előtti és ige mögötti pozícióban is grammatikus. (11) alapján a *sem* partikulát, amelyet É. Kiss (2009) negatív polaritású elemnek, illetve minimalizáló kifejezésnek (*minimizer*) tart, ige mögötti helyzete esetén meg kell előznie egy preverbális *nem* tagadószónak, ige előtti helyzete esetén viszont a partikulának a *nem* tagadószóval kell fuzionálnia.³ Míg az *is* partikula megjelenhet egy ige mögötti főnévi kifejezés részeként, amint (11b) mutatja, tagadott ige előtti helyzetben, (11d) alapján, nem grammatikus. A tagadott mondatok közül (11a) és (11c) tekinthető kanonikusnak, amelyek interpretációja teljesen megegyezik. (11b) ugyanakkor egy speciális konstrukció, használati köre (11a)-hoz és (11c)-hez képest korlátozott: csak abból a célból használható, hogy egy korábban elhangzott, pl. az alábbi mondatdal kifejezett megnyilatkozást visszautasítson:⁴

- (12) Elutazott János is.

³ A tanulmány egyik lektora felhívja a figyelmet, hogy az ige előtti helyzetben a *sem* és a *nem* nem kell, hogy fuzionáljon az alábbi típusú kijelentő, ill. kérdő mondatokban, amelyek közös tulajdonsága, hogy felsorolást tartalmaznak: *Ez a gyerek se(m) nem olvas, se(m) nem ír./?*, ill. *Amália sem északra, sem délre nem utazhatott el./?*

⁴ A fenti típusú beszédaktusokra az angol nyelvű szakirodalom a *denial* 'visszautasítás' terminust használja. Van der Sandt (1991) szerint a fenti típusú beszédaktusok célja, hogy a *Common Ground*-ból bizonyos, korábban oda bevezetett információt eltávolítsanak. Horn (1989: 363) hasonlóan definiálja a *metanyelvi tagadás* (*metalinguistic negation*) műveletét, amelyet olyan eszköznek tekint, amely „egy előző megnyilatkozással szembeni tiltakozást fejez ki, amelynek bármilyen oka lehet, köztük a megnyilatkozás potenciálisan bevezetett konvencionális vagy társalgási implikatívái, morfológiája, stílusa és regisztere, vagy fonetikai realizációja.” („...a device for objecting to a previous utterance on any grounds whatever, including the conventional or conversational implicata it potentially induces, its morphology, its style and register, or its phonetic realization.”)

Tekintsük most a (11) alatti mondatokkal azonos szórendű (azaz *-e* nélküli) kérdő mondatokat:

- (13) a. Nem utazott el János sem?
b. Nem utazott el János is?
c. János sem utazott el?

(13) szerint tehát van olyan *-e* nélküli tagadott kérdő mondat, amely kompatibilis az *is* partikula jelenlétével, és olyan is, amely a *sem* partikula jelenlétét engedi meg. Például, amint (13a–b) illusztrálja, mindkét partikula beilleszthető a (4a) mondatba annak alanyi főnévi kifejezése után. Megjegyzendő, hogy a (11) alatti agrammatikus kijelentő mondati változatoknak nincs grammatikus kérdő mondati megfelelője sem. Az *-e* partikulát tartalmazó kérdő mondatok, mint például (3a), ugyanakkor csak az *is*-sel kompatibilisek, amint (14) mutatja:⁵

- (14) a. Nem utazott-e el János is?
b. *Nem utazott-e el János sem?
c. *János sem utazott-e el?

Ladd (1981) hívta fel elsőként a figyelmet a következő kontrasztra. Míg az angol kijelentő mondatok közül csak a tagadószt nem tartalmazó kompatibilis a *too* 'is' additív partikulával, csak a tagadószt tartalmazó kompatibilis az *either* 'sem' negatív polaritású elemmel, amint (15a–b) mutatja, és a tagadószt nem tartalmazó kérdő mondatok csak a *too* 'is' partikulával kompatibilisek, amint (16a–b) mutatja, addig a tagadószt tartalmazó kérdő mondatokba beillesztve mindkét partikula lehet grammatikus, (17a–b) alapján:

- (15) a. Jane's coming too.⁶
Jane.KOP jön.PART is
'Jane is jön.'
- b. Jane's not coming either.
Jane.KOP nem jön.PART sem
'Jane sem jön.'
- (Ladd 1981: 166 (7a–b))
- (16) a. Is Jane coming too?
KOP Jane jön.PART is
'Jane is jön?'
- b. *Is Jane coming either?
KOP Jane jön.PART sem
- (Ladd 1981: 166 (8a–b))
- (17) a. Isn't Jane coming too?
KOP.nem Jane jön.PART is
'Nem jön Jane is?'

⁵ A további lehetséges szórendi változatok bemutatásától, amelyek azonban mind agrammatikus kérdő mondatokat eredményeznének, itt eltekintünk.

⁶ Az idegen nyelvű példák fordítása során használt rövidítések: KOP = kopula, létige, PART = participium, PREP = elöljárószó, EXPL = expletívum, SI = segédige.

b. Isn't Jane coming either?

KOP.nem Jane jön.PART sem

'Nem jön Jane sem?'

(Ladd 1981: 166 (9a–b))

Ladd (1981: 166) szerint (17a) csak olyan kontextusban elfogadható, amelyben ismert, hogy Jane-en kívül jön valaki más,⁷ és a beszélő célja a kérdés feltevésével az, hogy megerősítést kapjon azzal a feltételezésével kapcsolatban, hogy Jane is jön. (17b) viszont csak egy olyan kontextussal kompatibilis, amelyben ismeretes, hogy Jane-en kívül valaki más nem jön,⁸ a beszélő előzőleg azt hitte, hogy Jane jönni fog, a kontextusból azt a következtetést vont le, hogy ő sem jön, és ennek a következtetésnek a helyességére kíván rákérdezni. Más szóval, (17a) úgy tekintendő, mint amely a 'Jön Jane is' pozitív állítás igazságára kérdez rá, (17b) pedig úgy, mint amely a 'Nem jön Jane sem' negatív állítás igazságára. A fenti jelentésmegkülönböztetést Ladd a *külső* vs. *belső tagadás* (*outside* vs. *inside negation*) szakkifejezésekkel jellemzi: az előbbi esetben a tagadás „kívül” van a kérteltetett propozíción, azaz a *not* 'nem' nem propozíció-tagadást jelöl, az utóbbi esetben pedig „belül”. Hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Ladd által bevezetett megkülönböztetés a külső vs. belső tagadás között egyrészt specifikusan az eldöntendő kérdő mondatokra vonatkozik, másrészt pedig szemantikai-pragmatikai alapú, tehát nem a tagadósó szintaktikai pozíciójára utal, hanem a tagadósó interpretációjára. Így nem keverendő össze sem az angolban a tagadósó szintaktikai helyére utaló „magas”, illetve „alacsony” tagadás (*high* vs. *low negation*) fogalmaival, sem pedig a propozicionális (*propositional*, *internal*) vs. nem-propozicionális (*non-propositional*, *external*) tagadás fogalmával. Amint (17a–b) illusztrálja, egy „magas” pozíciójú (azaz a C⁰-ban elhelyezkedő) tagadósót tartalmazó mondat lehet kompatibilis mind a *too*, mind az *either* partikulákkal, ami annak a jele, hogy lehet külső és belső tagadás olvasata is.⁹

A külső vs. belső tagadás közötti megkülönböztetés jogosságát támasztja alá az a tény is, hogy azon lexikális negatív polaritású elemek esetén, amelyeknek nincs pozitív megfelelőjük, az őket tartalmazó mondatoknak csak egy, belső tagadást kifejező olvasata lehet, amint az alábbi példa mutatja:

(18) Aren't you going to lift a finger to help?

KOP.nem te megy.PART PREP emel egy ujj PREP segít

'Nem fogod megmozdítani a kisujjadat sem, hogy segítsél?'

(Ladd 1981: 166 (10))

Ladd szerint (18)-at mondhatja egy olyan beszélő, aki most szembesült azzal, hogy a hallgató nem szándékozik segíteni, a többi jelenlévővel szemben, pl. a hűtőszekrény megmozdításában, de nem használható akkor, amikor a beszélő megerősítést kér azzal a véleményével kapcsolatban, hogy a hallgatónak szándékában áll segíteni. Az, hogy a fenti mondatnak csak a belső, propozíció-tagadást tartalmazó olvasata

⁷ Ez a *too* 'is' által bevezetett előfeltevés.

⁸ Ez az *either* 'sem' által bevezetett előfeltevés.

⁹ Az alábbi angol példa egy „alacsony” pozíciójú tagadósót tartalmaz, amely NegP-ben (vagy I⁰-ban) helyezkedik el:

(i) Is Jane not coming?

'Jane nem jön?'

lehetséges, összhangban van azzal a ténnyel, hogy a fenti *lift a finger* 'felemeli a kisujját' negatív polaritású elemnek propozíció-tagadás hatókörében kell előfordulnia.

Analóg kontrasztot figyelhetünk meg a (13)–(14) alatti magyar mondatok értelmezésében is. (13b) és (14a) csak egy olyan kontextusban elfogadható, amelyben a beszélő előzőleg azt gondolta, hogy János elutazott/elutazik, és most ellenőrizni akarja az elképzelése helyességét. (13a,c) viszont csak egy olyanban elfogadható, amelyben a beszélő azt gondolta, hogy János elutazott, de most a kontextusban bizonyítva látja ennek ellenkezőjét, amit a kérdéssel ellenőrizni akar.

Ladd (1981)-nek, valamint az ő javaslatát továbbfejlesztő Büring–Gunlogson (2000)-nek a különböző alakú eldöntendő kérdő mondatok és a kontextus kompatibilitására vonatkozó elképzeléseit felhasználva Sudo (2013) azt a javaslatot teszi, hogy az eldöntendő kérdő mondatok kétféle eredetű, egymástól bizonyos mértékig független preferenciát tudnak kifejezni. Ezek egyike arra vonatkozik, hogy a kontextusbeli evidenciák mely válaszokat támasztják alá (kontextusbeli evidencián alapuló elfogultság, *contextual bias*), a másik pedig arra, hogy a beszélő előzetes ismeretei, elvárásai melyik választ támasztják alá (episztemikus elfogultság, *epistemic bias*).

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk a fenti szerzők megfelelő megállapításait az angol tagadást nem tartalmazó (pozitív), valamint a külső, ill. belső tagadást tartalmazó (negatív) eldöntendő kérdő mondatok elfogadhatóságára vonatkozó preferenciákkal kapcsolatban. Büring–Gunlogson (2000) szerint a pozitív és a kétféle olvasatú negatív kérdő mondatok elfogadhatósága egy adott kontextusban függ attól, hogy a kontextusba a párbeszédet közvetlenül megelőzően bekerült-e valamilyen olyan bizonyíték, amelyből önmagában, egyéb paraméterektől függetlenül tekintve az eldöntendő kérdésre adott válaszok valamelyikének igazsága következik. Ezek szerint egy tagadást nem tartalmazó, *?p* szerkezetű eldöntendő kérdő mondat, mint pl. (16a), akkor kompatibilis egy kontextussal, ha az utóbbiba újonnan bekerült evidenciákból önmagukból nem következik a *¬p*-nek megfelelő (azaz a tagadást tartalmazó) válasz igazsága (jelen esetben azt, hogy Jane nem jön). Egy külső tagadást (továbbiakban: KT) tartalmazó kérdő mondat, mint pl. (17a), ezzel szemben olyan kontextussal kompatibilis, amelyből önmagából nem következik a *p*-nek megfelelő válasznak (vagyis annak, hogy Jane jön) az igazsága, egy belső tagadást (továbbiakban: BT) tartalmazó mondat, mint pl. (17b) pedig olyannal, amelyből csak a *¬p*-nek megfelelő válasznak (vagyis annak, hogy Jane nem jön) az igazsága következik. A továbbiakban arra a jelenségre, hogy egy kontextusból következik egy eldöntendő kérdésre adott egy bizonyos válasz, úgy is fogunk hivatkozni, hogy a kontextus az adott választ *támasztja alá*.

Sudo (2013) emellett – a korábbi szakirodalomra is támaszkodva – azt állítja, hogy a negatív kérdő mondatok használata az angolban (a KT/BT olvasattól függetlenül) azt is kifejezi, hogy a beszélő előzetes várakozásai (amelyek az ő ismeretein, a vágyain vagy a normákon alapulnak) a pozitív választ támasztják alá. Ez azt jelenti, hogy például (17a–b) használata csak olyan kontextussal kompatibilis, amelyben a beszélő korábban úgy tudta, azt szeretne volna, vagy azt tartotta valaki elvárásainak megfelelőnek, ha Jane eljön. A tagadást nem tartalmazó kérdő mondatok, mint például (16a), ilyen fajta korlátozást nem vezetnek be.

Az alábbi táblázat az angol eldöntendő kérdő mondatok fent ismertetett tulajdonságait összegzi a kontextusbeli evidenciák fajtáival, valamint a beszélő előzetes várakozásaival való kompatibilitásra vonatkozóan:

- (19) Az angol eldöntendő kérdő mondatok és a kontextusbeli evidenciák, valamint a beszélő várakozásai közötti kompatibilitások (Sudo 2013 nyomán)

	kontextusbeli evidencia			beszélő előzetes várakozása		
	<i>p</i> -t támasztja alá	nincs	<i>¬p</i> -t támasztja alá	<i>p</i> -t támasztja alá	nincs	<i>¬p</i> -t támasztja alá
pozitív kérdő mondat (16a)	✓	✓	✗	✓	✓	✓
negatív kérdő mondat – KT (17a)	✗	✓	✓	✓	✗	✗
negatív kérdő mondat – BT (17b)	✗	✗	✓	✓	✗	✗

Sudo (2013) nemcsak az angol eldöntendő kérdő mondatok pozitív és negatív alakú változataira, hanem három különböző japán szerkezet változataira is vizsgálja a fenti típusú preferenciák alakulását, rámutatva arra, hogy a különböző nyelvekben, illetve akár egyazon nyelven belül is eltérhetnek a pozitív, ill. BT és KT olvasatú negatív kérdő szerkezetek által a kontextusbeli evidencia típusára és a beszélő előzetes várakozására vonatkozó preferenciák. Ezen eredmények részletes ismertetésére itt helyhiány miatt nem tudunk kitérni. A magyar eldöntendő kérdő szerkezetekre vonatkozó preferenciákra a 4.1. pontban térünk vissza.

A külső, ill. belső tagadás olvasatok értelmezésével kapcsolatos alapfeltevések ismertetése után a következő pontban azokat a morfoszintaktikai teszteket tekintjük át, amelyek a tagadott kérdő mondatok kétféle olvasatának elkülönítésében lehetnek segítségünkre.

3.2. Morfoszintaktikai tesztek az irodalomban

Büiring és Gunlogson tanulmánya (Büiring–Gunlogson 2000) több olyan morfoszintaktikai tesztet mutat be az angolra és a németre, amelyek alkalmasak az eldöntendő kérdő mondatok KT és BT olvasatainak elkülönítésére, a Ladd (1981) által javasolt *too/either* teszten kívül. Az angol nyelvvel kapcsolatban egyrészt rámutatnak a *no* 'semennyi', ill. *some* 'valamilyen' determinánsok jelentésmegkülönböztető szerepére. Amint (20a–b) illusztrálja, tagadott kijelentő mondatokban csak az előbbi fordulhat elő:

- (20) a. There is no vegetarian restaurant around here.
EXPL KOP semennyi vegetáriánus étterem körül itt
'Nincs a közelben semmilyen vegetáriánus étterem.'
- b. *There isn't some vegetarian restaurant around here.
EXPL KOP.nem valamilyen vegetáriánus étterem körül itt
(Büiring–Gunlogson 2000: 5 (10a))

Kérdő mondatban ugyanakkor mindkét determináns lehetséges:

- (21) a. Is there no vegetarian restaurant around here?
 KOP EXPL semennyi vegetáriánus étterem körül itt
 'Nincs a közelben semmilyen vegetáriánus étterem?'
- b. Isn't there some vegetarian restaurant around here?
 KOP.nem EXP valamilyen vegetáriánus étterem körül itt
 'Nincs a közelben valamilyen vegetáriánus étterem?'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 5 (11a–b))

Büiring–Gunlogson (2000) megfigyelése szerint a (21a) és (21b) közötti interpretációs különbség pontosan megfelel annak, ahogyan Ladd leírta a BT és KT olvasatok közötti jelentéskülönbséget. Azt a tényt, hogy a kétféle determináns és a *too/either* kontraszt ugyanazt a megkülönböztetést jelöli, azzal is alátámasztják a szerzők, hogy a kétféle dimenzióból csak azon elemek kombinálhatók egymással egyazon mondaton belül, amelyek ugyanazzal az olvasattal kompatibilisek:

- (22) a. Is there no vegetarian restaurant either / *too?
 KOP EXPL semennyi vegetáriánus étterem sem is
 'Nincs semmilyen vegetáriánus étterem sem/*is?'
- b. Isn't there some vegetarian restaurant *either / too?
 KOP.nem EXPL valamilyen vegetáriánus étterem sem is
 'Nincs valamilyen vegetáriánus étterem *sem/is?'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 5 (14a–b))

A szerzők a német nyelvre is szolgáltatnak olyan teszteket, amelyekkel a két olvasat elkülöníthető egymástól. Az egyik ezek közül a mondattagadást jelölő *nicht* 'nem' és az *ein* 'egy' határozatlan determináns összeolvadása. Szemben a kijelentő mondatokkal, ahol az összeolvadás egy *kein* determinánssá szükségszerű, amint (23) mutatja, a kérdő mondatok esetében, mint amilyen a (24a–b), a *kein* determináns mellett az össze nem olvadt *nicht ein* változatot is megtaláljuk, és a két szerkezet közötti jelentéskülönbség analóg ahhoz, amit az angol esetében a belső és a külső tagadás esetében megfigyeltünk:

- (23) Es gibt kein / *nicht ein vegetarisches Restaurant in dieser Ecke.
 EXPL van semennyi / nemegy vegetáriánus étterem PREP ez sarok
 'Itt nincs semmilyen/*valamilyen vegetáriánus étterem.'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 4 (9a–b))
- (24) a. Gibt es nicht ein vegetarisches Restaurant in dieser Ecke?
 van EXPL nem egy vegetáriánus étterem PREP ez sarok
 'Nincs itt egy vegetáriánus étterem?'
- b. Gibt es kein vegetarisches Restaurant in dieser Ecke?
 van EXPL semennyi vegetáriánus étterem PREP ez sarok
 'Nincs itt semmilyen vegetáriánus étterem?'
- (Büiring–Gunlogson 2000: 4 (7a–b))

Romero–Han (2004) az alábbi példa segítségével mutatja be, hogy az angol *already* 'már' megjelenése egy negatív kérdő mondatban szintén a KT olvasatot kényszeríti ki:¹⁰

(25) [Egy folyóirat szerkesztőinek beszélgetése 1900-ból:]

A: Szeretném ezt a tanulmányt egy tapasztaltabb lektornak kiküldeni, de olyat választanék inkább, aki már ismeri a szabályainkat.

S: Hasn't Frege already reviewed for us? He'd be a good one.
 SI.nem Frege már lektorált PREP nekünk ő.SI KOP egy jó egy
 'Frege nem lektorált már nekünk? Ő jó lenne.'

(Romero–Han 2004: 619 (27))

A tesztek sorát Repp (2006) egészíti ki a németre vonatkozóan a *nicht* tagadószo és az *auch* 'is' additív partikula relatív pozíciójának vizsgálatával. Amennyiben az additív partikula megelőzi a (kanonikus esetben a mondat végén található) tagadószt, akkor belső tagadással van dolgunk, mint a (26b) esetében, amikor viszont követi, mint (26a) esetében (ami azt jelzi, hogy a tagadószo aktuális pozíciója különbözik a kanonikus pozíciójától), akkor pedig külső tagadással:

(26) a. Kommt Jane nicht auch?

jön Jane nem is
 'Nem jön Jane is?'

b. Kommt Jane auch nicht?

jön Jane is nem
 'Nem jön Jane sem?'

(Repp 2006: 409 10. láb. (i))

A fenti áttekintés után megnézzük, hogy a KT/BT olvasatok azonosítására milyen morfoszintaktikai tesztek állnak rendelkezésre a magyarban.

4. A külső/belső tagadás a magyar tagadószt tartalmazó kérdő mondatokban

4.1. A formai típusok és a KT/BT olvasatok elérhetősége

Amennyiben Ladd (1981)-nek az angolra vonatkozó javaslata nyomán elfogadjuk, hogy az eldöntendő kérdő mondatok KT és BT olvasatainak megkülönböztetésére alkalmas az *is* additív partikulával és a *sem* tagadószóval való kompatibilitás ellenőrzése, akkor megállapíthatjuk, hogy a magyarban a kérdő partikula nélküli, tagadást tartalmazó főmondati eldöntendő kérdő mondatoknak egyaránt van külső és belső tagadásként értelmezett változata, az *-e* partikulát tartalmazó mondatoknak viszont csak az előbbi, amint az alább megismételt (13)–(14) mondatok mutatják:

(27) a. Nem utazott el János sem?

b. Nem utazott el János is?

c. János sem utazott el?

¹⁰ A példa kevésbé lényeges részeinek csak a magyar fordítását közöljük.

- (28) a. Nem utazott-e el János is?
 b. *Nem utazott-e el János sem?
 c. *János sem utazott-e el?

A 3.1. pontban azt állapítottuk meg, hogy a kérdő partikula nélküli és a BT olvasatot egyértelművé tevő *sem* partikulát tartalmazó kérdő mondatok szórendje megfelel a kanonikus tagadott kijelentő mondatok szórendjének (l. (27a,c)), a KT olvasatot egyértelműsítő *is* partikulát tartalmazó -e nélküli kérdő mondatok szórendje pedig egy speciális kontextusban használatos (visszautasítást kifejező) kijelentő mondat szórendjével egyezik meg (l. (27b)). Ez egy fontos párhuzam a propozíció-tagadást kifejező tagadószó kijelentő, ill. kérdő mondati megjelenése és a nem propozíció-tagadást kifejező használatok között.¹¹

Amennyiben az eldöntendő kérdő mondatok KT olvasatában található tagadószó nem propozíció-tagadást fejez ki, akkor a 3.1. pontban ismertetett angol nyelvi adatok alapján adódik az a magyarázat, hogy a szerepe az, hogy jelezze, a beszélő előzetes várakozásai a kérdésre adható pozitív választ támasztják alá. Gyuris (megj. alatt), hasonlóan Sudo (2013)-nak az angolra vonatkozó javaslatához, amellet érvel, hogy ez az interpretáció kiterjesztendő az összes magyar tagadott eldöntendő kérdő mondatban (tehát a BT olvasattal rendelkezőkben is) megjelenő tagadószóra. A BT olvasattal rendelkező eldöntendő kérdő mondatokban a tagadószó emellett propozíció-tagadást is kifejez. A fenti tanulmány szerint az -e megjelenésének a kontextusbeli evidenciákhoz van köze: a partikula azt az előfeltevést vezeti be, hogy a kontextusban nincsenek olyan evidenciák, amelyekből, önmagukban tekintve, a pozitív vagy a negatív válasz következik. A tanulmánynak a kétféle főmondati szerkezet változatainak használatára vonatkozó megállapításait a (19) táblázat alábbi, a magyar nyelvre vonatkozó megfelelője foglalja össze:

- (29) A magyar eldöntendő kérdő mondatok és a kontextusbeli evidenciák, valamint a beszélő várakozásai közötti kompatibilitások (Gyuris megj. alatt nyomán)

	kontextusbeli evidencia			beszélő előzetes várakozása		
	p-t támasztja alá	nincs	¬p-t támasztja alá	p-t támasztja alá	nincs	¬p-t támasztja alá
-e nélküli pozitív kérdő mondat (2)	% ¹²	✓	×	✓	✓	✓
-e nélküli negatív kérdő mondat – KT (9a)	×	✓	✓	✓	×	×
-e nélküli negatív kérdő mondat – BT (9b)	×	×	✓	✓	×	×
-e-s pozitív kérdő mondat (1)	×	✓	×	✓	✓	✓
-e-s negatív kérdő mondat – KT (10a)	×	✓	×	✓	×	×

¹¹ Repp (2006: 397–423) a németre vonatkoztatva szintén kiemeli a kijelentő mondatokban a visszautasítást és a kérdő mondatokban a KT olvasatot kifejező tagadószó szerkezeti helye közötti párhuzamot.

¹² A beszélők egy része a jelzett kontextusban elfogadja a kérdéses alakot, mások viszont nem. Itt helyhiány miatt nem áll módunkban a lehetséges magyarázatokat ismertetni, a részletesebb tárgyalásért l. Gyuris (megj. alatt)-t.

A következő pontban áttekintünk néhány olyan új morfoszintaktikai tesztet, amelyek segítségével a KT és BT olvasatok megkülönböztethetők egymástól.

4.2. Tesztek a KT és BT olvasatok elkülönítésére

4.2.1. Inverzió hiánya

A fentiekben olyan tagadott kérdő mondatokon mutattuk be a KT és BT interpretációk közötti különbséget, amelyekben az igeikötő az ige mögött helyezkedett el, csakúgy, mint a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban. Tekintsük most az alábbi szituációt:

- (30) [Kontextus: hamarosan kezdődik az értekezlet, amit *A* tart a kollégáknak, *B* az egyik résztvevő.]

A: Mari elutazik, ezért nem jön, mindenki másra számított, bár Jánost még nem láttam.

- B: i) Nem utazik el ő is?
 ii) Nem elutazik ő is?
 iii) Nem utazik-e el ő is?
 iv) Nem elutazik-e ő is?
 v) Nem-e elutazik ő is?

A fenti kontextusban azt a célt, hogy a *B* beszélő rákérdezzen a 'János is elutazik' állítás igazságára, amit ő a beszélgetés előtt igaznak tartott, és ezáltal felhívja a beszélgetőtárs figyelmét arra a lehetőségre, hogy az állítás igaz, nemcsak a (30Bi) alatti, igeikötő-ige inverziót tartalmazó mondattal lehet kifejezni, hanem a (30Bii) alatti, inverzió nélküli mondattal is. Sőt, alkalmas erre a (30Biii) alatti, inverziót és -e-t tartalmazó mondat, valamint ennek inverzió nélküli, (30Biv) alatti változata is. Bizonyos beszélők (köztük a cikk szerzője), még az (30Bv) alatti változatot is elfogadhatónak találják az adott kontextusban, ahol az -e partikula a tagadószóhoz kliticizálódik.¹³ Az utóbbi mondat elfogadhatóságának megítélését természetesen erősen befolyásolja a *nem-e* szerkezettel kapcsolatos nyelvművelői tiltás, így ezzel kapcsolatban nehéz megbízható adatokat gyűjteni.

Azt a kommunikációs célt, hogy a beszélő egy tagadószerű kérdéssel annak a feltételezésének ad hangot, hogy az arra adható pozitív válasz igaz, az *is* jelenlétével együtt az előző pontban a KT-olvasat jellemzőjének tekintettük. (30) tehát azt mutatja, hogy az igeikötő-ige inverzió hiánya a KT interpretációt megengedi.

Vessük össze a fenti adatokat az alábbiakkal:

¹³ Azzal kapcsolatban megbízható információkat nyerni, hogy mi a (30)-ban bemutatott szerkezetek interpretációja, és pontosan milyen kontextusokban használhatók, csak olyan kísérletek segítségével lehet, amelyek a kontextus egyes tulajdonságainak aprólékos manipulációjára épülnek. Bár ilyen kísérletek tervezése és kivitelezése folyamatban van, a jelen tanulmányban szereplő megállapítások elsősorban a szerző intuícióit tükrözik.

(31) [Kontextus: *A*, a tanszékvezető beszélget *B*-vel, a tanszék egyik dolgozójával.]

- A: Nem fog minket senki képviselni a bécsi konferencián, Péter ugyanis nem tud elutazni.
 B: i) Nem utazik el János sem?
 ii) *Nem utazik-e el János sem?
 iii) *Nem elutazik János sem?
 iv) *Nem elutazik-e János sem?
 v) *Nem-e elutazik János sem?

A fenti párbeszédben *B* célja az, hogy rákérdezzen annak az állításnak az igazságára, hogy 'Nem utazik el János sem'. Mivel a tagadó (negatív polaritású) válasznak megfelelő propozícióra való rákérdezést a *sem* megjelenésével együtt fent a BT olvasat jellemzőiként azonosítottuk, és megállapítottuk, hogy az *-e-s* tagadott kérdő mondatoknak nincs belső tagadás olvasatuk, (30Bii) és (30Biv–v) rosszul formáltsága már az eddigiekből következik. (30Biii) rosszul formáltsága többek között azzal lehet összefüggésben, hogy a szórendje nem lehet azonos egyetlen kijelentő mondat szórendjével sem. Ez még egyszer azt mutatja, hogy a BT olvasat inkompatibilis az inverzió hiányával.

Az a tény, hogy a KT olvasatok kompatibilisek a nem invertált ige-igekötő szerkezettel, véleményem szerint arra világít rá, hogy ezekben a szerkezetekben a tagadószó magasabb pozícióban helyezkedik el, mint a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban és a belső tagadás olvasattal rendelkező kérdő mondatokban. A (32) alatti példák egyrészt azt mutatják, hogy ez, szemben a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban szereplő tagadószókkal (l. É. Kiss (2002)-t), a disztributív preverbális kvantorokat is megelőzheti, a (33) alattiak pedig azt, hogy a KT olvasatú tagadószó a magyar mondat topik mezőjének elemei között is előfordulhat, hasonlóan a mondathatározói szerepű adverbiumokhoz, bár, amint (33c) illusztrálja, a legmagasabb topiknál nem lehet magasabban:

- (32) a. Nem legalább három gyereknek kellett meghívnia mindenkit?
 b. Nem legalább három gyerek olyan, hogy fellök mindenkit?¹⁴
 (33) a. Mari Jánossal nem az előadást nézte meg?
 b. Mari nem Jánossal az előadást nézte meg?
 c. *Nem Mari Jánossal az előadást nézte meg?

Azt a nézetet, hogy a tagadószót tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok közül legalább az inverzió nélküli, és így kötelezően KT olvasatúakban a tagadószó a topik mezőben helyezkedik el (l. pl. a fenti (30Bii–iv) példákat), az is alátámasztja, hogy kiejtéskor itt a tagadószót hallhatóan nagyobb szünet követi, mint a kanonikus tagadott kijelentő mondatokban. Ez egybecseng É. Kiss (2002) azon megállapításával, hogy a magyar mondat topik és predikátum részei között kiejtésben szünet található.

¹⁴ Köszönöm a tanulmány egyik névtelen lektorának, hogy a (32a–b) példákat javasolta a cikkben eredetileg szereplő példák helyett. Ő hívta fel a figyelmet arra, hogy ilyen, modális kifejezést tartalmazó, ill. összetett mondatok sokkal elfogadhatóbbak, mint az olyanok, ahol a tagadószó és az azt követő disztributív kvantorkifejezés egyszerű mondatban található. A lehetséges magyarázatokra e helyütt nem áll módomban kitérni.

Azzal kapcsolatban, hogy az inverziót tartalmazó kérdő mondatok kiejtésében megfigyelhetők-e prosódiai különbségek aszerint, hogy a beszélő KT vagy BT interpretációt kódol a mondattal, mérések nélkül nem foglalhatunk állást. Amennyiben ezen mondatok kiejtésében is találunk szignifikáns különbségeket, az egy fontos érvet szolgáltatna amellett, hogy a tagadószt minden külső tagadásként értelmezett mondatban a topik mezőbe pozicionáljuk.

Amint Surányi (2003) a (34) példa segítségével illusztrálja, kijelentő mondatokban is előfordul, hogy a tagadószo inverzió nélküli igekötős igét előz meg:

(34) Nem bement hozzájuk, hanem levelet küldött nekik.

(Surányi 2003: 114 13. láb.)

A szerző a fenti mondat „felső” pozíciójú tagadószavát a mondat predikátum-része legmagasabb funkcionális projekciójához adjungált pozícióban képzelel el (amely így elhelyezkedhet a szintén adjunktumnak tekintett preverbális kvantorkifejezésektől és topikoktól balra is), és úgy elemzi, mint amely a Horn (1985; 1989) által *metanyelvi tagadás*nak nevezett operációt fejezi ki (l. a 4. lábjegyzetet). Fontosnak tartom e helyütt hangsúlyozni, hogy annak ellenére, hogy a magyarban (más nyelvekhez hasonlóan, l. a 11. lábjegyzetet) a Horn által metanyelvi tagadásnak, mások által visszautasításnak (*denial*) nevezett beszédaktust kifejező kijelentő mondatok és a KT olvasattal bíró bizonyos eldöntendő kérdő mondatok formai jegyei között találunk hasonlóságokat, a KT olvasatú kérdő mondatok szemantikai/pragmatikai tulajdonságai nem vezethetők le a visszautasításként értelmezett, inverzió nélküli kijelentő mondatok formai és jelentéstani tulajdonságaiból. Egyrészt, amint a fentiekben láttuk, a KT olvasatot az inverziót tartalmazó -e nélküli, valamint -e partikulás kérdő mondatok esetében is megtaláljuk. Másrészt, a KT olvasatú kérdő mondatok semmi esetre sem arra kérdeznek rá, hogy a beszélő vissza akar-e utasítani egy korábbi, valamelyik lehetséges válasznak megfelelő megnyilatkozást.

A fentihez hasonló szerkezetű (35) mondat elemzésekor Surányi (2010) a tagadószonak a propozíció-tagadás kifejezését tulajdonítja, de emellett egy „kontrasztív”-nak nevezett jelentésmozzanatot is rendel hozzá:¹⁵

(35) Nem elemelezte a cikket (hanem megírta a jelentést).

(Surányi 2010: 90 (26))

Véleményem szerint a fenti példában a kontrasztív interpretáció nem a tagadószonak köszönhető, hanem annak, hogy az igei kifejezés fókuszálva van (prosódiai eszközökkel, hiszen az ige nem mozgatható fókuszpozícióba, l. É. Kiss (2002)-t és Kenesei (1998)-t). Így egy alternativahalmazt vezet be (l. Rooth (1985)-t), amelynek tagjaival kontrasztba állítódik. Amennyiben feltesszük, hogy a fókusz egzisztenciális előfeltevést vezet be, azaz (35) előfeltevése az, hogy a mondat alanyának megfelelő személy csinált valami specifikus dolgot a kérdéses időpontban, akkor a mondat zárójel nélküli részéből nemcsak az következik, hogy az adott személy nem emaillezte el a cikket, hanem az is, hogy más releváns dolgot csinált.

Hasonlóan, (35) kérdő mondati megfelelője esetén, amit (36) alatt találunk, feltehetjük, hogy fókuszált VP-vel van dolgunk, ami egzisztenciális előfeltevést vezet be:

¹⁵ „This adjunct use of negation does not simply express a negated proposition; its use is contrastive.” (Surányi 2010: 90)

(36) Nem emailezte a cikket?

Ez azt jelenti, hogy (36) kimondása valójában a következő kérdés feltevésével ekvivalens:

(37) (A releváns dolgok közül) nem az történt, hogy emailezte a cikket?

Hasonlítsuk össze most (36) és – a *sem* jelenlétének köszönhetően – egyértelműen BT olvasatú megfelelője, (38) interpretációját:

(38) Nem emailezte el a cikket sem?

(29) szerint (38) csak olyan kontextusokkal lehet kompatibilis, ahol az evidenciák, önmagukban tekintve, támogatják a 'Nem emailezte el a cikket' proposíció igazságát, de (36) olyanokkal is, amelyekben az evidenciák sem az előbbi, sem pedig az 'Emailezte a cikket' proposíció igazságát nem támogatják önmagukban. Képzeljünk el egy olyan kontextust, amely önmagában támogatja a 'Megírta a jelentést' alternatív proposíció igazságát. Egy ilyen kontextusban elhangozhat a (36) alatti kérdés, amennyiben a beszélő abból a feltételezésből indul ki, hogy a két alternatív pozitív proposíció nem lehet egyszerre igaz. Természetesen a beszélgetőtárs ebben a kontextusban is válaszolhat a *de* felelő partikulával a kérdésre, ami azt is jelenti, hogy a két alternatíva a valóságban nem zárja ki egymást.

A fentiek alapján a (30Bii)-höz és a (36)-hoz hasonló, inverzió nélküli, KT olvasatú kérdő mondatok esetében a negáció magasabb pozíciója magyarázható azzal, hogy ez valójában egy fölöttes, *Nem az történt, hogy...*, *Nem az a helyzet, hogy...* vagy *Nem az van, hogy...* alakú mátrixmondat maradéka (amelyben a *nem* ugyanakkor már belső tagadásként értelmezendő), és a kérdő mondat többi része a fenti főmondat alá beágyazott kijelentő mondatnak felel meg.¹⁶

Annak következtében, hogy a fentiek alapján megkülönböztetjük a tagadószó kétféle interpretációját, arra számítunk, hogy egy kérdő mondaton belül egyszerre is előfordulhatnak, amit például (39Bi–ii) illusztrál:¹⁷

(39) A: Úgy tudtam, hogy János konferencián van, de ott áll az autója a parkolóban.

B: i) Nem nem utazott el?

ii) Nem-e nem utazott el?

A következő pontban egy újabb tesztet javasolunk a külső és belső tagadás elkülönítésére, amely a *még* és a *már* adverbiumok előfordulásához kötődik.

¹⁶ Az inverzió nélküli tagadósós eldöntendő kérdő mondatok fenti parafrázisát (részletes indoklás nélkül) megtaláljuk Kálmán (2001: 101)-ben. A vonatkozó fejezet szerzője Trón Viktor.

¹⁷ Surányi (2003: 116) olyan kijelentő mondatokat elemez, amelyek az alábbihoz hasonlóan két tagadó partikulát tartalmaznak:

(i) Nem nem jött el, hanem meghalt.

(Surányi 2003: 116 15. lábj.)

A szerző a „felső” pozíciójú partikulának itt is a metanyelvi tagadás funkcióját tulajdonítja.

4.2.2. A még és a már adverbiumok

Tekintsük az alábbi kérdőmondat-sorozatokat, amelyek mindegyike az *alszik* folyamat-igét tartalmazza:¹⁸

- (40) a. Nem alszik Mari is/sem még?
 b. Még nem alszik Mari *is/sem?
 c. Nem alszik-e Mari is/*sem még?
 d. Még nem alszik-e Mari *is/*sem?
- (41) a. Nem alszik Mari is/sem már?
 b. Már nem alszik Mari *is/sem?
 c. Nem alszik-e Mari is/*sem már?
 d. Már nem alszik-e Mari *is/*sem?

A fenti mondatok jólformáltságát három tényező befolyásolja: i) a *még/már* határozószók helyzete (mondatkezdő vagy ige mögötti),¹⁹ ii) az *-e* partikula jelenléte, és iii) az *is/sem* partikulák jelenléte. Mivel az utóbbi két tényező összefüggéseiről már beszélünk, koncentráljunk a *még/már* adverbiumok helyzetére. (40a)–(41a) azt mutatja, hogy az *-e* nélküli kérdő mondatok mindkét olvasata kompatibilis az ige mögötti adverbiummal, (40b)–(41b) pedig azt, hogy ezeknek csak a BT olvasata kompatibilis a mondatkezdő helyzetű adverbiummal. Mivel az *-e*-s kérdő mondatoknak csak KT olvasatuk van, a (40c)–(41c) mondatok azt mutatják, hogy ezek az olvasatok megőrződnek a határozószó ige mögötti pozíciója esetén, de annak mondatkezdő pozíciója esetén már nem, ezért lesz (40d)–(41d) minden változata agrammatikus. Az a tény, hogy a (40b,d) és (41b,d) mondatoknak nem lehet KT olvasata, annak lehet a következménye, hogy a határozószót követő tagadósó kötelezően az előbbi hatókörébe kerül, a KT olvasat pedig csak abban az esetben állhat elő, ha a tagadósót nem dominálja semmilyen operátor a szerkezetben. Ezek az adatok szintén azt mutatják, hogy a KT olvasat a tagadósó egy „magasabb” pozíciójához köthető, mint a BT olvasat.

Az *alszik* ige helyett, amely egy olyan cselekvést/folyamatot jelöl, amelynek a kezdő és a végpontja is lehet a várakozásokhoz képest korai vagy késői, az állapotváltozást kifejező *megérkezik* ige jelentésében csak egy kitüntetett időpont van kódolva, az állapotváltozás időpontja. Azt, hogy az állapotváltozás időpontja korai, a *már* adverbium, azt pedig, hogy az állapotváltozás időpontja késői, a *még nem* szerkezet fejezi ki, amelyben a tagadósó ige- vagy VP-tagadást fejez ki (azaz jelentése a logikai tagadásnak felel meg). A fentiekre tekintettel nem várjuk, hogy a *még* adverbiumot tartalmazó szerkezeteknek legyen KT olvasata (hiszen a tagadósónak itt kötelezően propozíció-tagadás olvasata kell, hogy legyen), a *már*-t tartalmazó szerkezeteknek pedig BT olvasata. Az alábbi példák, ahol az *is* inkompatibilis a *még* adverbiumot tartalmazó változatokkal, a *sem* pedig a *már*-t tartalmazó változatokkal, igazolják a feltételezéseinket:

¹⁸ A jelen esetben külön kell hangsúlyoznunk, hogy főmondatokról beszélünk, mert a megfelelő beágyazott kérdő mondatokra vonatkozó jólformáltsági ítéletek eltérhetnek az alábbiaktól.

¹⁹ A (40a,c) és a (41a,c) mondatokra vonatkozó grammatikalitási ítéletek nem változnak meg, ha a mondatvégi *már/még* adverbiumokat közvetlenül ige utáni pozícióba helyezzük.

- (42) a. Nem érkezett meg Mari *is/sem még?
 b. Még nem érkezett meg Mari *is/sem?
 c. Nem érkezett-e meg Mari *is/*sem még?
 d. Még nem érkezett-e meg Mari *is/*sem?
- (43) a. Nem érkezett meg Mari is/*sem már?
 b. Már nem érkezett meg Mari *is/*sem?
 c. Nem érkezett-e meg Mari is/*sem már?
 d. Már nem érkezett-e meg Mari *is/*sem?

A következő pontban egy harmadik lehetőséget mutatunk be a KT és BT olvasatok elkülönítésére, amely a *vala*-indefinitek előfordulásához kötődik.

4.2.3. *Vala-indefinitek*

Szabolcsi (2002) mutat rá arra, hogy a *vala*-indefinitek (az angol *some*-indefinitekhez hasonlóan) nem kerülhetnek azonos tagmondatban megjelenő propozíció-tagadás hatókörébe, azaz a (44) alatti példa válaszában a *valaki* csak egy specifikus személyt jelölhet:

- (44) A: Milyen hibát követett el János?
 B: Nem értesített valakit. (Szabolcsi 2002: 220 (8))

Az alábbi példában a tagadószó és az indefinit kifejezés nem ugyanazon tagmondat összetevője, így a *valakit* specifikus és nonspecifikus olvasatot is kaphat:

- (45) Nem hiszem, hogy János értesített volna valakit. (Szabolcsi 2002: 220 (9))

Amint Gärtner–Gyuris (2012) rámutat, egy a (44B)-nek megfelelő kérdő mondatban a *valakit* egyaránt kaphat nonspecifikus és specifikus olvasatot is. Az indefinit kifejezés nonspecifikus olvasatának megfelelő parafrázist (46a), a specifikus olvasatának megfelelő átfogalmazást (46b) tartalmazza:

- (46) János nem hívott fel tegnap valakit?
 a. Nem volt olyan személy, akit János felhívott?
 b. János nem hívott fel tegnap egy bizonyos személyt?
 (Gärtner–Gyuris 2012: 401 (25))

Figyeljük meg azonban, hogy a specifikus/nonspecifikus olvasatok közötti megkülönböztetés nem esik egybe a KT/BT olvasatokkal. Amikor az indefinit kifejezés szándékolt olvasata nonspecifikus, akkor nem kerülhet propozíció-tagadás hatókörébe: ez akkor teljesül, ha a tagadószó nem propozíció-tagadást hanem külső tagadást fejez ki. A specifikus olvasattal rendelkező indefinit kifejezés hatóköre viszont eleve független a tagadószóétól, ezért ebben az esetben a tagadószó külső és belső tagadást egyaránt jelölhet. Tehát az adódó általánosítás az, hogy amennyiben egy *vala*-indefinitnek egy tagadószót tartalmazó eldöntendő kérdő mondatban nonspecifikus olvasata van/lehet, akkor a tagadószó külső tagadást jelöl. Az alábbi példák illusztrálják, hogy a *vala*-indefinitek mind az *is*-sel, mind a *sem*-mel kombinálhatóak egy mondaton belül:

- (47) a. János nem hívott fel tegnap is valakit?
 b. János nem hívott fel tegnap sem valakit?

A következő pontban néhány további megfigyelést teszünk a tagadószt és az -e partikulát tartalmazó kérdő mondatok jelentéséről.

4.3. További megfigyelések a tagadószt és -e kérdő partikulát tartalmazó kérdő mondatok jelentésével kapcsolatban

Tekintsük ismét az -e kérdő partikulát és a *nem* tagadószt tartalmazó, (28) alatti kérdő mondatokat, amelyeket alább megismétlünk:

- (48) a. Nem utazott-e el János is?
 b. *Nem utazott-e el János sem?
 c. *János sem utazott-e el?

A (48a) és (48b,c) közötti grammatikalitási kontrasztot, vagyis azt, hogy az -e miért csak KT olvasattal kompatibilis, megkísérelhetjük megmagyarázni Simoncsics (2003) javaslatára alapozva. Utóbbi szerző szerint

„[a]mi az -e (<-é) kérdőpartikula etimológiáját illeti, nem kétséges, hogy ez az uráli *e- tagadó ígető maradványa, amelyről a szakma azt hitte, hogy kiveszett. Ez a tagadóige a megelőző állítással együtt alakítja ki az eldöntendő kérdést, amelynek szemantikai szerkezetét úgy szimbolizálhatjuk, hogy + ∨ – (szavakkal: 'Igen vagy nem?'). Hasonló szerkezet más uráli nyelvekben is található, vö. a vogul -a kérdő partikulával [...]” (Simoncsics 2003: 240–241).²⁰

Az egyik magyarázati lehetőség a következő. Ha az -e kérdő partikulának egy olyan *M* kijelentő mondatba helyezése révén, amelynek propozicionális tartalma *p*, egy '*p* vagy $\neg p$?' alakú választó kérdő mondatból megegyező interpretációjú kérdő mondat jön létre, akkor a partikulának egy olyan *N* kijelentő mondatba való helyezése révén, amelynek propozicionális tartalma $\neg p$, és így egy *nem* tagadó partikulát is tartalmaz, egy ' $\neg p$ vagy $\neg\neg p$?' alakú választó kérdő mondatból megegyező interpretációjú kérdő mondat kell, hogy létrejöjjön. Mivel $\neg\neg p$ ekvivalens *p*-vel, a két választó kérdő mondat jelentése ekvivalens, tehát blokkolódik az a kérdő mondati alak, amelyben a *nem* logikai (belső) tagadást fejez ki. A *nem*-nek azonban ettől függetlenül áll rendelkezésre a kérdő mondatokban a KT olvasata. Ez azt jelenti, hogy ha egy -e-s kérdő mondatban egy *nem* tagadó partikula található, az a logikai (belső, propozíció-) tagadástól különböző interpretációt, vagyis a KT olvasatot fogja kifejezni. Szabolcsi (2015) (Simoncsicstól függetlenül) szintén amellett érvel, hogy az -e partikulás kérdő mondatok interpretációja megegyezik a '*p* vagy nem *p*' alakú választó kérdésekével.

A fenti magyarázattal kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy a mai magyar nyelvben a '*p* vagy nem *p*?' alakú választó és az -e partikulás kérdő mondatok a legtöbb konkrét szituációban nem cserélhetők fel egymással (Gyuris megj. alatt).

Az -e kérdő partikulát és tagadószt tartalmazó kérdő mondatok interpretációjára vonatkozó fenti megkötések emlékeztetnek a kínai *A-nem-A* szerkezetű választó típusú kérdésekkel kapcsolatban megfigyeltre: Li–Thompson (1981: 532) szerint ezekben az *A* összetevő nem tartalmazhat tagadószt. A párhuzamot az is erősíti,

²⁰ Az -e etimológiájával kapcsolatban Rédei (1986–1991) fogalmazza meg először, hogy az egy uráli tagadó partikulából származik, amely egy tagadó igévé alakult.

hogy a fenti szerzők szerint az *A-nem-A* szerkezetű kérdéseket csak neutrális kontextusban lehet használni, ahol a beszélőnek nincs várakozása azon proposíció igazságával kapcsolatban, amire rákérdez (Li–Thompson 1981: 550).

A BT olvasatú tagadószó és az *-e* kérdő partikula inkompatibilitásával kapcsolatban ugyanakkor fel kell hívunk a figyelmet egy érdekes kivételre, amelyről eddig nem ejtettünk szót. A (49)–(50) alatti szövegrészek utolsó kérdő mondataiban ugyanis, amelyek a Magyar Nemzeti Szövegtárból (MNSZ, Oravecz–Váradi–Sass 2014; Oravecz–Sass–Váradi 2015) származnak, és a tagadószót és az *-e* partikulát egyszerre tartalmazzák, a tagadószó a preferált értelmezésnek megfelelően a BT olvasatot kódolja, mivel a kérdő mondatok közül mindkettő egy tagadott proposíció ('Csakugyan nem olyan asszony, ...', 'Tényleg nem áldozat az, ...') igazságára kérdez rá:

- (49) Nem olyan asszony, amilyen ennek a családias fiúnak való – mondták az ismerősök, s mondtuk majdnem mi is az imént. De csakugyan nem olyan-e?
- (50) Mert Csáky Andrásnak igaza van: az áldozat kifejezés alatt mi eddig mindig azokról beszéltünk, akiket megfigyelték, akiknek a magánéletében vájkáltak. De vajon tényleg nem áldozat-e az, akit zsarolás útján szerveztek be, akit zsarolással kényszerítettek arra – vagy akár veréssel ebben a konkrét esetben –, hogy együttműködjenek?

A kontraszt kedvéért mutatjuk be az (51)–(52) alatti szövegrészeket, ahol a kérdő mondatok pozitív proposíciók igazságára ('Hősnő volt Déryné', ill. 'Volt valami világvárosiasan nyílt és merész Ozora fekvésében') kérdeznek rá:

- (51) De az a Déryné eltűnt a Horváth-kertből, felröppent a szomszédos cukrászda cégtáblájára. Csakugyan túl cukros volt. Szobornak. Ez pedig itt igazi hősnő. De vajon nem az volt-e Déryné csakugyan?
- (52) De *nem* volt-e valóban valami világvárosiasan nyílt és merész Ozora fekvésében?

Első pillantásra úgy tűnik, hogy a (49)–(50) példák azt mutatják, teljesen helytelen volt az a fenti megállapításunk, amely szerint *-e* partikulás kérdő mondatban a tagadószó nem fejezhet ki logikai/belső tagadást. A példák alaposabb szemügyre vétele után azonban egy fontos különbséget vehetünk észre a (49)–(50) alatti szövegek utolsó mondatai és a tanulmány eddigi összes olyan kérdő mondata között, amelyek egyaránt tartalmazták a *nem* tagadószót és az *-e* kérdő partikulát. Ez a különbség abban áll, a (49)–(50) alatti mondatokban a *nem* tagadószó egy-egy adverbium (*csakugyan*, ill. *tényleg*) hatókörében található, míg az eddig vizsgált példák nem tartalmaztak egyéb operátor-kifejezést. Ez azt mutatja, hogy azt a szabályt, amely az *-e* partikulás kérdő mondatokban a *nem* tagadószó értelmezésére vonatkozik, pontosítanunk kell, mégpedig a következő módon:

- (53) A magyar *-e* kérdő partikulát és a *nem* tagadószót egyaránt tartalmazó kérdő mondatokban a tagadószó csak akkor fejezheti ki a KT olvasatot, ha nincs a mondatban olyan operátor-kifejezés (pl. adverbium), amely azt a felszínen k-vezérli.

Tekintettel arra, hogy a magyar mondat ige előtti tartományában az összetevők lineáris sorrendje megfelel a k-vezérlési viszonyoknak, (53)-ból következik, hogy a KT olvasatú tagadószt nem előzheti meg másik operátor. Mivel ebben a tartományban a felszíni struktúra k-vezérlési viszonyai határozzák meg a hatóköri viszonyokat, ez azt jelenti, hogy a KT olvasatú tagadószó nem kerülhet másik operátor hatókörébe. Ez a követelmény egybecseng azokkal a szakirodalmi javaslatokkal, amelyek a KT olvasatú tagadószót nem propozíció-szintű, hanem illokúciós (beszédaktus-) operátornak tekintik (l. pl. Krifka (2015; megj. alatt), szemben pl. Romero–Han (2004) elképzelésével), amelyek nem léphetnek interakcióba az előbbiekkal. A *nem* tagadószónak a 4.2.2. pontban megfigyelt azon tulajdonsága, hogy a *még/már* határozószókat követve csak BT olvasatot kaphat, ugyanezt a jelenséget illusztrálta.²¹

5. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban áttekintettük a tagadószót tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok interpretációjának néhány speciális kérdését. Ismertettük a Ladd (1981) által a megfelelő angol mondatokra bevezetett megkülönböztetés lényegét, amely szerint a kérdéses szerkezetekben a tagadószó ún. külső, ill. belső tagadást is jelölhet, valamint a legfontosabbakat azon morfoszintaktikai tesztek közül, amelyeket az irodalomban a kétféle olvasat elkülönítésére javasoltak. Ezt követően megvizsgáltuk a kétféle (-e partikulás, ill. partikula nélküli) magyar főmondati eldöntendő kérdő mondatok interpretációs tulajdonságait. Megállapítottuk, hogy míg az emelkedő-eső dallamú szerkezet mind a külső, mind pedig a belső tagadás olvasatokkal kompatibilis, az -e partikulát tartalmazó változat (alapesetben) csak az előbbivel. Végezetül bevezettünk néhány olyan morfoszintaktikai tesztet, amelyek segítségével a kétféle olvasat elkülöníthető egymástól a magyarban, és rámutattunk néhány további olyan grammatikai tulajdonságra, amelyek az egyes olvasatok elérhetőségét befolyásolják.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton kívánok köszönetet mondani a tanulmány két névtelen lektorának az első változathoz fűzött kritikai megjegyzéseikért. A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatta, a K 115922 nyilvántartási számú támogatási szerződés alapján („A kérdő mondatok és (speciális) használataik nyelvtana és pragmatikája”).

Hivatkozások

- Büiring, Daniel – Christine Gunlogson 2000. *Aren't Positive and Negative Polar Questions the Same?* Kézirat. UCLA, UCSC.
É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.

²¹ Annak a kérdésnek a vizsgálata, hogy a (49)–(50) alatti példákkal szemben, ahol egy -e kérdőszós mondatban a tagadószót megelőző adverbium a tagadószó BT olvasatát ki tudja kényszeríteni (amely az adverbium hiányában nem áll az -e-s kérdő mondatok rendelkezésére), a fenti (40d)–(41d) mondatokban a tagadószót megelőző *még* és *már* adverbium miért nem tudja ugyanezt az olvasatot kikényszeríteni, későbbi kutatások tárgya lesz.

- É. Kiss, Katalin 2009. Negative quantifiers in Hungarian. In Marcel Den Dikken – Robert M. Vago (szerk.) *Approaches to Hungarian Volume 11: Papers from the 2007 New York Conference*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 65–94.
- Gärtner, Hans-Martin – Beáta Gyuris 2012. Pragmatic markers in Hungarian: Some introductory remarks. *Acta Linguistica Hungarica* 59/4:387–426.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1984. *Studies on the Semantics of Questions and the Pragmatics of Answers*. Doktori értekezés. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Gyuris, Beáta megj. alatt. New perspectives on bias in polar questions: a study of Hungarian -e. *International Review of Pragmatics*.
- Hamblin, Charles L. 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10/1:41–53.
- Horn, Laurence R. 1985. Metalinguistic negation and pragmatic ambiguity. *Language* 61/1:121–174.
- Horn, Laurence R. 1989. *A Natural History of Negation*. Chicago: Chicago University Press.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan 1*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 6). Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kenesei, István 1998. Adjuncts and arguments in VP-focus in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45/1–2:61–88.
- Kenesei, István – Robert Michael Vago – Anna Fenyvesi 1998. *Hungarian*. London: Routledge.
- Kornai, András – László Kálmán 1988. Hungarian sentence intonation. In Harry van der Hulst – Norval Smith (szerk.) *Autosegmental Studies on Pitch Accent*. Dordrecht: Foris. 183–193.
- Krifka, Manfred megj. alatt. Negated polarity questions as denegations of assertions. In Chungmin Lee – Ferenc Kiefer – Manfred Krifka (szerk.) *Contrastiveness in Information Structure, Alternatives and Scalar Implicatures*. Berlin: Springer.
- Krifka, Manfred 2015. Bias in commitment space semantics: Declarative questions, negated questions, and question tags. *Semantics and Linguistic Theory* 25:328–345.
- Ladd, D. Robert 1981. A first look at the semantics and pragmatics of negative questions and tag questions. *Proceedings of Chicago Linguistic Society* 17:164–171.
- Ladd, D. Robert 1996. *Intonational Phonology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Li, Charles N. – Sandra A. Thompson 1981. *Mandarin Chinese*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Oravecz Csaba – Sass Bálint – Váradi Tamás 2015. Mennyiségből minőséget. Nyelvtechnológiai kihívások és tanulságok az MNSz új változatának elkészítésében. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.) *MSZNY 2015. XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress. 109–121.
- Oravecz, Csaba – Tamás Váradi – Bálint Sass 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. *Proceedings of LREC 2014*. 1719–1723.

- Rédei, Károly (szerk.) 1986–1991. *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Repp, Sophie 2006. ¬(A&B). Gapping, negation and speech act operators. *Research on Language and Computation* 4/4:397–423.
- Romero, Maribel – Chung-Hye Han 2004. On negative Yes/No questions. *Linguistics and Philosophy* 27/5:609–658.
- Rooth, Mats 1985. *Association With Focus*. Doktori értekezés. Amherst: University of Massachusetts.
- Sandt, Rob van der 1991. Denial. *Proceedings of Chicago Linguistic Society* 27:331–344.
- Simoncsics Péter 2003. Egy uráli párhuzamosság: a nyenyec költői dikció *ngey* (*ngæy*) töltőeleme és a magyar -É szintaktomorféma. *Nyelvtudományi Közlemények* 100:238–244.
- Sudo, Yasutada 2013. Biased polar questions in English and Japanese. In Daniel Gutzmann – Hans-Martin Gärtner (szerk.) *Beyond Expressives: Explorations in Use-Conditional Meaning*. Leiden: Brill. 277–297.
- Surányi, Balázs 2003. *Multiple Operator Movements in Hungarian*. Doktori értekezés. Utrecht: LOT.
- Surányi, Balázs 2010. *Freedom of Word Order and Domains for Movement: A Flexible Syntax of Hungarian*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest: MTA.
- Szabolcsi, Anna 2002. Hungarian disjunctions and positive polarity. In István Kenesei – Péter Siptár (szerk.) *Approaches to Hungarian 8. Papers from the Budapest Conference*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 217–239.
- Szabolcsi, Anna 2015. What do quantifier particles do? *Linguistics and Philosophy* 38/2:159–204.
- Varga László 1994. A hanglejtés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 468–549.

A szerzőről

Gyuris Beáta az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a formális szemantika és a pragmatika. Kutatásai az információs szerkezet, a kvantorhatókör, a prozódia, a pragmatikai jelölők, valamint a mondatfajták és az általuk kifejezett beszédaktusok interakcióit vizsgálják. *The Semantics of the Contrastive Topic in Hungarian* címmel monográfiát jelentetett meg, szerzőtársakkal közösen pedig egyetemi tankönyvet *Formális szemantika* címmel.

Elérhetősége: gyuris.beata@nytud.mta.hu

Szemle, ismertetés

Bárány Tibor – Zvolenszky Zsófia – Tózsér János (szerk.)

Metafora, relevancia, jelentés

Budapest: Loisir Kiadó. 2015. 235 pp. ISBN 978-963-89655-4-7

A recenzió tárgyát képező kötet a nyelvészeti, elsősorban a nyelvfilozófiai bázisú pragmatika tárgyköréhez tartozóan a 20. század végétől fogva a szakirodalomban egyre nagyobb teret nyerő relevanciaelmélet pragmatikai modelljének keretét tárgyalja mélyreható elemző tanulmányok formájában, elsősorban a nyelvi metaforizációra, a figuratív nyelvhasználat kérdéseire koncentrálnak figyelmét. A szerkesztői előszó kiemeli a kötet tematikájának hiánypótló státusát: a Sperber–Wilson nevéhez fűződő relevanciaelméleti modell alapkönyve – ami a releváns angol nyelvű nyelvfilozófiai szakirodalom bázisát képezi – magyar nyelvre való lefordítása és könyv alakban történő kiadása a mai napig nem valósult meg, bár szerzői tollából az angol nyelvű szakirodalomban már két kiadást is megért (Sperber–Wilson 1986/1995). Jelen kötettel a szerkesztők és szerzők a hazai szakirodalomnak ezt az adósságát is igyekeztek pótolni.

A relevanciaelméleti pragmatika eredeti modelljének megfogalmazása, valamint további módosítása és alkalmazása a figuratív nyelvhasználat, elsősorban a metaforizációs folyamatok kognitív bázisú típusának feltérképezésére és értelmezésére, alapvetően a brit nyelvészeti iskola reprezentánsainak nevéhez fűződik. Ettől alapjaiban eltér azonban a grice-i pragmatikaelméletre alapozott amerikai bázisú nyelvfilozófiai és kognitív nyelvészeti szakirodalom látótere és vizsgálatának, vizsgálati módszereinek skópusza. Kár, hogy az egymással tárgyakat illetően érintkező, ugyanakkor vizsgálati módszereikben eltérő vonásokat mutató megközelítési módok szisztematikus, a részletekre is kiterjedő összevetésére a jelen recenzió tárgyát képező kötet keretében nem volt lehetőség. A könyvben szereplő tanulmányok alapját egy, a metaforával foglalkozó, 2013-ban megrendezésre került konferencia előadásai képezik, ebből adódik tematikai szerkesztettsége. A brit és az amerikai bázisú elméleti modellek összevetésére talán egy újabb, a relevanciaelméletet, a metaforizációt, valamint a lexikális szemantikával szembeni lexikális pragmatikai kutatások¹ egyre erőteljesebb fejlődésének eredményeit tárgyaló konferencia keretében lenne lehetőség. Egy ilyen tárgyú összevetés lehetőséget adna a napjainkban egyre markánsabban teret nyerő kísérletes pragmatika vizsgálati köreinek és eredményeinek áttekintésére is, hiszen úgy tűnik, hogy a kutatási területeknek és a vizsgálati módszereknek egyre nagyobb fokú érintkezése figyelhető meg a brit bázisú európai és az amerikai bázisú szemantikai-pragmatikai modellek között. Ennek folyamatát egyértelműen tükrözi a mindkét iskolában megmutatkozó, ún. neo-grice-i vizsgálati módszerek skópusza.

Tekintsük át ezután a tanulmánykötet fejezeteit egyenként.

¹ A lexikális pragmatika jellegét, skópuszát tárgyaló irányadó kötet Deirdre Wilson és Dan Sperber 2012-ben megjelent *Meaning and Relevance* c. monográfiája.

Az első, a kötetet bevezető tanulmányban (11–28), melynek címe *Relevanciaelmélet és a szó szerinti–metaforikus kontinuum – a magyar nyelvű szövegek tükrében*, a szerzőpáros Zvolenszky Zsófia–Bárány Tibor szisztematikusan áttekinti az immár klasszikusnak tekinthető pragmatikai elméleti modell alapfogalmi rendszerét, különös tekintettel a relevanciaelmélet metaforafelfogására, mely az egyik központi témája a modell fejlődéstörténetének, a hozzá fűződő kutatások irányvonalának, bár, ahogy a tanulmánykötet második tételében Pete Krisztián kiemeli, a klasszikus modell szerzőinek figyelme leginkább a figuratív nyelvi kifejezőmód tárgyalására irányult (29). Zvolenszky–Bárány tanulmánya módszeresen tételezi, hogy a rendelkezésre álló magyar nyelvű fordításokból a Sperber–Wilson nevével fémjelezett elmélet mely részei maradtak ez ideig ki, betoldva és értelmező elemzés alá vetve a tanulmány témájának szempontjából releváns hiányzó részeket. Az elemzés során súlyponti kérdést képez annak vizsgálata és értelmezése, hogy kontinuumot képez-e az ún. literális és a figuratív nyelvhasználat. A téma a mai napig viták alapját képezi a szakirodalomban, a Sperber–Wilson-féle felfogás (mely szerint a szó szerinti és a nem szó szerinti, figuratív nyelvhasználat ugyanazon kontinuum mentén helyezkedik el), és a rá épülő (elsősorban brit), de tőle radikálisan eltérő neo-grice-i elméleti modellek között. A szerzők ennek kapcsán, a kommunikációs cél és a relevancia optimalitása feltételezésének tárgyalásakor jó érzékkel mutatnak rá röviden a relevanciaelmélet és a grice-i pragmatika közötti összefüggésekre. Hangsúlyozzák az elméleti modellek empirikus tesztelhetőségének követelményét. Ezzel kapcsolatban jól alkalmazható lenne a hazai szerzőtárs-páros Kertész András–Rákosi Csilla által kidolgozott és monográfiában is bemutatott elméleti modell a plauzibilis érvelésről (2012), mely forrás sajnálatosan hiányzik a hivatkozások jegyzékéből.

A tanulmány határozott értéke az, hogy bőséges magyar nyelvű példaanyagot vonultat fel az elemzések támasztékául, ezáltal rámutatva az elméleti háttérmodell alkalmazhatóságára a hazai, a magyar nyelv tényanyagára támaszkodó pragmatikai kutatásokban. A dolgozat második fele hangsúlyozott módon tárgyalja az ún. „ad hoc” fogalmakat. Státusuk, figurativitásuk megítéléséhez fontos lenne annak a kérdésnek a tisztázása is, hogy létezhetnek-e, s ha igen, milyen formában, szó szerint, azaz literálisan értelmezhető „ad hoc” fogalmak, valamint az, hogy ezeknek az ún. alkalmi fogalmi struktúráknak pontosan milyen paraméterek alapján valósul meg a lexikai reprezentációja. Ennek a kérdésnek a tárgyalása során a szerzők rámutatnak a lexikális jelentés szűkítésének és bővítésének párhuzamára, kiemelve, hogy a jelentés bővített értelmezése az ún. laza használat jeleit mutatja. Megítélésük szerint a laza nyelvhasználat közbülső reprezentációt képez a literális és a figuratív, metaforikus nyelvhasználat kontinuumában. Érvelésük szemléletes, nézetem szerint azonban a bőséges példaanyag értelmezése során célszerű lett volna megerősíteni azt, a konceptuális keretelmélet és az ún. enciklopédikus ismeretek, valamint a van Dijk által azonosított tudás-mechanizmusok közül az ún. interszubjektív tudás szerepének vizsgálatával (van Dijk 2014).

A kötet *A relevanciaelmélet metaforafelfogásának változatai* c. második tanulmányában (29–59) Pete Krisztián – ahogy azt fentebb említettük – felhívja a figyelmet arra, hogy Sperber–Wilson klasszikus modellje inkább szól általános szinten a figurativitás kifejezőmódjáról és összevetéséről a nem figuratív jelentésű propozíciós tartalommal, mint magáról a metaforizációról, a hangsúlyt az explikatúrák

szerepére és az optimális relevancia szándékoltsága tényezőinek azonosítására helyezve. Ezzel kapcsolatban Pete kiemelten tárgyalja az erős és a gyenge implikátúrák kérdéskörét, különös tekintettel a metaforikusság ún. laza nyelvhasználatával kapcsolatos összefüggésére, a metaforizálódás gradációs jellegére. Sperber–Wilson példáinak értelmezésekor – helytálló módon – rámutat az enciklopédikus ismeretek szerepére a metaforizált értelem dekódolásában (31–33).

Ezt követően a klasszikus modellel szembeni ellenvetéseket tárgyalva a szerző áttekinti a szó szerinti és a nem szó szerinti (literális vs. non-literális) nyelvi reprezentáció dekódolásának sorrendiségét illető kutatói nézeteket, amelyek világosan mutatják azt, hogy jelen tudásunk szerint nem látható világosan ezek szétválása vagy együttes, szimultán szerepe az értelmezés során. Pete rámutat arra, hogy a különféle elméleti változatok közös sajátsága annak felismerése (és elismerése), hogy a maximális relevancia elérésének intenciója szoros összefüggésben áll a kontextuális ismeretekkel. Kár, hogy a kulcsfontosságú szerzők nézeteinek tárgyalásából kimaradt a neves hazai metafora-kutató, Kövecses Zoltán szemlélete, akinek egyetlen releváns munkája sem szerepel az irodalomjegyzékben. De Kövecses mellett szintén kimaradt az argumentációból a kiváló amerikai kognitív pszichológus Raymond W. Gibbsnek, a téma szempontjából ugyancsak kulcsfontosságú kísérletes pragmatikai tevékenységének értékelése.

A tanulmány 4. egységében Pete is foglalkozik az ún. „ad hoc” fogalmak kérdéskörével, főként Barsalou immár klasszikusnak mondható korai tanulmányára (1983) hivatkozva, rámutatva az ilyen fogalmi bázisú lexikai kifejezések létrehozásának spontaneitására a nyelvhasználatban, valamint – Barsalou kísérleteinek nyomán – szerkezetük fokozatos jellegére, melynek kialakításában (és értelmük dekódolásában) fontos szerepet kap a „kategóriakiterjesztés vagy fogalomkiterjesztés” aktusa (39–40). Kiegészítem ezt azzal, hogy mindez az enciklopédikus eredetű ismeretekre támaszkodva történik, ahogy ezt Pete is jól látja (47).

A befejező szakasz a relevanciaelméleti módosított elméleti modellel kapcsolatban megfogalmazott kritikákat tekinti át, főként Robyn Carston munkássága alapján. Érdekes, a jövő kutatásai irányába mutató kérdésként fogalmazódik meg annak kiderítése, hogy az „ad hoc” fogalmakban egy komplex tudáskeret (frame) fogalom enciklopédikus jegyei közül melyek aktivizálódnak. Összegzésében a szerző támogatja a metaforizációnak a tudáskeretek nyomán történő vizsgálatát.

A kötet harmadik tanulmányának (61–76) szerzője Zvolenszky Zsófia, a fejezet címe *A relevanciaelmélet szó szerinti–laza–metaforikus kontinuumára vonatkozó érv*, alcíme, *A nyelvi hibák, avagy milyen problémával jár, ha azt mondjuk, hogy valakit „Kentuckyban megpaprikáztak”? pedig találóan fejezi ki a dolgozat tematikai profilját, a malapropizmusok eredetének és értelmezésének vizsgálatát. A dolgozat első szakaszában a szerző ismerteti az analógiás érvelési stratégia, a laza nyelvhasználat és a kontinuumérv összefüggéseit a jelentésértelmezésben. Ezt követően a dolgozat rövid terjedelmének keretéhez képest bőszeges példaanyagot mutat be, mely jól illusztrálja a malapropizmusok használatának alapvető karakterét, a fonetikai-fonológiai alapú, a szövegkohéziót, és következményeképpen a normatív koherenciát félresöpörő lexikális alapú tévesztést. Megállapítható, hogy itt nem az ún. „laza” nyelvhasználatról, jelentésbővítésről, a literalitás és a figurativitás, vagy metaforizálódás párhuzamáról, vagy jelentésalapú átváltódásáról van szó. Zvolenszky felvetése szerint kérdéses, hogy az ilyen természetű lexikális-kohéziós hibák is az ún.*

kontinuumvonalon helyezkednek-e el úgy, hogy értelmezésük az „ad hoc” fogalmak megalkotásának tartományába vezeti az értelmező szövegbefogadót. Ennek bizonyítékául, a kontinuumon való elhelyezkedés fázisának és fokának megállapítása céljából azonban további kísérletes szövegpragmatikai vizsgálatokra lenne szükség, melyben fontos szerepet kell kapnia a tudásvilágra, a releváns séma-struktúrák feltérképezésére irányuló ismereteknek. Mindaddig, amíg nem jutunk megbízható vizsgálati eredményekhez ezen a téren, az ún. kontinuumérv funkcionális működőképességét a szerző nem tartja elfogadható érvenek az adott jelenségkör vizsgálatára.

A negyedik fejezetben (77–105), melynek címe *Harald Weinrich metaforaelmélete és a relevanciaelmélet metaforafelfogása*, a szerző, Kuti Judit megkísérel párhuzamot vonni a német nyelvész és a relevanciakutatások felfogása között a metaforizációt illetően. Meglátása szerint Weinrich nem tekinthető a Lakoff és társszerzői nevéhez fűződő kognitív nyelvészeti szemléletű metaforafelfogás szellemi előfutárának. Szemléletében a metaforák képmezőben léteznek, melyben a nyelvi értelem kifejeződését az ún. képfogadó tartományba, míg tematikai vetületét az ún. fogalmi alapú képadó tartományba helyezi. Nézete szerint a két tartomány együttesen vizsgálendő. A metaforák képmezőbe való integrációjának felfogását képviselő Weinrich a strukturalista mezőelmélet egyik kiemelkedő reprezentánsának tartható. A dolgozat argumentációjából azonban nem derül ki, hogy szemléletében milyen módon megy végbe a tárgyalt konceptuális alapú integráció. Az extenziót képező lexikális jelentés a jelentéstartományra utal, mely párhuzamban áll az intenzionális jelentéstartalom szűk vagy tág kifejeződésével. Mindez Weinrich jelentésfelfogásának gradációs jellegéről tanúskodik. A pragmatikai jelentés körét körvonalazva kiemeli, hogy kontextus nélkül a szavak csupán jelentéspotenciállal rendelkeznek. Kuti rámutat arra, hogy a német szerző jelentésfelfogása szerint minél neutrálisabb tartalmú, lazább jelentésű egy szó, annál jobban ellenáll a metaforizálódásnak (87). Ehhez kötődően adódik a kérdés, vajon a szavak konceptuális tudáskeret (frame) kötöttsége fokozza-e metaforizációs potenciájukat? Egyértelmű, hogy a kérdés kizárólagosan komplex kísérletes lexikális szemantikai és lexikális pragmatikai tesztelés eredményeinek ismeretében válaszolható meg. Várható, hogy ennek kidolgozása a jövő szemantikai-pragmatikai kutatásainak egyik súlyponti feladatát fogja képezni.

A tanulmány második szakaszában a szerző a weinrichi és a relevanciaelméleti metaforafelfogás közti kapcsolódási pontokat elemzi. Ennek kapcsán itt, ahogy a kötet több fejezetében is, felmerül az „ad hoc” fogalmak alkotásának kérdésköre. Kuti kimutatja a német nyelvész és a relevanciaelmélet közti alapvető eltérést: Weinrich felfogása szerint, amennyiben az értelmezés kívül esik a szó extenzióján (jelentéstartományán), akkor van szó metaforáról, míg a relevanciaelmélet modelljének keretében uralkodó nézet szerint fokozatos az átmenet a literális és a non-literális nyelvhasználat (köztük a metaforizáció) irányába. Ahogy azt fentebb már kiemeltük, a kérdés tisztázása céljából folynak napjaink kísérletes pragmatikájában hathatós, irányadó vizsgálatok.

Az ötödik fejezetben (107–123) Kapelner Zsolt Donald Davidson pragmatikai irányultságú jelentéselmélete és cselekvésemélete szemszögéből tárgyalja a metaforizációt. Címe *Jelentés, cselekvés, metafora*, a tanulmány tematikáját kiemelő vezérszavak. A szerző írásának mindjárt az elején deklarálja, hogy Davidson figyelmének középpontjában annak vizsgálata áll, hogy a szó szerinti jelentés miként járul hozzá a metaforikushoz, valamint annak hangoztatása, hogy a metaforikus

tartalom nem propozicionális, ennek következtében pedig a metaforikus kifejezés nem parafrázálható, és alapjaiban véve függ a literális jelentéstől (108–109). Davidson jelentésemélete holisztikus szemléletű, nézete szerint a valóságot értelmezni képes „megfelelő jelentésemélet kompozicionális vagy konstruktív” (110). A lexikális jelentés a kifejezések egymás társaságában való előfordulása alapján konstruálható. Cselekvéseméletének keretei között a tanulmány szerzője analógiás kapcsolatot vél felfedezni az ún. explicit performatívumok és a metaforák között. A davidsoni felfogással szembeni ellenérvek közül a dolgozat befejező szakaszában Kapelner hármát tárgyal hangsúlyozottan: a parafrázisra, a meghatározatlanságra, és a kognitív tartalom kifejezésére vonatkozót, védelmébe véve a davidsoni jelentésértelmezés tanait.

A következő, rövid terjedelmű tanulmányban, melynek címe *Paul Ricoeur és a metafora* (125–134), Bezeczy Gábor összefoglalja Ricoeur metaforafelfogásának lényegét. A francia filozófus nézete szerint a metaforizáció nem a szó, hanem a mondat szintjén tárgyalandó nyelvhasználati kérdés. Bezecky ismertetésében Ricoeur elméletében „az állítás metaforikus értelmezése nem következik szavainak szó szerinti jelentéséből.” (125) A metafora újrajrja a világot. A „szó szerinti és metaforikus értelmezés egyszerre határozza meg a metaforát.” (126) Ezzel a felfogásával kapcsolódik Ricoeur a literális vs. figuratív nyelvhasználat és jelentésértelmezés polémiájához. A kérdéshez kapcsolódóan Bezeczy rövid áttekintést ad az általa relevánsnak tekintett szakirodalmi nézetekről. Számomra nem világos, hogy miért szerepel ebben Bloomfield és Chomsky, akik elméleti modelljében nem kapott (vagy utóbbi nyelvelméletének fejlődéstörténetében évtizedes késéssel kapott csak) szerepet a jelentésértelmezés kérdésköre. Áttekintésének végén ismerteti Cedric Watts nézeteit az ún. rejtett jelentésről. Hiányolom a tanulmányból a példaanyag-elemzésre alapozott megállapításokat a tárgyalta szerzők nézeteiről, különösen pedig Paul Ricoeurra vonatkozólag.

A sorban következő tanulmány Kálmán László írása *Metaforák, intuíciók, jelenségek* címmel (135–147). A dolgozatban Kálmán a hagyományos metafora terminus mögötti intuíciókat és ezek nyelvhasználati gyökereit kutatja. Tanulmányának már első bekezdésében markánsan megfogalmazza véleményét: „Voltaképpen minden kifejezés minden használata valamilyen mértékben »laza« is és »metaforikus« is” (135), mely alapvetően a hasonlóságok fogalmi és nyelvi reprezentációjára alapozott. Ezzel összefüggésben áll hipotézise, mely szerint elsődleges, szó szerinti lexikális jelentés tulajdonképpen nem létezik. A „metafora” terminusa, nézete szerint, sok tekintetben hasonlít a „szófajhoz” (137). Mindkettő vizsgálatakor fontos a „névség”, a címkézetttség, az asszociációs alapú rögzítettség, a lexikális vonatkozathatósági profil felderítése. Fontos szerepet játszik ebben a név rögzítettsége gradációjának, a lexikális kifejezések (pl. a különféle közeli szinonimák) kontextuális használatának, illeszthetőségének, fogalmi alapú perspektívitásának, hasonlósági/hasonlíthatósági releváns küszöbértékeinek, enciklopédikus tudásbázisának, profilációjának vizsgálata. Az értékes, filozofikusan gondolatébresztő tanulmányt keretszerűen zárja a szerző megállapítása: a nyelvhasználat *alapvetően* metaforikus, a releváns hasonlóságok/hasonlítások funkcionálása nyomán.

A nyolcadik fejezetben Kiss Angelika két távol-keleti nyelvben vizsgálja a metaforikus nyelvhasználatot. Tanulmányának címe: *A koreai és japán beszédsszintek metaforikus használata* (149–172). A szerző írásának elején bemutatja, hogy mindkét

nyelvben a beszédszinteknek nevezett nyelvhasználati jelenség alapvetően morfológiai eszközökkel, az állítmányhoz kapcsoltnak fejeződik ki, és szocio-pragmatikai, az udvariassági nyelvhasználati stratégiák körébe tartozó kommunikatív funkciókat, az ún. arculatot, a formalitásokat érintő nyelvi reprezentációs feladatokat lát el. Megállapítja, hogy az udvariassági formulák konvencionalizálódása, beszédaktusos manifesztálódása fokozza a nyelvhasználat formalitásának fokát. Bőséges példatár bemutatását követően két elméleti modell, az ún. kaplani karakter-tartalom-elmélet és a Stern-féle metaforaelmélet keretében pragmatikai mátrixjegyekkel jellemezve elemzi a különféle beszédszintek kifejeződését/kifejezhetőségét a két nyelvben. Elemző módszere célravezetőnek bizonyul, ugyanakkor feltétlenül kiegészítendő a kommunikatív szálencia-jegyek Giora pragmatika-elméletében (2003) azonosított és körülírt karakterének az itt tárgyalt nyelvi jelenségekre vonatkozó alkalmazásával.

Humor és metafora a nyelvfilozófiában c. fejezetében (173–190) Jellinek Sára a humorprodukciónak és a metaforizálódás összefüggéseit vizsgálja a grice-i és davidsoni nyelvfilozófiai felfogás, valamint a humoranalízis Raskin és Attardo nevéhez fűződő kognitivisták szemléletű, forgatókönyv alapú modelljének keretében. A vizsgálat a metaforizáció és a humorképzés szó szerinti vs. figuratív jelentéses alapjainak természetére vonatkozik. Nézetem szerint a releváns modellek keretében történő elemzés módszereit feltétlenül ki kell egészíteni az enciklopédikus alapú tudásbázisból nyerhető, a szövegprodukciónak és koherenciának alapvetően befolyásoló szöveg-szervező lexikális egységek, az ún. kulcsszavak szerepének vizsgálatával a tanulmány bázisát képező szövegtípusokban (lásd pl. Andor 2008).

A 10. fejezet Nemesi Attila László *Játékfilmek képi és multimodális jelentésalakzatai retorikai-pragmatikai megközelítésben* c. tanulmánya (191–211), melynek címválasztása teljes mértékben kifejezi, lefedi a dolgozat tárgyát. A filmnyelvvel foglalkozik kétfélepragmatikai modell alkalmazva, főként a szerző saját kutatásának eredményeire alapozottan, de egyúttal a releváns nemzetközi szakirodalom forrásaira is támaszkodva. Összeveti a trópusok nyelvi beágyazottságát, konvencionalizáltságát a képi sémákkal, képi alakzatokkal, különös tekintettel a képi alakzat-társulásokkal, elkülönítve a trópusokat az alakzatoktól. Elemzve azt, hogy a néző milyen jelentésrétegeket „olvashat” a filmből, Nemesi megállapítja, hogy a filmek értelmezése nem érheti el a nyelvi konvencionalizáltság fokát, automatikus-ságát. Az alkotó képi séma-absztrakció, a metaforizálás pozicionáltsága révén készíti figuratív gondolkodásra a nézőt. Lakoff és munkatársainak megállapítása, mely szerint a metafora tekintélyes mértékben nem nyelvi alapú, hanem a gondolkodás egy pervazív módja, releváns módon alkalmazható a dolgozatban tárgyalt reprezentációtípusok elemzése során. Dolgozatának befejező részében a szerző tételesen kifejti a filmbeli metaforizáció technikai eszköztárát, a kognitív metaforaelmélet keretében végzett példaelemzésekkel.

A kötet érdekes zárótanulmánya Molnár Cecilia Sarolta *„A szavaim, a metaforám, minden giccses reményem”: Milyen metaforákat találunk mai magyar dalszövegekben?* című munkája (213–228). Benne a szerző összeveti a popdal-szövegek és a költői nyelvezetben használt metaforák típusait, 64 magyar popdal szövegének korpusza alapján. Figyelme a konvencionalizált vs. hétköznapi vs. a kreatív, újszerű metafora alakulatok azonosítására irányul. Azonosított metaforáit Kövecses Zoltán kognitív nyelvészeti metaforaelméleti modelljének (2002/2005) keretében vizsgálja. Megállapítja, hogy az elmélet szerint nem húzható éles határ a hétköznapi és a

költői nyelvben található metaforák közé. Molnár azt is vizsgálja, hogy milyen mértékben tekinthetők költői produkciónak a popdal-szövegek. Példagyűjtései javarészt ismert konceptuális metaforák, korpuszanyaga új típusú metaforákat csak igen csekély mértékben reprezentál.

Végezetül szeretnék hangot adni annak az észrevételnek, hogy a könyv egyetlen tanulmányának irodalomjegyzékében sem szerepel a relevanciaelmélettel foglalkozó angolszász szakirodalom egy, a közelmúltban megjelent irányadó státusú tankönyve, Billy Clark *Relevance Theory* c. munkája (2013). Észrevételem nyomán az a sejtésem, hogy ez az összefoglaló jellegű munka egyáltalán nem ismert a relevanciaelmélettel és a metaforakutatással foglalkozó magyar nyelvfilozófiai körökben, éppen ezért figyelmükbe ajánlom.

A kötet végén összevont név- és tárgymutató található. Mivel a könyvben szereplő tanulmányok a tárgyalt témákra vonatkozóan mélyreható elemzéseket tartalmaznak, a releváns nemzetközi szakirodalom alapos ismeretére támaszkodnak, ezért célszerű lett volna a szerkesztők részéről a név- és tárgymutató különválasztása, megkönnyítve ezzel a kevésbé szakavatott olvasó eligazodását a feldolgozott témakörökben.

A Loisir Kiadó Pragmatika Sorozatának 3. kötetét tanulmányainak átfogó jellege és magas szakmai színvonala, valamint terjedelme alapján ajánlom elolvasásra a nyelvészeti pragmatika és általában a nyelvfilozófia kutatóinak. Egyúttal alkalmazását javaslom a felsőoktatási filozófia- és nyelvészképzés, valamint a kommunikációkutatás MA és PhD szintű releváns, szakspecifikus moduljaiban.

Andor József

PTE Angol Nyelvészeti Tanszék

Hivatkozások

- Andor József 2008. Állatviccek kulcsszavai. Összevető keret-szemantikai vizsgálat. In Daczi Margit – Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.) *Ezerarcú humor*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 79). Budapest: Tinta Könyvkiadó. 249–256.
- Barsalou, Lawrence W. 1983. Ad hoc categories. *Memory & Cognition* 11/3:211–227.
- Clark, Billy 2013. *Relevance Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dijk, Teun A. van 2014. *Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giora, Rachel 2003. *On Our Mind. Salience, Context, and Figurative Language*. Oxford: Oxford University Press.
- Kertész, András – Csilla Rákosi 2012. *Data and Evidence in Linguistics: A Plausible Argumentation Model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses Zoltán 2002/2005. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1986/1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Wilson, Deirdre – Dan Sperber 2012. *Meaning and Relevance*. Cambridge: Cambridge University Press.